

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Economisch beeld 2008-2009	11
1.1 Samenvatting	11
1.2 Beschouwing	17
2 De internationale conjunctuur en de Nederlandse uitvoer	21
2.1 Inleiding	21
2.2 De internationale conjunctuur	24
2.3 De Nederlandse uitvoer	33
3 De Nederlandse economie	37
3.1 Inleiding	37
3.2 De volumeconjunctuur	45
3.2.1 Particuliere consumptie	45
3.2.2 Investerings	48
3.3 Prijzen en lonen	51
3.4 Arbeidsmarkt	55
4 Collectieve financiën en koopkracht	61
4.1 Inleiding	61
4.2 Beleidsuitgangspunten	64
4.3 Collectieve uitgaven	66
4.4 Collectieve inkomsten	73
4.5 Koopkracht	74
5 Structurele ontwikkelingen in de Nederlandse economie	77
5.1 Structurele ontwikkelingen van de Nederlandse economie tot 2009	77
5.1.1 Potentiële groei tot 2009	77
5.1.2 Structurele werkgelegenheid	78
5.1.3 Structurele arbeidsproductiviteit	78
5.1.4 Een versnelling van de arbeidsproductiviteitsgroei in de marktsector?	80

5.2	Loonongelijkheid in Nederland	83
5.2.1	Inleiding	83
5.2.2	De ontwikkeling van de loonongelijkheid in Nederland en de Verenigde Staten in vogelvlucht	85
5.2.3	De oorzaken achter loonongelijkheid in Nederland	87
5.2.4	De rol van instituties op loonongelijkheid	93
5.2.5	Conclusie	95
5.3	Markten in beweging	96
5.3.1	Concurrentie en welvaart	97
5.3.2	Enkele marktordeningsoperaties nader beschouwd	101
5.3.3	Beleid in historisch en internationaal perspectief	104
5.3.4	Empirische inzichten uit de economische literatuur	105
5.3.5	Tot slot	107
	Bijlagen	109
	Verklaring van afkortingen	139

Kaders in hoofdstukken

1	Economisch beeld 2008-2009	11
	• Onzekerheidsvarianten	16
2	De internationale conjunctuur en de Nederlandse uitvoer	21
	• Financiële crises hebben op korte termijn een sterk negatief effect op de economische groei	23
	• Lagere huizenprijzen negatief voor consumptie van Amerikaanse gezinnen	28
	• De Amerikaanse groeivertraging en de Nederlandse uitvoer	32
3	De Nederlandse economie	37
	• Het effect van een olieprijsstijging op de reële economie	40
	• Reële contractloonstijging blijft achter bij arbeidsproductiviteitsgroei	44
	• Stijgende energieprijzen stuwten inflatie, maar remmen verbruik	52
	• Groei aantal zelfstandigen houdt gelijke tred met economische groei	58

4	Collectieve financiën en koopkracht	61
	• Leraren beter belonen: wat werkt?	65
	• Wat zijn de effecten van de vliegbelasting?	67
	• Doelmatige zorg versus risicoselectie	70
	• Baten rookverbod hoger dan kosten	72
5	Structurele ontwikkelingen in de Nederlandse economie	77
	• Wie gaat er schuil achter het 90ste, 50ste en 10de percentiel van de loonverdeling?	87
	• Welvaart, statische en dynamische efficiëntie	98

Woord vooraf

De berekeningen voor dit Centraal Economisch Plan zijn eind februari afgesloten. De raming is zoals altijd met onzekerheid omgeven. De recente scherpe stijging van zowel de olieprijs als de eurokoers vormt hiervoor een treffende illustratie. Van de vele onzekerheden die iedere raming van de economie omgeven, neemt de huidige kredietcrisis een bijzondere plaats in. In de raming zit een flink negatief effect van deze crisis op de volumeconjunctuur verdisconteerd via onder meer een vertraging van de wereldhandelsgroei en een hogere risicopremie voor bedrijven. Maar het is zeker niet uitgesloten dat de gevolgen nog groter zullen zijn, met negatieve effecten voor de wereldhandel en daarmee ook voor de Nederlandse economie. Aan de andere kant presteren de Europese en vooral de Nederlandse economie verrassend goed. Een gunstigere ontwikkeling van de Europese economie is dan ook evenmin uit te sluiten. In variantberekeningen in het eerste hoofdstuk worden beide mogelijke scenario's voor de ontwikkeling van de Nederlandse economie uitgewerkt.

De ramingen zijn gebaseerd op de beleidsuitgangspunten zoals die eind februari bij het CPB bekend waren. Uitkomsten voor met name 2009 kunnen nog worden beïnvloed door nadere besluitvorming over de begroting 2009.

Op het eerste gezicht bieden de ramingen in het Centraal Economisch Plan een rooskleurig beeld van de ontwikkeling van de Nederlandse economie in dit en komend jaar. De geraamde economische groei komt in 2008 en 2009 naar verwachting weliswaar lager uit dan in de twee afgelopen jaren, maar gemiddeld groeit de Nederlandse economie in de ramingsperiode ongeveer in haar potentiële tempo. Op de arbeidsmarkt blijft sprake van hoogconjunctuur, terwijl de overheidsbegroting volgend jaar naar verwachting een overschot laat zien van 1,4% BBP. Bij nadere beschouwing is het beeld echter minder rooskleurig. De economische groei in 2008 wordt grotendeels veroorzaakt door de zogenoemde overloop van de relatief hoge BBP-groei in de tweede helft van vorig jaar. Gemiddeld genomen zal de economische groei van kwartaal op kwartaal gedurende het jaar 2008 naar verwachting zeer bescheiden zijn. De verbetering van het EMU-saldo is vooral toe te schrijven aan de meezittende conjunctuur en de hoge gasopbrengsten. Als hiervoor wordt gecorrigeerd, is sprake van een verslechtering van het begrotingssaldo. De loon- en prijsinflatie lopen gedurende de ramingsperiode op, wat ook zorgen baart.

Met ingang van deze editie is het Centraal Economisch Plan ingekort en is de opzet gewijzigd om de toegankelijkheid en leesbaarheid te vergroten. Ik hoop dat we in deze opzet zijn geslaagd.

De directeur,
Coen Teulings

1 Economisch beeld 2008-2009

In 2006 en 2007 bedroeg de economische groei 3% per jaar of meer, ruim boven de geschatte potentiële groei en hoger dan in de rest van het eurogebied. Voor dit en volgend jaar wordt als gevolg van internationale ontwikkelingen een afzwakking van de economische groei verwacht tot respectievelijk 2¼% en 1¾%. Deze afzwakking brengt de groei in 2009 iets onder de potentiële groei, maar daarmee is de spanning in de economie niet verdwenen. Op de arbeidsmarkt blijft sprake van hoogconjunctuur, met iets meer dan 300 000 werklozen en tegelijkertijd meer dan 200 000 vacatures. Bij een oplopende inflatie, als gevolg van een hoge olieprijs en verhogingen van indirecte belastingen, neemt de contractloonstijging toe tot 3¾% in 2009. De overheidsbegroting laat in 2009 naar verwachting een fors overschot zien van 1,4% BBP, vooral dankzij de gunstige conjunctuur in de afgelopen jaren en de hoge aardgasbaten. De onzekerheden rond de effecten van de kredietcrisis blijven groot.

1.1 Samenvatting

Na topjaren terugval economische groei

De Nederlandse economie groeide vorig jaar uitbundig met 3,5%. Met name in de tweede helft van het jaar lag het groeitempo hoog, wat een flinke basis heeft gelegd voor de gemiddelde groei die over 2008 zal worden gemeten. Ondanks de negatieve effecten van de internationale kredietcrisis komt hierdoor de voor dit jaar geraamde groei toch nog op 2¼% uit. Voor volgend jaar wordt een verdere afzwakking van de groei voorzien tot 1¾%. De wereldhandel, en daarmee de uitvoer, trekt dan naar verwachting weer iets aan, maar daar staat een groeivertraging van de binnenlandse bestedingen tegenover. Met name de investeringen vallen terug als gevolg van de productievertraging in 2008 en de afnemende winstgevendheid.

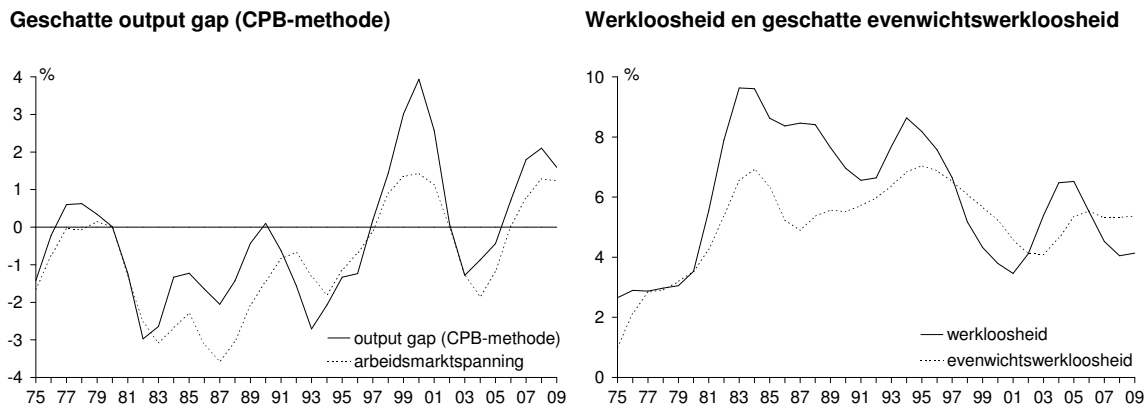
Economie blijft in 2008 en 2009 gespannen

In de raming komt dit jaar een einde aan de periode van opgaande conjunctuur. Dat wil niet zeggen dat meteen een einde komt aan de huidige spanning in de economie. Een van de indicatoren voor 'spanning' in de economie is de output gap, het procentuele verschil tussen het feitelijke productieniveau (BBP) en het geschatte evenwichtige of potentiële niveau. De output gap stijgt naar verwachting van -1¼% in 2003 tot +2% in 2008 (figuur 1.1). Komend jaar ligt de economische groei wat onder de potentiële groei, zodat de output gap weer wat daalt, naar 1½%.

Tot op zekere hoogte is deze conjunctuurcyclus vergelijkbaar met de vorige. Tussen 1993 en 1999 groeide de economie ook ieder jaar meer dan potentieel en steeg de output gap destijds zelfs nog veel meer dan recentelijk, namelijk van -2¾% in 1993 tot +3% in 1999. De periode van hoogconjunctuur hield toen aan tot 2000, waarna enige jaren van zeer lage groei volgden. In de volgende hoofdstukken wordt bij de bespreking van de verschillende economische

aspecten veelvuldig ingegaan op de overeenkomsten en de verschillen tussen de periodes 1991-1999 en 2001-2009.

Figuur 1.1 Spanningsindicatoren, 1975-2009

Spanning vooral merkbaar op de arbeidsmarkt

De spanning in de economie komt vooral tot uiting op de arbeidsmarkt. Gemiddeld bedraagt de werkloosheid dit en volgend jaar naar verwachting ruim 300 000 personen, ongeveer 4% van de beroepsbevolking. Daarmee ligt de feitelijke werkloosheid in beide jaren ruim onder de geschatte evenwichtswerkloosheid van circa 5%. Opmerkelijk is dat het aantal vacatures momenteel duidelijk hoger ligt dan eind vorige eeuw, terwijl de werkloosheid nog niet het lage niveau van 3,5% uit 2001 heeft bereikt. De vraag of de aansluiting van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt in het algemeen is verslechterd, is moeilijk te beantwoorden omdat conjuncturele en structurele ontwikkelingen door elkaar heen spelen. Bovendien is sprake van aanzienlijke variatie tussen bedrijfstakken en leeftijdsgroepen. Paragraaf 3.4 gaat hier uitgebreider op in.

Lage werkloosheid leidt tot hogere loonstijging

Net als eind vorige eeuw reageren de lonen met vertraging op de hoge economische groei en de dalende werkloosheid. Dit jaar versnelt de contractloonstijging in de raming tot 3¼%, tegenover een krappe 2% vorig jaar. Voor volgend jaar wordt een verdere stijging verwacht tot 3¾%. Gecorrigeerd voor inflatie bedraagt de contractloonstijging dan 1%. De afgelopen tien jaar bedroeg de reële contractloonstijging steeds minder dan 1%, terwijl de groei van de arbeidsproductiviteit op meer dan 2% uitkwam. Een belangrijk deel van de productiviteitswinst komt via de incidentele loonontwikkeling aan werknemers ten goede, zoals in een kader in paragraaf 3.1 wordt uiteengezet.

Inflatie loopt op door olieprijs en belastingen

De inflatie is tot nu toe beperkt gebleven, zeker in vergelijking met de rest van Europa. In februari waren de consumentenprijzen in Nederland 2,2% hoger dan 12 maanden eerder,

Tabel 1.1 Kerngegevens voor Nederland, 2005-2009

	2005 ^a	2006 ^a	2007	2008	2009
	mutaties in % per jaar				
Internationale conjunctuur					
Relevante wereldhandel	5,3	9,5	5,7	4½	5
Prijspeil goederenimport	3,3	3,9	1,7	1¼	0
Concurrentenprijs	3,0	3,4	0,4	-¼	¼
Olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	54,4	65,2	72,5	87	87
Eurokoers (dollar per euro)	1,24	1,26	1,37	1,45	1,45
Lange rente (niveau in %)	3,4	3,8	4,3	4	4¼
Volume bestedingen en buitenlandse handel					
Bruto binnenlands product (BBP)	1,5	3,0	3,5	2¼	1¾
Consumptie huishoudens	0,7	-0,8 (2,7)	2,1	2	1
Overheidsbestedingen	0,7	8,5 (1,2)	2,1	1¼	1½
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	0,4	10,6	6,2	7	-½
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	6,8	8,5	7,0	5	5½
w.v. binnenslands geproduceerd	2,2	4,3	4,0	2½	2¾
wederuitvoer	12,0	13,0	10,1	7¾	8
Invoer van goederen	6,1	9,2	6,5	5½	4¼
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijspeil goederenimport (exclusief energie)	0,6	1,7	0,9	0	¼
Prijsconcurrentiepositie ^b	0,4	-0,5	-2,1	-1¾	-¾
Consumentenprijsindex (CPI)	1,7	1,1	1,6	2½	2¾
Contractloon marktsector	0,7	2,0	1,9	3¼	3¾
Loonsom per werknemer marktsector	1,4 (1,8)	2,4 (2,7)	2,5	4	4
Koopkracht, mediaan alle huishoudens	-2,3	1,3	1,0	-¼	1
Arbeidsmarkt					
Beroepsbevolking (in dzd personen)	0,0 (-0,2)	1,2 (0,9)	1,6	¾	¾
Werkzame beroepsbevolking	0,0 (-0,3)	2,2 (2,0)	2,6	1¼	¾
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	6,5	5,5	4,5	4	4¼
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	483	413	344	310	320
Marktsector^c					
Productie	2,3	4,1	4,3	2½	1½
Arbeidsproductiviteit	2,7 (3,0)	2,0 (2,3)	1,3	1½	1¼
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	-0,4 (-0,6)	2,0 (1,8)	2,9	1	¼
Prijs toegevoegde waarde	0,6	-0,5	0,5	1½	2¼
Reële arbeidskosten	0,8 (1,1)	3,0 (3,2)	2,1	2½	1¾
	niveaus in %				
Arbeidsinkomensquote	78,6	79,3	79,6	80¼	80½
Winstquote ^d	10,5	12,1	11,5	11	10¾
Collectieve financiën					
EMU-saldo (% BBP)	-0,3	0,6	0,6	1,1	1,4
EMU-schuld (% BBP)	52,3	47,9	45,5	43,0	40,3
Collectieve lasten (% BBP)	37,9	39,5 (38,0)	39,5	40,3	40,2

^a Cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de financieringsverschuivingen als gevolg van de invoering van de wet VLZ en ZVW.

^b Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

^c Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerend-goedsector.

^d Marktsector exclusief banken en verzekeringen.

gemiddeld in het eurogebied was dit 3,3%. Het inflatieverschil komt vooral door de lage huurstijging, de vertraagde doorwerking van de hoge olieprijs in de gasprijs en een geringere stijging van voedselprijzen in Nederland. De verwachting is dat de inflatie in Nederland in de tweede helft van dit jaar oploopt tot zo'n 3%, terwijl voor het eurogebied juist een daling van de inflatie wordt voorzien. De inflatie in Nederland neemt toe door een hogere huurstijging dan vorig jaar, een verhoging van de gasprijs en een verhoging van indirecte belastingen voor milieuvervuilende producten vanaf juli. Op jaarbasis stijgen de prijzen in Nederland dit jaar met 2½%, gelijk aan het gemiddelde in de eurozone. In 2009 loopt de inflatie in Nederland naar verwachting verder op tot 2¾%, mede als gevolg van de btw-verhoging. Dat is dan ruim boven de Europese inflatie die dan naar verwachting daalt tot 1¾%.

Economische groei hoog, koopkrachtstijging laag?

De economische groei bedroeg de afgelopen twee jaar gemiddeld meer dan 3% en voor dit en komend jaar wordt een groei met gemiddeld 2% voorzien. De bekende statische koopkracht steeg jaren slechts 1%, daalt dit jaar ¼% en stijgt volgend jaar naar verwachting weer 1%. Hoe is dit te rijmen?

De standaard koopkrachtcijfers brengen maar een deel van de stijging van de gezinsinkomens in beeld, namelijk het effect van de voor inflatie gecorrigeerde contractloonstijging en de wijzigingen in belasting- en premietarieven en subsidies. Het gemiddelde *gezinsinkomen* stijgt deze jaren veel harder, vooral doordat de werkgelegenheid sterk toeneemt. Bovendien stijgen de gemiddeld verdiende lonen harder dan de contractlonen, onder meer doordat de gemiddelde werknemer steeds hoger opgeleid is. Het totale looninkomen volgt de economische groei derhalve veel meer dan de gemiddelde koopkracht. Daar komt bij dat een deel van de economische groei niet als besteedbaar inkomen naar gezinnen gaat, maar in de vorm van hogere zorguitgaven die in natura worden verstrekt. Als met deze factoren rekening wordt gehouden, ontvangen gezinnen in de periode 2006-2009 circa tweederde van de groei van het nationaal inkomen (zie paragraaf 3.1).

De statische koopkrachtcijfers geven de gemiddelde inkomensvoortgang van gezinnen dus onvolledig weer. Evenmin zeggen ze iets over de inkomenseffecten als gevolg van wijzigingen in persoonlijke omstandigheden, zoals pensionering, wisseling van baan, etc. Wel geven ze een bruikbare indicatie van het effect van het overheidsbeleid op de inkomensverdeling.¹ Zo gaan bij de huidige beleidsuitgangspunten komend jaar werkenden er ruim 1% op vooruit terwijl mensen met een uitkering een lichte koopkrachtdaling ondervinden. Dit komt voornamelijk door maatregelen die beogen de arbeidsparticipatie te bevorderen, zoals de verhoging van de arbeidskorting, de verlaging van de WW-premie en het verlagen van de algemene heffingskorting.

¹ Om die reden is de paragraaf over de koopkracht met ingang van dit Centraal Economisch Plan ondergebracht in hetzelfde hoofdstuk als de collectieve financiën (hoofdstuk 4).

Begrotingsoverschot door gunstige conjunctuur en olieprijs

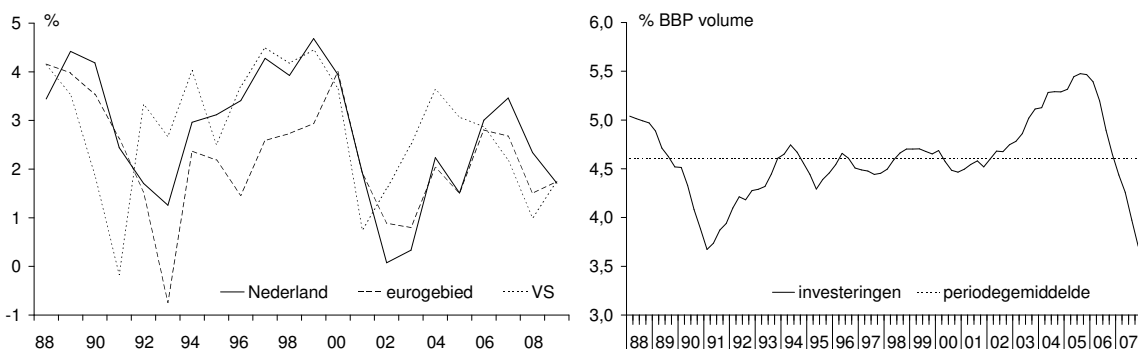
Het begrotingssaldo verbetert in rap tempo. De in de *Macro Economische Verkenning 2008* verwachte omslag van een overschot van 0,6% BBP in 2006 naar een tekort in 2007 heeft zich niet voorgedaan, vooral door de hoger dan verwachte economische groei. Over 2007 wordt nu eveneens een overschot geraamd van 0,6% BBP. Dit en volgend jaar verbetert het begrotingsoverschot verder, tot 1,4% BBP in 2009. De hoge economische groei van vorig jaar werkt nog vertraagd door in hogere belastinginkomsten. Van groot belang zijn ook de gasbaten. Door de gestegen olieprijs nemen deze sterk toe om volgend jaar uit te komen op ruim 13 mld euro ofwel 2,2% BBP, meer dan een verdubbeling ten opzichte van begin deze eeuw. Gecorrigeerd voor zowel de conjunctuur, de gasbaten als de rentelasten op de staatsschuld is dit en volgend jaar echter sprake van een verslechtering van het begrotingssaldo. Weliswaar stijgen vooral in dit jaar de inkomsten door lastenstijgingen, maar daar tegenover staan extra overheidsuitgaven aan onder meer onderwijs, kinderopvang en veiligheid.

Ten opzichte van de uitgavenkaders die bij de Miljoenennota 2008 zijn vastgesteld, is volgend jaar sprake van een meevaller van 1¼ mld euro. De reële lonen en uitkeringen stijgen in 2008 en 2009 minder dan voorzien bij de opstelling van de kaders (ruilvoetwinst).

Internationaal ook groeivertraging

Zoals gebruikelijk loopt het Nederlandse conjunctuurbeeld voor een groot deel synchroon met dat van de wereldeconomie, en van Europa in het bijzonder. De kredietcrisis treft vooralsnog vooral de Verenigde Staten, in eerste instantie door een scherpe terugval van de investeringen in woningen. Naar verwachting resulteert de kredietcrisis in de eerste helft van dit jaar aldaar in een serieuze groeivertraging en mogelijk zelfs in een recessie. Ondanks een toenemend belang van de handel met China en India is de Europese economie niet ongevoelig voor de ontwikkelingen in de Verenigde Staten (zie kader in hoofdstuk 2). De groei in Europa zwakt naar verwachting af van 2¾% in de afgelopen twee jaar naar circa 1¾% dit en volgend jaar.

Figuur 1.2 BBP-groei internationaal vergeleken (links) en investeringen in woningen in de Verenigde Staten (rechts)

Onzekerheidsvarianten

De gevolgen van de kredietcrisis voor de Nederlandse economie zijn met grote onzekerheid omgeven. In de centrale projectie is rekening gehouden met de crisis door uit te gaan van hogere rentes voor bedrijven, een afname van de wereldhandelsgroei en een daling van de aandelenkoersen in het eerste kwartaal van dit jaar. Zowel ongunstigere als gunstigere scenario's zijn echter denkbaar. De eerste variant, 'Stagnatie in de VS', toont de gevolgen van een ongunstiger scenario. In dit geval wordt met name de Amerikaanse economie harder geraakt dan in het centrale pad ligt besloten. Bedrijven krijgen te maken met een grotere risicoaversie onder kredietverstrekkers, waardoor ze een nog hogere risicopremie zullen moeten betalen. Hierdoor stagneert de wereldhandelsgroei meer en langer. Ten slotte gaan in dit scenario ook de aandelenkoersen nog wat verder onderuit.

Het is ook mogelijk dat Europa veerkrachtiger is en in beperktere mate hinder ondervindt van de onrust op de internationale financiële markten. De tweede onzekerheidsvariant, 'Veerkrachtig Europa', illustreert dit door uit te gaan van een hogere relevante wereldhandel dan in de centrale projectie. Ook stijgen de aandelenkoersen in deze variant ten opzichte van het centrale pad en gaat de particuliere consumptie extra omhoog als gevolg van een toegenomen consumentenvertrouwen. De gevolgen van beide scenario's voor de Nederlandse economie op korte termijn worden geschetst in onderstaande tabel.

De uitkomsten van de twee scenario's worden in belangrijke mate bepaald door de veronderstelde impulsen op de wereldhandel. De tegenvallende ontwikkeling van de wereldhandel remt in de ongunstige variant de economische groei. Nederlandse bedrijven hebben minder exportmogelijkheden. Bovendien krijgen ze vanwege de gestegen risicopremie te maken met hogere kapitaalkosten, waardoor de investeringen afnemen. Het resultaat is dat in 2009 het BBP-volume cumulatief 1%-punt lager uitkomt dan in de centrale prognose. De contractlonen dalen onder invloed van de terugvallende arbeidsproductiviteit. Samen met de dalende aandelenkoersen zorgt dit voor een lagere particuliere consumptie dan in het centrale pad. De lagere economische groei leidt tot geringere belastinginkomsten en hogere werkloosheidsuitgaven, zodat het EMU-saldo met 0,3% BBP verslechtert.

In het scenario met een veerkrachtiger Europa neemt de uitvoer van goederen toe als gevolg van de grotere wereldhandelsgroei dan ligt besloten in de centrale projectie. Bedrijven zullen dan ook meer gaan produceren. De toegenomen productie leidt op haar beurt tot een grotere vraag naar arbeid en tot meer investeringen, al zijn de effecten pas in 2009 echt merkbaar. Gecumuleerd komt de werkgelegenheid dan 0,2%-punt hoger uit dan in het centrale pad, terwijl 1,3% meer wordt geïnvesteerd. De hogere werkgelegenheid, de gestegen contractlonen en de hogere aandelenkoersen zorgen ervoor dat ook de particuliere consumptie omhoog gaat. Het EMU-saldo komt in 2009 0,2% BBP beter uit dan in de centrale projectie.

Mogelijke effecten van de kredietcrisis op de Nederlandse economie op korte termijn: alternatieve scenario's

	Stagnatie in de VS		Veerkrachtig Europa	
	2008	2009	2008	2009
	cumulatieve afwijkingen in %			
Relevante wereldhandel, volume	- 1,0	- 2,5	0,5	1,5
Bruto binnenlands product (BBP), volume	- 0,4	- 1,0	0,2	0,6
Particuliere consumptie, volume	- 0,3	- 0,6	0,2	0,6
Investeringen bedrijven (excl. woningen), volume	- 0,9	- 2,8	0,3	1,3
Uitvoer goederen (exclusief energie), volume	- 0,9	- 2,0	0,4	1,3
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	0,0	- 0,4	0,0	0,2
Contractloon marktsector	- 0,2	- 0,4	0,1	0,4
Consumentenprijsindex (CPI)	- 0,1	- 0,1	0,1	0,2
Arbeidsinkomensquote marktsector (niveau)	0,3	0,4	- 0,1	- 0,3
EMU-saldo (niveau, % BBP)	- 0,1	- 0,3	0,1	0,2

Onzekerheden: kredietcrisis, olieprijs en lonen

Van de vele onzekerheden die iedere raming van de economie omgeven, neemt de huidige kredietcrisis een speciale plaats in. In de raming zit een flink negatief effect van deze crisis verdisconteerd via onder meer een vertraging van de wereldhandelsgroei en een hogere risicopremie voor bedrijven. Maar het is zeker niet uitgesloten dat de gevolgen nog groter zullen zijn, met negatieve gevolgen voor de wereldhandel en daarmee ook voor de Nederlandse economie.

Aan de andere kant blijft de Europese en vooral de Nederlandse economie tot nu toe verrassend goed presteren. Een gunstigere ontwikkeling van de Europese economie is dan ook evenmin uit te sluiten. In het kader worden beide mogelijke scenario's voor de volumeconjunctuur uitgewerkt.

In de twee alternatieve scenario's zijn geen effecten op de (grondstoffen)prijzen ingezet, omdat de feitelijke prijsontwikkelingen momenteel niet alleen door de volumeconjunctuur worden bepaald. Ondanks de (dreiging van een) inzakkende wereldeconomie bereiken de olieprijs en diverse andere grondstoffenprijzen recordhoogtes. Een hogere olieprijs dan de 87 dollar in het huidige beeld is zeker niet uitgesloten. Dat zou onder meer een hogere inflatie tot gevolg hebben. In een kader in paragraaf 3.3 wordt uiteengezet dat een 10% hogere olieprijs een opwaarts effect op de inflatie in Nederland van ½%-punt heeft.

De effecten van een hogere olieprijs op de reële economie zijn onduidelijk. In de jaren zeventig hadden olieprijschokken, veroorzaakt door een onverwachte beperking van het aanbod, nog een duidelijk negatief effect op de economie. In de laatste decennia is dat minder duidelijk, mede doordat de olieprijs nu ook sterk wordt beïnvloed door extra vraag uit China en India en dus samengaat met een flink groeiende wereldhandel (zie het kader in paragraaf 3.1).

De krapte op de arbeidsmarkt leidt op dit moment nog niet tot grote loonstijgingen. Ook in de vorige conjunctuurcyclus leek dat lange tijd het geval, tot in 2001 de contractlonen hard begonnen te stijgen in een periode dat de economie alweer over haar hoogtepunt heen was. Door de lage werkloosheid en de oplopende inflatie zouden de lonen sneller kunnen stijgen dan nu wordt geraamd. Op korte termijn zullen de effecten daarvan op de groei beperkt zijn, op langere termijn zal door de hogere arbeidskosten vooral de uitvoer onder druk komen te staan met negatieve effecten op de economische ontwikkeling. Hogere loonstijgingen zullen er bovendien toe leiden dat de meevallers die nu voor 2009 in beeld zijn bij de overheidsuitgaven weer snel verdampen.

1.2 Beschouwing

De economische situatie in 2007 had veel weg van een januskop. Enerzijds groeide de economie in 2007 zeer voorspoedig, met 3,5%. Anderzijds openbaarden zich de eerste verschijnselen van ernstige problemen op de financiële markten. Deze crisis begon op de Amerikaanse markt voor *subprime* hypotheeklen, onder meer door te soepel toezicht en

verspreidde zich in rap tempo over de internationale financiële sector. Deze sector blijkt via allerlei nieuwe producten veel meer verweven dan vroeger. Vooral nog heeft deze kredietcrisis zich niet in de reële economie van Nederland geopenbaard, maar het ligt in de rede dat dit in de loop van 2008 en vervolgens in 2009 alsnog gaat gebeuren. Waar ramingen van de BBP-groei altijd met een ruime foutenmarge zijn omgeven (gemiddeld wijkt de realisatie ongeveer plus of min 1%-punt af van de raming), geldt dat nu nog sterker.

De Amerikaanse centrale bank (FED) heeft de rente in januari in twee stappen met 1,25%-punt verlaagd. De Europese Centrale Bank (ECB) heeft tot nog toe de rente ongewijzigd gelaten, omdat de huidige sterke geld- en kredietgroei ertoe zou kunnen leiden dat de inflatie op middellange termijn te hoog blijft. Gezien het mandaat van de ECB is er geen aanleiding voor renteverlaging. Voor de FED is deze restrictie minder bindend, omdat zij zich zowel op groei als inflatie richt. In de praktijk is het verschil tussen beide mandaten overigens betrekkelijk. De beleidsregel die de variabiliteit van de inflatie minimaliseert, minimaliseert meestal tegelijkertijd de variabiliteit van de groei.² Consistent beleid lijkt van meer gewicht dan het precieze mandaat, omdat de kosten van onzekerheid over het beleid van een centrale bank al snel groter zijn dan de opbrengsten van een mogelijke verbetering ervan.

Op de arbeidsmarkt lijkt de actuele situatie enigszins op die in 2001, met een lage werkloosheid maar met tegelijkertijd de eerste tekenen van een naderende groeivertraging. Toen leidde de spanning op de arbeidsmarkt tot forse loonstijgingen, die zich daarna vertaalden in een oploop van de werkloosheid. Vooral nog is de stijging van de loonkosten niet buitensporig. Voor 2009 is het zaak dat zo te houden, omdat de eerdergenoemde Januskop, enerzijds een krappe arbeidsmarkt nu en anderzijds een dreigende doorwerking van de kredietcrisis, gemakkelijk kan leiden tot een te grote loonstijging.

Voor het budgettaire beleid in Nederland is er vooral nog weinig aan de hand. De afspraken in het Coalitieakkoord voorzien in het economische scenario dat zich nu lijkt te ontrollen. De signaalwaarde voor het financieringstekort van 2%, waarna extra beleid geboden is, blijft naar de huidige inzichten ver buiten beeld. De automatische stabilisatoren kunnen dus gewoon hun werk doen. Overigens moet men zich niet verkijken op de florissante cijfers voor de geraamde verbetering van het financieringsoverschot. Deze verbetering is vooral toe te schrijven aan de meezittende conjunctuur en de hoge gasopbrengsten. Als hiervoor wordt gecorrigeerd is sprake van een verslechtering van het begrotingssaldo.

Het kabinet gaat uit van een structureel begrotingsbeleid. Net als voor een centrale bank geldt hier dat consistent beleid vertrouwen schept. Nederland staat er goed voor en actieve

² B.S. Bernanke en M. Gertler, Should Central Banks Respond to Movements in Asset Prices, *American Economic Review, Papers and Proceedings*, blz. 253-257, 2001.

conjunctuurpolitiek is sowieso niet verstandig, omdat de timing dikwijls verkeerd uitpakt. Consistent beleid vraagt ook dat wordt vastgehouden aan de begrotingsregels zoals neergelegd in de Miljoenennota 2008. Volgens deze regels mogen de tijdelijke meevallers in 2009 door ruilvoetwinst bij de uitgaven onder het kader niet structureel worden aangewend. Deze winst is onzeker en kan later gemakkelijk weer teniet worden gedaan. Het is daarom het beste om discussies over conjuncturele beleidsaanpassingen zoveel mogelijk te vermijden en de aandacht te richten op de aanpak van de structurele knelpunten van de Nederlandse economie.

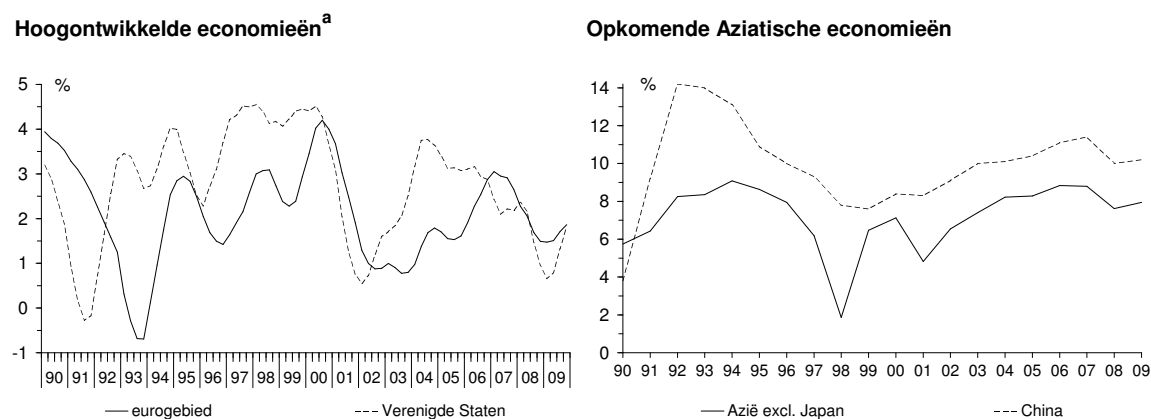
2 De internationale conjunctuur en de Nederlandse uitvoer

De wereldeconomie draaide vorig jaar goed: de economische groei bleef hoog, ondanks de kredietcrisis die halverwege het jaar uitbrak. In het eurogebied daalde de werkloosheid tot het laagste niveau in meer dan een kwart eeuw. De hoge mondiale groei leidde tot recordprijzen van olie en overige grondstoffen. De vooruitzichten zijn echter minder rooskleurig. De Amerikaanse economie is in zwaar weer door de kredietcrisis, met negatieve repercussies voor de rest van de wereld. De wereldhandelsgroei neemt hierdoor in 2008 aanzienlijk af. Dit impliceert een afzwakking van de Nederlandse uitvoergroei. Naar verwachting zal de groei in 2009 wereldwijd weer aantrekken. Door de kredietcrisis zijn de internationale vooruitzichten, en daarmee die van de Nederlandse uitvoer, echter onzekerder dan gewoonlijk.

2.1 Inleiding

De wereldeconomie kende vorig jaar een hoge groei. Het BBP-volume nam met 4,7% toe, nauwelijks minder dan in de recente topjaren 2004 en 2006.³ De beperkte mondiale groei afzwakking was het gevolg van duidelijk lagere groei in de Verenigde Staten. In het eurogebied nam de groei vrijwel niet af, terwijl in opkomend Azië de al zeer hoge groei nog enigszins versnelde. De sterke mondiale groei betekende meer vraag naar grondstoffen en daardoor verdere forse prijsstijgingen voor olie en voedingsmiddelen van respectievelijk 11% en 25% gemeten in dollars. Door de appreciatie van de euro was deze prijsstijging veel lager gemeten in euro's (tabel 2.1). De hoge economische groei en lagere werkloosheid hebben in het eurogebied nog geen merkbaar effect op de lonen gehad. Europese loonstijgingen bleven in 2007 beperkt.

Figuur 2.1 BBP volumegroei naar regio's, 1990-2009

^a Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in het voorgaande jaar in procenten, vier-kwartaalsvoortschrijdend gemiddelde.

³ Recent zijn nieuwe koopkrachtpariteiten beschikbaar gekomen. Dit heeft geleid tot een neerwaartse bijstelling van de aandelen in de wereldeconomie van grote snelgroeiende landen als China en India. Als gevolg hiervan komt de mondiale economische groei in recente jaren en in de projectieperiode circa ½%-punt lager uit dan in voorgaande publicaties.

Tabel 2.1 Internationale kernegegevens, 2005-2009		2005	2006	2007	2008	2009
Volumina		mutaties per jaar in %				
BBP						
Eurogebied		1,6	2,8	2,6	1½	1¾
Verenigde Staten		3,1	2,9	2,2	1	1¾
Japan		1,9	2,4	2,1	1¼	1½
Azië exclusief Japan		8,3	8,8	8,9	7¾	8
Wereld		4,4	4,9	4,7	3¾	4
Wereldhandelsvolume goederen		7,8	9,8	7,1	4¾	6
Relevant wereldhandelsvolume, goederen excl. energie		5,3	9,5	5,7	4½	5
Prijzen						
Consumentenprijsindex eurogebied (HICP)		2,2	2,2	2,1	2½	1¾
Consumentenprijsindex Verenigde Staten (CPI)		3,4	3,2	2,9	3¼	2
Wereldhandelsprijs (euro's)		5,4	4,0	- 1,6	0	¼
Industrieproducten (euro's)		2,4	0,9	- 3,9	- 2¼	0
Grondstoffen excl. energie (euro's, HWWI)		10,0	25,6	7,8	- 5	3
Energie (euro's, HWWI)		36,4	18,1	2,6	13	0
		niveaus				
Eurokoers (dollar per euro)		1,24	1,26	1,37	1,45	1,45
Ruwe-olieprijs (Brent, dollar per vat)		54,4	65,2	72,5	87	87
Lange rente Duitsland		3,4	3,8	4,2	4	4¼

De internationale vooruitzichten voor 2008 zijn minder rooskleurig. De Amerikaanse economische groei zwakt scherp af als gevolg van de woningmarktcrisis en de kredietcrisis. Via lagere uitvoer naar de Verenigde Staten werkt dit negatief door op de rest van de wereld. Daar komt bij dat een deel van de verliezen van de kredietcrisis neerslaan bij financiële instellingen buiten de Verenigde Staten. Als gevolg van geringere risicobereidheid – en mogelijk tevens door geringere kredietruimte voor banken – zullen ook bedrijven en huishoudens buiten de Verenigde Staten minder gemakkelijk kunnen lenen, met negatieve effecten op consumptie en investeringen. In 2008 neemt de mondiale economische groei naar verwachting met 1%-punt af tot 3¾%, de laagste groei sinds 2002 en de sterkste groeiafzwakking sinds 2001. De wereldhandelsgroei neemt hierdoor aanzienlijk af. Dit impliceert een verzwakking van de Nederlandse uitvoergroei.

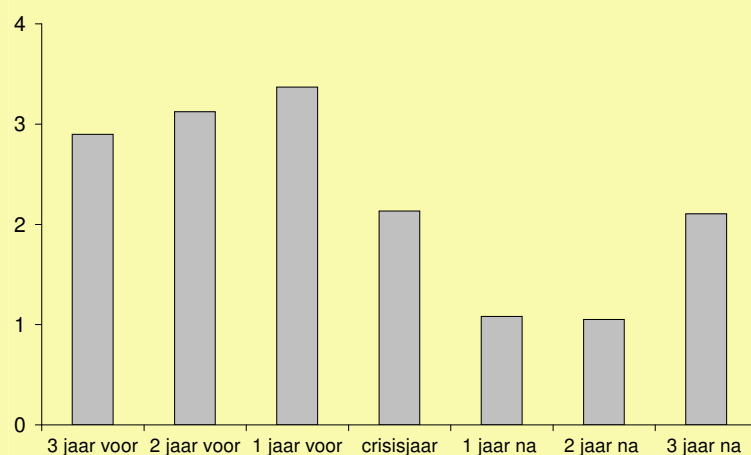
In 2009 trekt de mondiale economische groei naar verwachting weer aan tot 4%, met positieve gevolgen voor de Nederlandse uitvoer. De mondiale groei loopt op doordat een einde komt aan de scherpe daling in de Amerikaanse investeringen in woningen, door expansief macro-economisch beleid in de Verenigde Staten, doordat met name in het eurogebied bedrijven ruimte hebben voor het doen van investeringen door sterke bedrijfsbalansen, en door gunstige onderliggende ontwikkelingen in de belangrijkste opkomende economieën, met name China en India.

Financiële crises hebben op korte termijn een sterk negatief effect op de economische groei

In het verleden hebben crises op financiële markten in OESO-landen een fors neerwaarts effect gehad op de economische groei. In de 18 crises^a na 1970 viel de economische groei in het crisisjaar terug met gemiddeld 1¼%-punt ten opzichte van het voorgaande jaar in het door de crisis getroffen land (zie figuur). In de twee daaropvolgende jaren was de nationale groei zelfs gemiddeld 2¼%-punt lager dan in het jaar vóór de crisis. Het markant negatieve effect van financiële crisis op de economische groei blijkt ook uit gedetailleerdere analyses die rekening houden met aard en omvang van de financiële crisis en met andere factoren die de conjunctuur beïnvloeden.^{b,c} Financiële crises hebben niet alleen een substantieel negatief effect op de economische groei – en dus op de arbeidsmarkt – maar zij hebben ook fors negatieve gevolgen voor de overheidsbegroting.^c Dit komt deels door lagere belastinginkomsten als gevolg van de lagere economische groei en deels door stimuleringsmaatregelen. Voor een groot deel komt het echter doordat de overheid op één of andere manier het financiële systeem te hulp schiet, bijvoorbeeld door kapitaalinjecties. Zo liep in Zweden ten tijde van de crisis van begin jaren negentig de overheidsschuld dramatisch op: van 43% BBP in het jaar vóór het uitbreken van de financiële crisis, tot 67% BBP één jaar na het uitbreken van de crisis. De kosten van de Amerikaanse spaarbankencrisis in de jaren tachtig worden geschat op 3% BBP.

De groeiafname hangt vanzelfsprekend af van de specifieke kenmerken en omstandigheden van een crisis. De negatieve effecten van de huidige Amerikaanse financiële crisis zouden kleiner kunnen zijn dan het gemiddelde effect in het verleden doordat inflatieverwachtingen nu beter verankerd zijn en doordat de dollar een zwevende valuta is. Maar het effect zou ook groter kunnen zijn doordat financiële markten complexer zijn geworden en de schulden van gezinnen sterk zijn toegenomen. Bovendien vormen de Verenigde Staten weliswaar het hart van de crisis maar zal ook elders sprake zijn van demping van bestedingen door grotere risico-aversie. De onzekerheid is momenteel groot en het valt gezien eerdere crises niet uit te sluiten dat de economische groei in 2009 minder aantrekt dan in de centrale projectie zoals gepresenteerd in dit Centraal Economisch Plan. In hoofdstuk 1 is dan ook een variant opgenomen die een indruk geeft van de mogelijke gevolgen van internationaal lagere groei in 2009 voor de Nederlandse economie. Daar is ook een variant te vinden met een kleiner effect van de kredietcrisis.

BBP-groei in een economie getroffen door een financiële crisis^d

^a Het betreft (met crisisjaar tussen haakjes) Spanje (1977), Noorwegen (1987), Finland (1991), Zweden (1991), Japan (1992), Australië (1989), Canada (1983), Denemarken (1987), Frankrijk (1994), Duitsland (1977), Griekenland (1991), IJsland (1985), Italië (1990), Nieuw-Zeeland (1987), Verenigd Koninkrijk (1974, 1991, 1995), en Verenigde Staten (1984). De eerste vijf zijn de zogenaamde 'vijf grote' crises. Doordat medianen van de jaarlijkse groeicijfers worden berekend in plaats van rekenkundige gemiddelden hebben deze grote crises geen overheersende invloed op de resultaten. Zie ook C.M. Reinhart en K.S. Rogoff, *Is the 2007 U.S. Sub-Prime Financial Crisis So Different? An International Historical Comparison*, NBER working paper 13761, januari 2008.

^b IMF, *Historical evidence on financial crises*, Box 3.3 in *World Economic Outlook*, april 2002.

^c Bank of England, *Costs of banking system instability: Some empirical evidence*, *Financial Stability Review*, juni 2001.

^d Op basis van de 18 financiële crises in OESO-landen na 1970; uitgedrukt in medianen.

2.2 De internationale conjunctuur

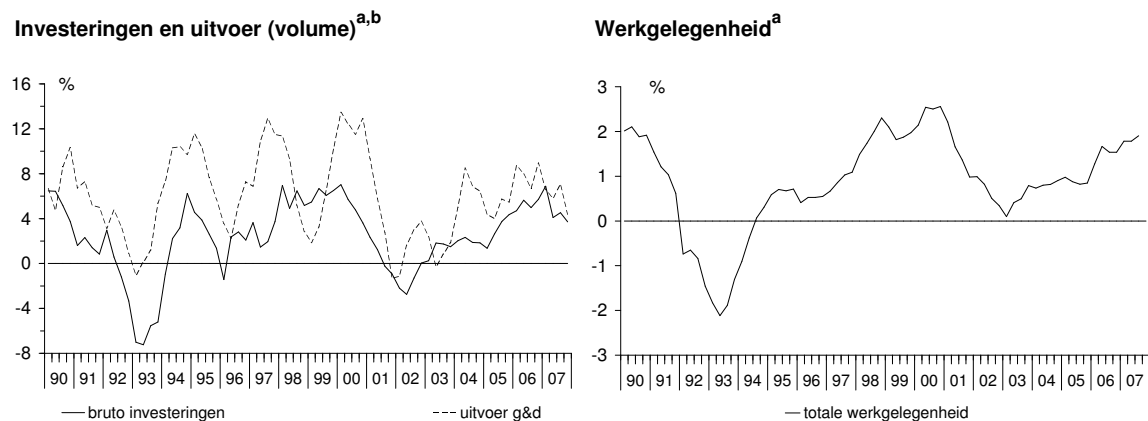
Eurogebied: terugval na uitstekend resultaat in 2007

Voor het eurogebied was 2007 een uitstekend jaar.⁴ De economische groei bedroeg volgens voorlopige cijfers 2,6%, duidelijk boven de geschatte potentiële groei en nauwelijks lager dan in het voorgaande jaar.⁵ Wel was in de loop van het jaar sprake van een groei afzwakking. In het laatste kwartaal van 2006 bedroeg de BBP-groei 3,2% ten opzichte van een jaar eerder; in het vierde kwartaal van 2007 was deze groei afgezwakt tot 2,2%. De groeipeik van 3,2% was lager dan tijdens de vorige conjuncturele hausse, terwijl de afzwakking daarna nu minder sterk was.

Net als in 2006 was de hoge productiegroei in 2007 vooral het resultaat van een sterke toename van de uitvoer en de investeringen. Het eurogebied behaalde dit uitstekende resultaat ondanks tegenwind: restrictief begrotingsbeleid, vooral de forse btw-verhoging in Duitsland, een verdere verslechtering van de prijsconcurrentiepositie door de sterkere euro, afzwakkende invoervraag in de twee belangrijkste handelspartners (het Verenigde Koninkrijk en de Verenigde Staten) en onrust op de financiële markten vanaf afgelopen zomer.

De hoge groei leidde tot een verdere daling van het begrotingstekort. Het gemiddelde tekort bedroeg naar schatting ¾% BBP, het kleinste tekort sinds 2000. De werkloosheid daalde tot het laagste niveau in meer dan een kwart eeuw. Vermoedelijk hebben structurele hervormingen, naast de hoge groei, bijgedragen aan deze daling van de werkloosheid.⁶ Ondanks de daling van de werkloosheid bleef de loonstijging beperkt. Naast de gebruikelijke vertraagde reactie van lonen op de werkloosheidsontwikkeling speelde vermoedelijk de toegenomen mondiale

Figuur 2.2 Indicatoren eurogebied, 1990-2007

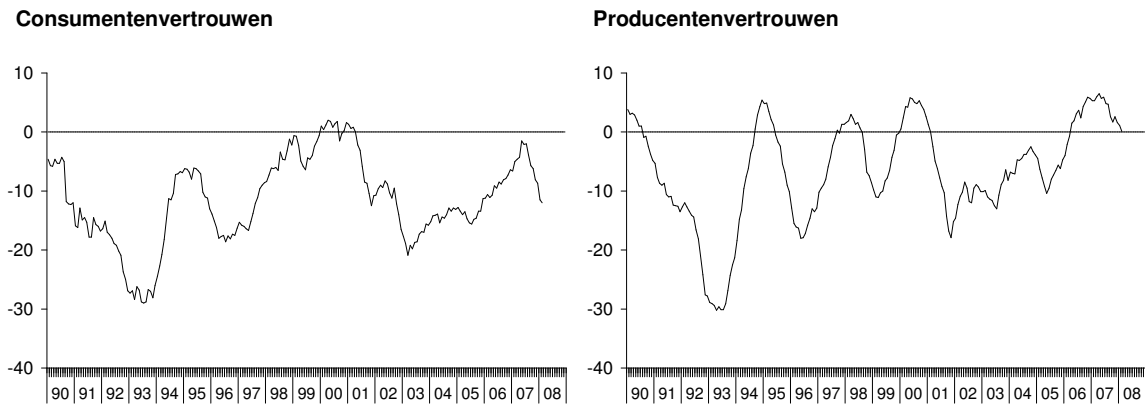
^a Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in het voorgaande jaar in procenten.

^b Inclusief uitvoer naar andere eurolanden.

⁴ Het eurogebied is vanaf deze publicatie inclusief Malta en Cyprus (ook voor het verleden). Vanwege de geringe omvang van deze landen (respectievelijk 0,1% en 0,2% van het BBP van het eurogebied) is er geen effect op de groeiraming (zelfs bij afronding op één decimaal).

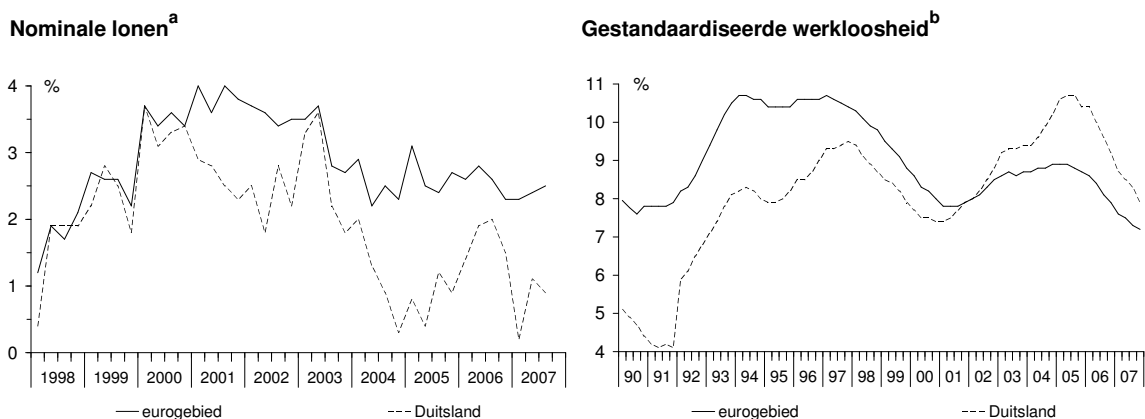
⁵ Nederland en Portugal waren de enige eurolanden waar de groei vorig jaar duidelijk opliep.

⁶ OECD, *Going for Growth*, 2007; A. Bassanini en R. Duval, *Employment Patterns in OECD Countries; Reassessing the Role of Policies and Institutions*, OECD Economics Department working papers, No. 486, 2006.

Figuur 2.3 Consumenten- en producentenvertrouwen in het eurogebied, 1990-2008

concurrentie een rol. Hierdoor, en door de sterkere euro en de verhoging van de beleidsrente door de ECB, was de inflatie in het eurogebied vorig jaar niet hoger dan in het voorgaande jaar, ondanks de Duitse btw-verhoging en de fors hogere grondstoffenprijzen op wereldmarkten. Wel liep aan het einde van het jaar de prijsstijging scherp op (tot 3,1% in december ten opzichte van de overeenkomstige maand een jaar eerder en 3,3% in februari 2008), maar dit kwam vooral door de tijdelijke olieprijsval een jaar eerder.

Naar verwachting zal de economische groei in het eurogebied dit jaar aanzienlijk afzwakken, van 2,6% in 2007 tot 1½%. Dit is lager dan de geschatte potentiële groei van circa 2%. De doorwerking van de zwakkere Amerikaanse economie via de buitenlandse handel speelt hierbij een grote rol, in combinatie met een verdere verslechtering van de prijsconcurrentiepositie door de sterkere euro ten opzichte van dollar en pond sterling, het negatieve effect van krappere kredietbeleid van Europese banken, en negatieve vertrouwenseffecten van de huidige financiële crisis voor bedrijven en consumenten (figuur 2.3). Daar komt bij dat ook in enkele eurolanden, met name Spanje en Ierland, de hausse op de huizenmarkt voorbij is.

Figuur 2.4 Lonen en werkloosheid eurogebied en Duitsland, 1990-2007

^a Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in het voorgaande jaar in procenten.

^b In procenten van de beroepsbevolking.

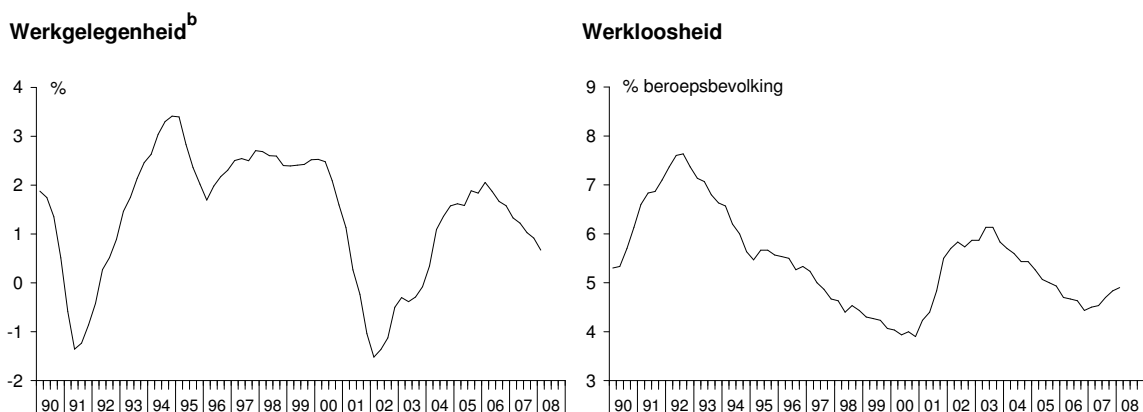
De lagere economische groei leidt er naar verwachting toe dat de werkloosheid niet sterk meer zal afnemen. Ook zal een einde komen aan de daling van het gemiddelde begrotingstekort, zelfs als geen enkel euroland in navolging van de Verenigde Staten met een stimuleringspakket komt. Door de vertraagde doorwerking van de werkloosheid loopt de loonstijging dit jaar op, ondanks de groei afzwakking. De versnelling in de loonstijging is naar verwachting echter beperkt, ook in Duitsland waar dit jaar belangrijke cao-onderhandelingen plaatsvinden. In combinatie met hogere grondstoffenprijzen betekent dit dat de inflatie naar verwachting versnelt van 2,1% in 2007 tot 2½% in 2008.

Bij het verwachte conjuncturele herstel in de Verenigde Staten, aanhoudende gunstige economische ontwikkelingen in opkomend Azië en gezonde balansposities van Europese bedrijven past het aantrekken van de economische groei in het eurogebied in 2009. De BBP-volume-groei wordt geprojecteerd op 1¾%, net onder de geschatte potentiële groei van een kleine 2%. De groei is vermoedelijk onvoldoende krachtig om een lichte stijging van de werkloosheid in 2009 te voorkomen.

Verenigde Staten: economie in zwaar weer

De Amerikaanse BBP-groei is vorig jaar teruggelopen tot 2,2% en was daarmee voor het eerst in vier jaar lager dan de geschatte potentiële groei van circa 2¾%. De Amerikaanse economie bereikte al begin 2004 de conjuncturele piek, met een BBP-groei van 4,1% ten opzichte van een jaar eerder. De scherpe daling van investeringen in woningen verminderde in 2007 de BBP-groei direct met 1%-punt. Tegenover lagere investeringen in woningen stond vorig jaar opnieuw een sterke uitvoergroei van 8%. Dit kwam niet alleen door de gunstige economische ontwikkeling elders in de wereld, maar ook doordat de prijsconcurrentiepositie verbeterde door de zwakkere dollar. De afzwakking van de economische groei leidde tot een geringere werkgelegenheidstoename (figuur 2.5). Daardoor was eind vorig jaar de werkloosheid zelfs

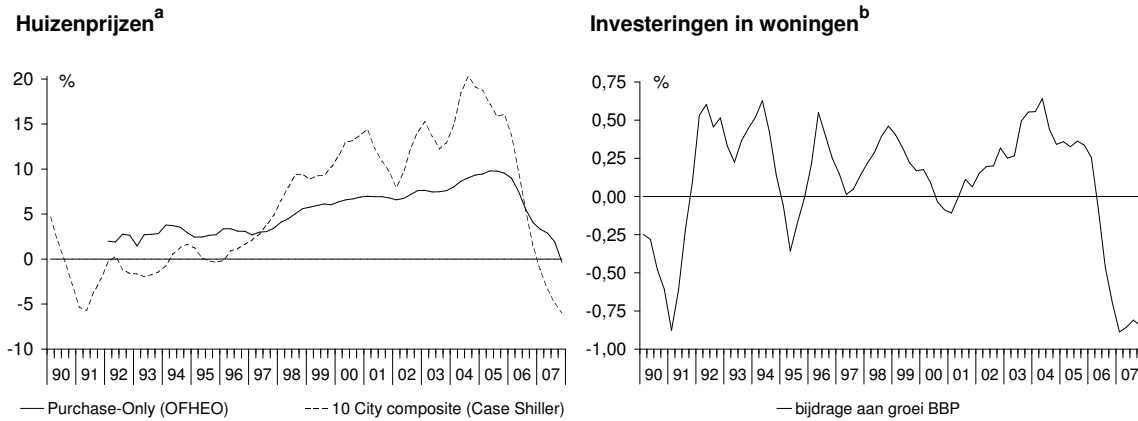
Figuur 2.5 Amerikaanse arbeidsmarkt, 1990-2008^a

^a Eerste kwartaal van 2008 op basis van januari.

^b Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in het voorgaande jaar in procenten.

Figuur 2.6 Woningmarkt Verenigde Staten, 1990-2007

a Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in voorgaand jaar in procenten.

b Ten opzichte van dezelfde periode in voorgaand jaar in procenten.

duidelijk hoger dan een jaar eerder. De loonstijging was desondanks licht hoger dan in het voorgaande jaar. De inflatie bleef vorig jaar aanzienlijk (2,9%), vooral door sterke stijgingen van de olieprijs in dollars en de prijsstijging van voedingsmiddelen.

De woninginvesteringen zullen in 2008 blijven dalen. De consumptiegroei zal worden gedempt door vermogensverliezen (zie kader), de verslechtering van de arbeidsmarktsituatie, aanscherping van kredietvoorwaarden en door veel hogere rentelasten op *subprime* hypotheek met variabele rente. De zwakkere consumptiegroei heeft, net als de verkrapping van kredietverstrekking door banken, een negatief effect op de bedrijfsinvesteringen. Ondanks de aanhoudende uitvoerstijging en expansief macro-economisch beleid zal de BBP-groei naar verwachting terugvallen tot een magere 1%. Deze groei is bijna volledig het gevolg van overloop: in de loop van 2008 neemt het BBP nauwelijks toe en in de eerste twee kwartalen neemt het BBP wellicht zelfs af ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Door de hoge prijzen van olie en voeding blijft de inflatie aanzienlijk. De zwakke economische groei en het stimuleringspakket met een omvang van circa 150 mld dollar (1% BBP), zullen tot een substantiële stijging van het begrotingstekort leiden. Daarentegen neemt het tekort op de lopende rekening verder af door de geringe invoergroei, al blijft dit tekort zeer aanzienlijk.

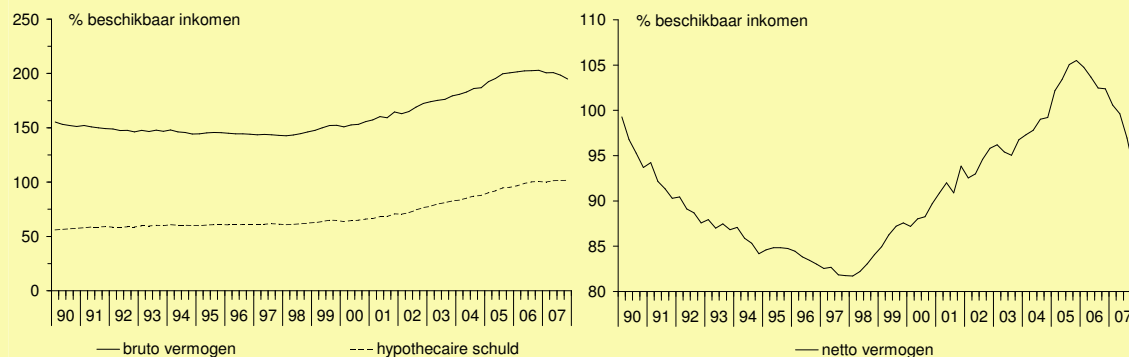
In 2009 krabbelt de Amerikaanse economie naar verwachting voorzichtig uit het conjuncturele dal, mede door het expansieve macro-economische beleid. De BBP-groei wordt geraamd op 1¼%, nog altijd ver onder de geschatte potentiële groei. De investeringen in woningen stabiliseren, circa 40% onder het recordniveau van 2005. Bij een stabiele olieprijs, normalisering van de internationale markten van voedingsmiddelen en een geringere loonstijging zal de inflatie volgend jaar naar verwachting afnemen.

Lagere huizenprijzen negatief voor consumptie van Amerikaanse gezinnen

Het netto vermogen van Amerikaanse gezinnen in woningen is door hogere huizenprijzen en uitbreiding van het eigen woningbezit opgelopen van 82% van het beschikbare inkomen eind 1997 tot 105% eind 2005.^a Door de omslag op de woningmarkt is dit netto vermogen in woningen vervolgens afgenomen tot 93% van het beschikbare inkomen eind 2007. In die periode waren woningen 28% van het totale bruto vermogen van gezinnen en 17% van het totale netto vermogen van gezinnen.

Empirisch onderzoek geeft aan dat een daling van het vermogen in woningen een beduidend negatief effect heeft op de consumptie: een daling van het vermogen met 1 dollar vermindert de Amerikaanse consumptie met 3 à 10 dollar cent (het totale effect na enige jaren).^b Dit effect is groter dan dat voor een daling van het vermogen door lagere aandelenkoersen. Futuresmarkten wijzen op een reële daling van de Amerikaanse huizenprijs van circa 25% tussen eind 2006 en eind 2009. Dit zou het vermogen van Amerikaanse gezinnen met circa 5000 mld dollar doen dalen. Uitgaande van de gemiddelde schattingscoëfficiënt zou dit leiden tot een afname van de consumptie met circa 300 mld dollar oftewel met 3% tussen eind 2006 en eind 2009.

Bruto vermogen in woningen en hypothecaire schuld   Netto vermogen in woningen

^a Netto vermogen is het verschil van onroerend-goedbezittingen van gezinnen en woninghypotheken. Bron: Federal Reserve, Flow of Funds Accounts of the United States, maart 2008. Zie ook J. Lemmen, Schuld- en vermogensposities van de particuliere sector in de Verenigde Staten, CPB Memorandum 81, 2003.

^b OECD, Housing markets, wealth and the business cycle, *Economic Outlook* 75, juni 2004. C.D. Carroll, M. Otsuka, en J. Slacalek, How Large Is the Housing Wealth Effect? A New Approach, NBER working paper 12746, december 2006.

Azië: voorspoedige economische ontwikkeling houdt aan

Opkomend Azië bleef vorig jaar gekenmerkt door uitzonderlijk hoge economische groei. Door de ruimte die marktwerking heeft gekregen, lag de Chinese groei voor het vijfde achtereenvolgende jaar boven de 10%. De Japanse uitvoer naar de rest van Azië nam opnieuw sterk toe – China verdrong de Verenigde Staten als belangrijkste afzetmarkt – maar dat heeft een lagere Japanse BBP-groei niet kunnen voorkomen. Deze groeivermindering kwam door zwakke consumptiegroei en een terugval in de investeringen als gevolg van de invoering van een nieuw systeem van bouwvergunningen.

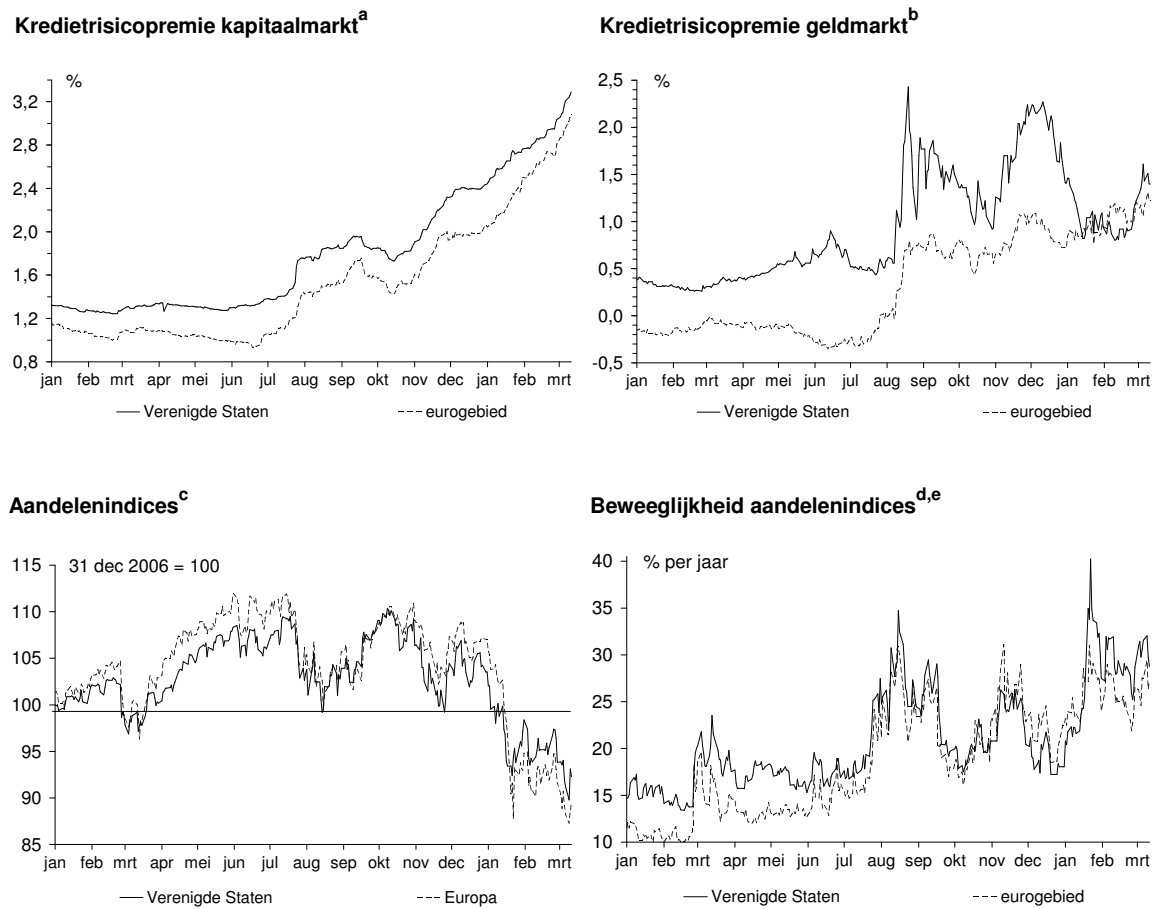
In 2008 neemt mede door de zwakkere Amerikaanse invoervraag de economische groei in Azië af. Desalniettemin blijft sprake van een voorspoedige economische ontwikkeling. Zo wordt voor China een economische groei van 10% geprojecteerd. De lichte groei afzwakking zal het de Chinese autoriteiten vergemakkelijken om de inflatie – in februari 2008 opgelopen tot 8,7% – te beteugelen.

Financiële markten: crisis nog niet achter de rug

Halverwege vorig jaar vond op de financiële markten een dramatische omslag plaats. Lange tijd was de risicobereidheid groot, waardoor onder andere het rentevershil tussen bedrijfs- en overheidsobligaties uitzonderlijk klein werd. De rentes op overheidsobligaties liepen op in reactie op de gunstige conjunctuur. De ECB verhoogde in maart en juni opnieuw haar beleidsrentes, en futuresmarkten wezen op verdere verhogingen. Maar eind juli veroorzaakte nieuws over aanzienlijke verliezen op Amerikaanse *subprime* hypotheken een dramatische breuk. Banken werden terughoudend bij het lenen aan andere banken vanwege het daaraan verbonden kredietrisico en omdat zij mogelijk de middelen binnenkort zelf nodig zouden

Figuur 2.7 Onrust op de financiële markten, januari 2007- 12 maart 2008

^a Rentevershil tussen bedrijfsobligaties met BBB rating en 10-jarige staatsobligaties.

^b Rentevershil tussen voor Verenigde Staten: 3-maands certificates of deposit (secondary market) en 3-maands schatkistpapier, voor eurogebied: 3-maands euribor en 2-jaars schatkistpapier Duitsland.

^c Aandelen indices: voor Verenigde Staten S&P 500, voor Europa MSCI Europe.

^d Bewegelijkheid: voor Verenigde Staten S&P 500, voor eurogebied DJ EURO STOXX 50.

^e Bewegelijkheid: impliciete volatiliteit geeft de verwachte standaarddeviatie van de procentuele verandering in de aandelenkoersen over een periode van maximaal drie maanden, zoals afgeleid uit de optiepreizen.

hebben om gelieerde geldmarktfondsen te financieren of op hun balans terug te nemen. Hierdoor schoten geldmarktrentes omhoog. Centrale banken voerden meteen vanaf augustus diverse steunoperaties uit. Vanaf december slaagden zij er in om de geldmarkten enigszins te kalmeren, maar van volledige normalisatie is nog steeds geen sprake. De geringere risicobereidheid van beleggers leidde er toe dat na het uitbreken van de crisis in juli het renteverskil tussen bedrijfs- en overheidsobligaties fors toenam. Beleggers gaven de voorkeur aan overheidsobligaties, waarvan de rente dan ook afnam. Banken leden aanzienlijke verliezen op nieuwe financiële producten gebaseerd op Amerikaanse *subprime* hypotheek. Begin 2008 kelderden de aandelenkoersen sterk en kwamen de koersindices duidelijk lager te liggen dan in juni 2007. Grote onzekerheid over toekomstige ontwikkelingen komt onder andere tot uitdrukking in zeer bewegelijke aandelenkoersen (figuur 2.7).

De onrust op de financiële markten was voor de ECB aanleiding om haar beleidsrentes niet verder te verhogen. De Amerikaanse centrale bank verlaagde de rente van 5¼% tot 3½% eind januari 2008. Deze agressieve verlaging is niet alleen het gevolg van de verslechterende economische vooruitzichten, maar is ook een verzekering tegen eventuele grote negatieve effecten van de kredietcrisis.⁷

De aanleiding van de huidige kredietcrisis (nieuws over verliezen op Amerikaanse *subprime* hypotheek en de omslag op de Amerikaanse huizenmarkt) is duidelijk, maar de dieperliggende oorzaken zijn dat minder.⁸ Eén oorzaak is dat kopers van ingewikkelde niet-transparante nieuwe financiële producten de hieraan verbonden risico's hebben onderschat. De creatie van deze producten werd gestimuleerd door bonussen en andere prikkels in het financiële stelsel. Hierdoor werd meer risico genomen dan maatschappelijk optimaal is.⁹ Bij financiële instellingen die verleend krediet, verpakt in complexe financiële producten, doorverkochten, was de prikkel tot kredietkwaliteitsbewaking gering. Naast deze 'rationele' reacties op maatschappelijk onjuiste prikkels speelde kortzichtigheid een rol: goede tijden leiden tot euforie en te rooskleurige verwachtingen op financiële markten.¹⁰ Verder hadden toezichthouders moeite met het bijstellen van regelgeving in reactie op financiële innovaties. De internationale onevenwichtigheden in de betalingsbalansen zijn ook van belang. Overtollige besparingen in Azië en de olieproducerende landen leidden tot omvangrijke kapitaalstromen naar de Verenigde Staten die, in combinatie met soepel monetair beleid door de Amerikaanse centrale bank, excessieve kredietverlening bevorderden.

Op basis van de wisselkoersen aan het begin van het jaar is in dit Centraal Economisch Plan gerekend met een wisselkoers van 1,45 dollar in 2008 en 2009. Naar verwachting zal de

⁷ F.S. Mishkin, Monetary Policy Flexibility, Risk Management, and Financial Disruptions, toespraak, Federal Reserve Bank of New York, 11 januari 2008.

⁸ Zie voor een voorlopige analyse ook Financial Stability Forum Working Group on Market and Institutional Resilience, Interim Report, februari 2008.

⁹ R.G. Rajan, Has financial development made the world riskier?, NBER working paper 11728, 2005.

¹⁰ M. Wolf, The financial turmoil is like an elephant in a dark room, *Financial Times*, 23 januari 2008.

Amerikaanse centrale bank haar beleidsrente dit jaar nog verder verlagen, om vervolgens volgend jaar, wanneer de groei aantrekt, een begin te maken met een rentenormalisatie. De ECB onderkent het matigende effect van groeiafzwakking op de inflatie en richt zich op de inflatie op de middellange termijn. Futuresmarkten hebben een renteverlaging door de ECB ingeprijsd. Monetair beleid en zwakke conjuncturele ontwikkelingen hebben in 2008 naar verwachting lagere Europese en Amerikaanse kapitaalmarktrentes tot gevolg. Door de afgenomen risicobereidheid zullen de rentes op bedrijfsobligaties duidelijk hoger blijven dan die op overheidsobligaties.

Wereldhandel en grondstoffenprijzen: olieprijs op nieuw record

De wereldhandelsgroei is volgens voorlopige cijfers teruggelopen van 9,8% in 2006 tot 7,1% in 2007. Dit is een aanzienlijke afzwakking in het licht van de beperkte terugval in de mondiale economische groei. Een geringere toename van de binnenlandse bestedingen en de verdere depreciatie van de dollar veroorzaakten een fors lagere Amerikaanse invoergroei. Opvallend gezien de sterke euro en de hoogblijvende economische groei is dat ook voor het eurogebied de invoergroei sterk terugviel.¹¹ Mede door hoge inkomsten uit olie en andere grondstoffen hadden de opkomende economieën vorig jaar een zeer groot aandeel (70%) in de wereldinvoergroei. Door de afzwakking van de economische groei loopt in 2008 naar verwachting de wereldhandelsgroei verder terug, tot 4¾%. In 2009 kan daarna een gematigd herstel plaatsvinden, tot een groei van 6%.

De voortdurende hoge economische groei van de opkomende economieën droeg bij aan de verdere prijsstijging van olie en van andere grondstoffen. De olieprijs bereikte half maart met bijna 110 dollar per vat Brent olie een nieuw historisch nominaal record. De wereldprijzen van granen en andere voedingsmiddelen stegen vorig jaar uitbundig, niet alleen door de sterke vraag vanuit opkomende economieën, maar ook door tegenvallende oogsten en het toenemende gebruik van biobrandstoffen. De prijzen van non-ferrometalen piekten daarentegen al afgelopen mei en de jaar-op-jaarstijging was in 2007 duidelijk lager dan in het voorgaande jaar. Voor deze projectie is gerekend met een ongewijzigde olieprijs vanaf het begin van 2008. De prijzen van de overige grondstoffen zijn naar verwachting dit jaar gemeten in dollars stabiel, doordat de mondiale groei afzwakt en normale oogsten zijn verondersteld.

Internationale onzekerheden groot door kredietcrisis

De internationale vooruitzichten zijn momenteel onzekerder dan gewoonlijk. Dit komt in de eerste plaats doordat de omvang en duur van de kredietcrisis zeer onzeker blijft. Hoe groot de verliezen van banken en andere financiële instellingen zijn, is nog lang niet duidelijk. Deze crisis beperkt zich in ieder geval niet tot de markten van Amerikaanse *subprime* hypotheek en de daarmee verbonden ingewikkelde financiële producten. Ook op andere markten, zoals die van obligatieverzekeringen en van bankleningen aan private-equitymaatschappijen, doen zich

¹¹ Zie voor een gedetailleerde analyse Wim Suyker e.a., De wereldhandel in 2007-2009, CPB Memorandum, 2008.

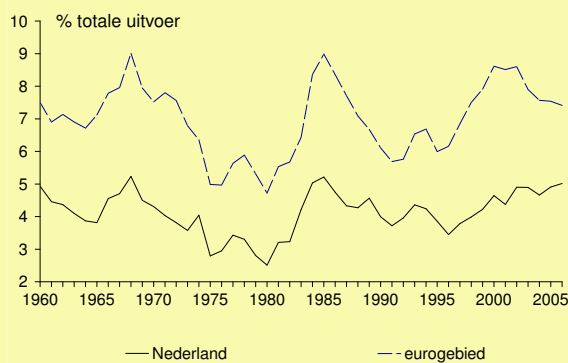
De Amerikaanse groeivertraging en de Nederlandse uitvoer

In 2007 werd door Nederlandse bedrijven voor 17 mld euro aan goederen naar de Verenigde Staten uitgevoerd, 5% van de totale Nederlandse goederenuitvoer. Ondanks de Europese integratie en de opkomst van Azië is het aandeel van de Verenigde Staten in de totale Nederlandse uitvoer nu vrijwel gelijk aan dat van begin jaren zestig (zie figuur). De Verenigde Staten is voor Nederland een minder belangrijk afzetgebied dan voor de rest van het eurogebied. Voor het eurogebied was in 2006 de uitvoer naar de Verenigde Staten 7,4% van de totale uitvoer, variërend van 19% voor Ierland tot 3% voor Luxemburg.

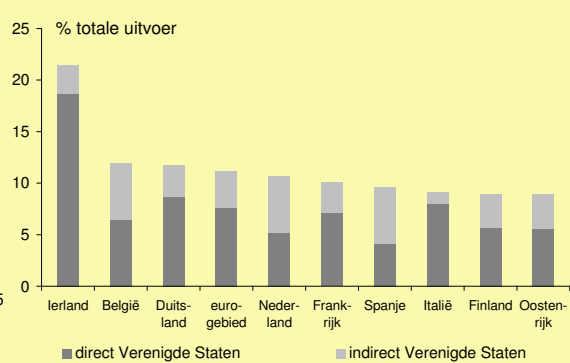
Het Amerikaanse aandeel in de Nederlandse uitvoer betekent dat een 1%-punt lagere Amerikaanse invoer een direct negatief effect heeft op de Nederlandse uitvoergroei van 0,05%-punt. De verwachte omslag in de Amerikaanse invoer van een groei van 1,3% in 2007 tot een daling van 0,3% in 2008 heeft daarmee een direct negatief effect op de Nederlandse uitvoergroei van circa 0,1%-punt. Dit volgt op een direct negatief effect van 0,2%-punt in 2007.

Naast het directe effect op de Nederlandse uitvoer is er een indirect effect. Zo zal minder Duitse uitvoer naar de Verenigde Staten leiden tot minder Nederlandse uitvoer van intermediaire goederen naar Duitsland, ons belangrijkste afzetgebied. Het indirecte effect is even groot als het directe effect: 1%-punt lagere Amerikaanse invoer heeft een indirect negatief effect op de Nederlandse uitvoergroei van 0,05%-punt.^a Het indirecte effect is voor Nederland groter dan voor de rest van het eurogebied. Hierdoor is het totale effect van een verandering in de Amerikaanse invoer even groot als voor de rest van het eurogebied (zie figuur).

Goederenuitvoer naar de Verenigde Staten

Directe en indirecte Amerikaanse handelseffecten, 2006

De berekende totale handelseffecten zijn een onderschatting van de totale economische effecten. Zo is bijvoorbeeld geen rekening gehouden met een afname van de Nederlandse uitvoer van kapitaalgoederen naar Duitsland als gevolg van lagere Duitse investeringen in reactie op minder Duitse uitvoer naar de Verenigde Staten. Ook is geen rekening gehouden met een mogelijke afzwakking van de Amerikaanse loonkosten als gevolg van de zwakkere economische groei, met een negatief effect op de Nederlandse prijsconcurrentiepositie. Uitgebreide internationale economische modellen zijn nodig om met deze andere effecten rekening te houden, waarbij de oorzaak van de lagere Amerikaanse economische groei relevant is. Als vuistregel wordt vaak gehanteerd dat een afname van de Amerikaanse economische groei met 1%-punt leidt tot een vermindering van de economische groei van het eurogebied met ¼%-punt.^b

^a Dit is het totale indirecte handelseffect, dus bijvoorbeeld inclusief de lagere Nederlandse uitvoer naar België veroorzaakt door de lagere uitvoer van Belgische intermediaire goederen naar Duitsland veroorzaakt door minder Duitse uitvoer naar de Verenigde Staten.

^b Het gaat hier om een negatieve ontwikkeling in de Verenigde Staten en niet om een wereldwijde negatieve ontwikkeling die eerder een effect heeft in de Verenigde Staten.

grote problemen voor. Bovendien kunnen problemen op de ene markt tot problemen op andere markten leiden. Dit soort besmettingseffecten valt moeilijk in te schatten.

In de tweede plaats is de onzekerheid groter dan gewoonlijk doordat de effecten van de financiële crisis op consumptie en investeringen niet met precisie vallen in te schatten. Kredietverschaffing zal minder terugvallen als banken nieuwe middelen kunnen aantrekken, bijvoorbeeld van staatsfondsen in het Midden-Oosten en Azië. Lagere huizenprijzen en aandelenkoersen verminderen het vermogen van gezinnen, maar het is onzeker in hoeverre zij in reactie daarop op korte termijn hun consumptie verminderen. Daar komt bij dat renteverlagingen bij de huidige problemen in de financiële sfeer mogelijk investeringen en consumptie in mindere mate stimuleren dan gewoonlijk. Verder is de mate waarin de Amerikaanse conjuncturele neergang negatief doorwerkt op Europa en de opkomende economieën onzeker, mede door de ongewisse consequenties voor de dollar-eurokoers.

2.3 De Nederlandse uitvoer

Na vier goede jaren heeft de Nederlandse uitvoer het dit en volgend jaar naar verwachting moeilijker. Dit geldt vooral voor in Nederland geproduceerde exportproducten. Vorig jaar bleef de volumeontwikkeling van de binnenslands geproduceerde uitvoer van goederen (exclusief energie) op peil, terwijl de groei van de relevante wereldhandel sterk terug viel. Dit was mede te danken aan de verrassend omvangrijke export van Nederlandse schepen. Verder konden enkele specifieke landbouwproducten en voedingsmiddelen profiteren van een zeer gunstige situatie op de wereldmarkt. Ook de basischemie had een goed jaar. De goede prestaties van sommige producten zijn naar verwachting deels incidenteel, zodat dit en volgend jaar de lagere groei van

	2006	2005	2006	2007	2008	2009
	mld euro	mutaties per jaar in %				
Invoer (volume)	251,7	6,2	9,8	7,7	6	4¾
Invoer (prijs)		- 0,2	1,3	1,2	- 1¼	0
Uitvoer (volume)	277,3	6,8	8,5	7,0	5	5½
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	140,3	2,2	4,3	4,0	2½	2¾
wederuitvoer	136,9	12,0	13,0	10,1	7¾	8
Relevant wereldhandelsvolume		5,3	9,5	5,7	4½	5
Handelsprestatie ^a		1,5	- 1,0	1,3	½	½
Marktprestatie ^b		- 3,1	- 5,2	- 1,7	- 2	- 2¼
Prijs binnenslands geproduceerde uitvoer		2,6	3,9	2,5	1½	1
Concurrentenprijs		3,0	3,4	0,4	- ¼	¼
Prijsconcurrentiepositie ^c		0,4	- 0,5	- 2,1	- 1¾	- ¾

^a Totale uitvoer van fabrikaten minus relevant wereldhandelsvolume.
^b Binnenslands geproduceerde uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.
^c Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

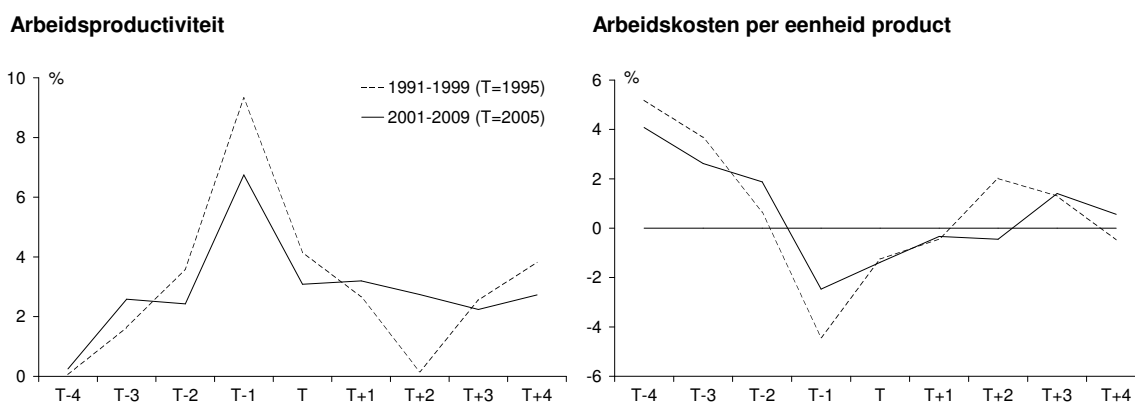
de relevante wereldhandel wel een sterke invloed heeft op de ontwikkeling van de binnenslands geproduceerde uitvoer. Met enige vertraging wordt de Nederlandse uitvoer alsnog geconfronteerd met de gevolgen van de groeivertraging in de Verenigde Staten.

Daarnaast zal dit en volgend jaar net als het afgelopen jaar naar verwachting de prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse uitvoer verslechteren. Dit heeft in de eerste plaats te maken met de depreciatie van de dollar ten opzichte van de euro. Het wisselkoerseffect wordt dit jaar nog versterkt door de recente daling van het Britse pond ten opzichte van de euro. Door deze wisselkoerseffecten worden Nederlandse producten duurder ten opzichte van die van hun concurrenten uit niet-eurolanden.

Nederlandse verwerkende industrie: stijging arbeidskosten per eenheid product

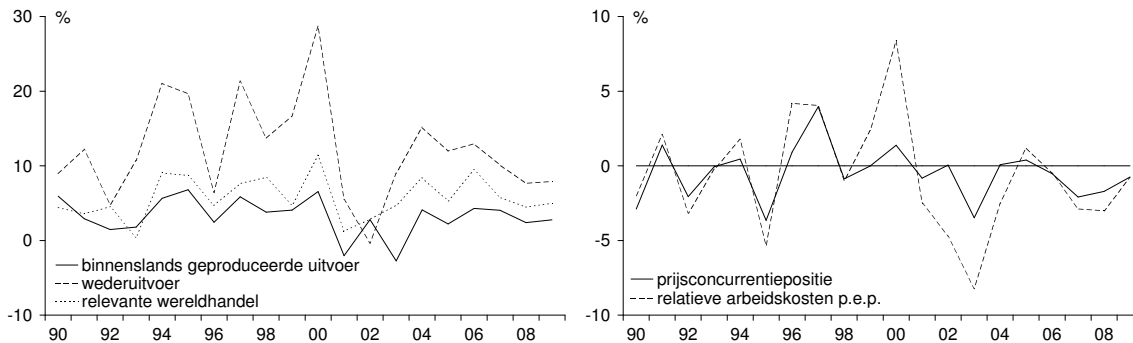
Verder ontwikkelen de arbeidskosten in Nederland zich ongunstig vergeleken met het buitenland. De relatieve ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie is een belangrijke indicator hiervoor. In de projectie lopen de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse verwerkende industrie dit jaar flink op. De toename is naar verwachting veel sterker dan bij de buitenlandse concurrenten. Dit komt vooral door een vrij forse stijging van de loonvoet. Deze wordt onvoldoende gecompenseerd door de groei van de arbeidsproductiviteit die dit en volgend jaar naar verwachting relatief laag is. Een dergelijke ontwikkeling is kenmerkend voor de laatste fase van een hoogconjunctuur. Door de krapte op de arbeidsmarkt neemt de opwaartse druk op de lonen toe, terwijl tegelijkertijd de groei van de arbeidsproductiviteit stagneert. Dit komt doordat de volumegroei van de productie afneemt, terwijl de werkgelegenheids groei hier vertraagd op reageert en niet even hard terugloopt. Bedrijven zullen niet geneigd zijn hun werknemers bij mindere productie groei onmiddellijk te ontslaan, vanwege de hieraan verbonden kosten (*labour hoarding*).

Figuur 2.8 Arbeidsproductiviteit en arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie, 1991-2009

In het buitenland is gemiddeld genomen minder sprake van krapte op de arbeidsmarkt, wat zich vertaalt in een minder sterke stijging van de loonvoet bij de buitenlandse concurrenten van de Nederlandse verwerkende industrie. De arbeidskosten per eenheid product nemen voor de Nederlandse verwerkende industrie dit jaar dan ook meer toe dan bij de concurrenten. Ook volgend jaar zal dit naar verwachting het geval zijn. De Nederlandse arbeidsproductiviteit neemt wel iets sterker toe, maar onvoldoende om de nog altijd vrij forse ontwikkeling van de loonvoet te compenseren.

Figuur 2.9 Volumeontwikkeling uitvoer (links) en prijsconcurrentiepositie (rechts)^a, 1991-2009

^a De prijsconcurrentiepositie is gedefinieerd als de ontwikkeling van de concurrentenprijs minus de prijsontwikkeling van de binnenslands geproduceerde uitvoer. De relatieve arbeidskosten per eenheid product is gelijk aan het verschil tussen de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie van de concurrenten en die van Nederland.

Groei wederuitvoer minder uitbundig

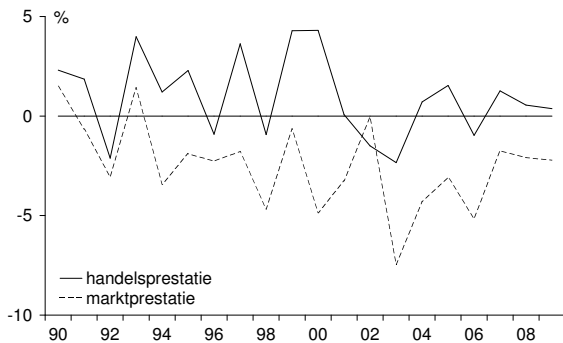
Ook de wederuitvoer heeft last van de tegenvallende internationale conjunctuur. Naar verwachting zal het volume van de wederuitvoer dit jaar met 7¾% en volgend jaar met 8% toenemen. De Nederlandse wederuitvoer bestaat voor een belangrijk deel uit luxe goederen zoals computers en elektronica. De vraag naar luxe producten is normaal gesproken conjunctuurgevoeliger dan die van andere producten. Om die reden valt de groei van de wederuitvoer meer terug dan op grond van de ontwikkeling van de relevante wereldhandel zou mogen worden verwacht. De vorige terugval van de wereldeconomie in 2001-2002 werd gevolgd door een opmerkelijk sterke dip in de groei van de wederuitvoer. Dit kwam echter mede omdat toen vooral de ICT-zeepbel uiteen spatte. De verwachting is dat het dit keer niet zo'n vaart zal lopen. Nog altijd is de markt voor de nieuwste ICT-producten niet verzadigd. Daarnaast heeft de globalisering, die ervoor zorgt dat goederen voor de Europese markt elders worden gemaakt, ook de komende jaren een structureel verhogend effect op de groei van de wederuitvoer.

Matige prestaties Nederlandse uitvoer

Doordat de toename van de wederuitvoer dit en volgend jaar toch nog altijd aanzienlijk is, groeit de totale uitvoer iets harder dan de relevante wereldhandel. De Nederlandse

handelsprestatie is in beide jaren licht positief. In het algemeen is de Nederlandse handelsprestatie sinds de jaren negentig positief. Dit is te danken aan de sterke groei van de wederuitvoer. Door een sterke terugval van de wederuitvoergroei in 2001 en 2002 is de gemiddelde handelsprestatie voor de periode 2001-2009 wel ongeveer nul. In de periode 1991-1999 groeide de Nederlandse uitvoer mede door de verdere Europese integratie en de sterke opkomst van de ICT-producten gemiddeld bijna 1½%-punt harder dan de relevante wereldhandel.

Figuur 2.10 Uitvoerprestatie en marktprestatie^a, 1991-2009

^a De handelsprestatie is gedefinieerd als de volumeontwikkeling van de totale uitvoer minus de groei van de relevante wereldhandel. De marktprestatie is gelijk aan de volumegroei van de binnenslands geproduceerde uitvoer minus die van de relevante wereldhandel

Als gekeken wordt naar de populariteit van in Nederland geproduceerde exportproducten is het beeld minder gunstig. De indicator van de marktprestatie komt dit jaar uit op -2%; volgend jaar is deze met -2¼% nog iets lager. Wel geeft deze indicator door de bank genomen een te somber beeld. De sterke internationale groei van de wederuitvoer heeft een opwaarts effect op de relevante wereldhandel, waardoor deze indicator de groei van de afzetmarkt voor in Nederland geproduceerde exportproducten overschat en zodoende de marktprestatie onderschat.¹² Ook na correctie hiervoor verliezen Nederlandse exportproducten naar verwachting marktaandeel dit en komend jaar, vooral door de verslechterende prijsconcurrentiepositie.

¹² M. Mellens, H.G.A. Noordman, J.P. Verbruggen, *Wederuitvoer: internationale vergelijking en gevolgen voor prestatie-indicatoren*, CPB Document 143, 2007.

3 De Nederlandse economie

Na het topjaar 2007 valt het groeitempo van de Nederlandse economie dit en komend jaar terug, mede als gevolg van de financiële crisis. In 2008 bedraagt de BBP-groei naar verwachting 2¼% en in 2009 1¾%. Het voor komend jaar verwachte internationale herstel wordt in Nederland gecompenseerd door lagere binnenlandse bestedingen. De afvlakkende werkgelegenheidsgroei zet in 2009 de consumptiegroei onder druk. Bedrijven investeren volgend jaar minder door een minder gunstige productie- en winstontwikkeling in 2008. De inflatie loopt naar verwachting op van 1,6% in 2007 naar 2½% in 2008 en 2¾% in 2009 als gevolg van de sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product, hogere energieprijzen en hogere indirecte belastingen. Volgend jaar komt waarschijnlijk een einde aan een periode van drie jaar met dalende werkloosheid. Niettemin blijft de spanning op de arbeidsmarkt bestaan. Hierdoor neemt de contractloonsijging in de marktsector toe, van 1,9% vorig jaar naar 3¼% dit jaar en 3¾% volgend jaar.

3.1 Inleiding

2007 topjaar voor Nederlandse economie

Vorig jaar groeide de Nederlandse economie met 3,5%. Deze groei is nog wat sterker dan in het jaar daarvoor en voor het vierde opeenvolgende jaar meer dan potentieel. In de tweede jaarhelft bereikte de economische groei een hoogtepunt van 4,3%, een halfjaarsgroei die sinds de eerste helft van 2000 niet meer zo hoog was. In het laatste kwartaal van vorig jaar waren de gevolgen van de minder gunstige internationale ontwikkeling voor de Nederlandse economie op macroniveau nog niet duidelijk zichtbaar. Integendeel, volgens voorlopige cijfers van het CBS lag in het vierde kwartaal het BBP-volume maar liefst 4,4% hoger dan een jaar eerder. Dit cijfer is enigszins opwaarts vertekend door een incidentele volumestijging van de bruto toegevoegde waarde in de delfstoffenwinning van 35%, als gevolg van hoge gasafzet naar het buitenland. Maar ook exclusief delfstoffenwinning was sprake van een hoge BBP-groei van ruim 3%. Ook diverse andere indicatoren wijzen op een situatie van hoogconjunctuur eind vorig jaar. Zo waren er (voor seizoeninvloeden gecorrigeerd) nog nooit zoveel vacatures als eind vorig jaar, waren industriële ondernemers (sinds de start van de meting) nog nooit zo optimistisch als in januari en duiden de meest recente werkgelegenheidscijfers op een groei die in zeven jaar niet zo hoog is geweest. Begin 2008 was het conjunctuurbeeld nog niet gewijzigd en was nog altijd sprake van hoogconjunctuur.¹³

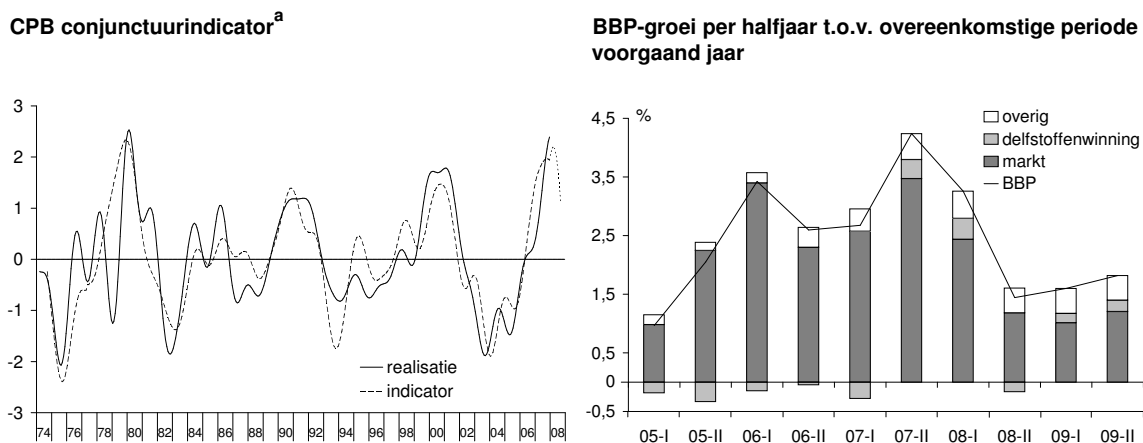
Financiële malaise drukt reële ontwikkeling in 2008

Het contrast tussen het huidige florissante beeld van de reële economie in Nederland en de sombere situatie in de financiële wereld is momenteel ongekend groot. In de projectie ligt besloten dat de internationale financiële malaise een merkbaar ongunstige invloed heeft op de reële economie; het groeitempo van de Nederlandse economie gedurende 2008 vertraagt

¹³ Zie CBS, Conjunctuurbericht, Conjunctuurbeeld goed, maar iets minder, CBS website, 4 maart 2008.

substantieel. Dit volgt ook uit de CPB-conjunctuurindicator, die voor de komende maanden op een sterke groeivertraging wijst (zie figuur 3.1, links). De belangrijkste voorlopende indicatoren die de omslag veroorzaken zijn het consumentenvertrouwen en het verstrekte aantal bouwvergunningen. Naar verwachting valt de economische groei dit jaar terug tot 2¼%, wat vrijwel overeenkomt met de geschatte potentiële BBP-groei. Een krimpend BBP-volume op jaarbasis, wat zich in Nederland voor het laatst in 1982 voordeed, ligt niet in de lijn der verwachtingen. Wanneer het niveau van het BBP-volume gedurende het jaar constant blijft op het eind vorig jaar bereikte niveau, dan is – uitgaande van de huidige realisatiecijfers van het CBS – vanwege de zogenoemde overloop in 2008 al sprake van een economische groei op jaarbasis van bijna 2%. De voor dit jaar geraamde BBP-groei van 2¼% ligt hier maar weinig boven, wat impliceert dat de gemiddelde groei van kwartaal op kwartaal gedurende 2008 naar verwachting zeer bescheiden is.

Figuur 3.1 CPB conjunctuurindicator en de BBP-groei per half jaar naar sectoren, 2005-2009

^a Deze indicator geeft de verhouding weer tussen het actuele en het trendmatige niveau van het BBP-volume. Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan trendmatig.

De zeer beperkte groei van het BBP-volume gedurende 2008 wordt niet alleen veroorzaakt door de reële gevolgen van de kredietcrisis, maar hangt ook samen met het bijzondere patroon bij de sector delfstoffenwinning. In de eerste helft van 2007 nam vergeleken met de overeenkomstige periode een jaar eerder het productievolume van de delfstoffenwinning af met 20%, terwijl voor de tweede jaarhelft een stijging met ruim 30% in de boeken staat. De uitzonderlijk hoge overloop van de totale BBP-groei naar 2008 wordt voor een substantieel deel hierdoor verklaard. In de raming ligt een lage kwartaal-op-kwartaal groei van het BBP aan het begin van 2008 besloten. Deze lage BBP-groei wordt echter neerwaarts beïnvloed door de geraamde productiedaling in de sector delfstoffenwinning. De kwartaal-op-kwartaal productiegroei in de marktsector, waar de delfstoffenwinning geen deel van uitmaakt, zal in het eerste kwartaal naar verwachting wat hoger uitkomen dan die van het BBP-volume, maar substantieel lager dan in de laatste twee kwartalen van vorig jaar. De overloop naar 2008 voor de marktsector is met

circa 1½% weliswaar hoog, maar minder extreem dan voor het totale BBP. In de raming ligt besloten dat de productie in de marktsector dit jaar met 2½% groeit, zodat er in deze sector ook gedurende 2008 nog enige groei zal plaatsvinden. Ten opzichte van de overeenkomstige periode in voorgaand jaar valt het groeitempo in de marktsector vooral in de tweede helft van dit jaar aanzienlijk terug (zie figuur 3.1, rechts). De kredietcrisis raakt via de terugval in de wereldhandel de Nederlandse uitvoer. De halvering van de werkgelegenheidsgroei en de daling van de koopkracht in 2008, mede als gevolg van lastenverzwaringen, hebben een negatief effect op de binnenlandse bestedingen.

De verwachte groeivertraging van het BBP in 2008 is redelijk gelijkmatig verdeeld over alle bestedingscategorieën. Dit betekent dat net als in de afgelopen twee jaren ook dit jaar de buitenlandse en binnenlandse afzet elk grofweg de helft van de BBP-groei voor hun rekening nemen (zie tabel 3.1). Komend jaar neemt de buitenlandse afzet het leeuwendeel van de economische groei voor zijn rekening.

Tabel 3.1 Bijdragen aan de BBP-groei, 2005-2009 ^a							
	2006	2005	2006 ^b		2007	2008	2009
	aandeel in %	bijdragen in %-punten					
Particuliere consumptie	34	0,3	-0,6	(0,8)	0,7	½	¼
Investeringen in woningen	5	0,3	0,2		0,2	¼	0
Bedrijfsinvesteringen	4	-0,1	0,2		0,3	¼	0
Overheidsbestedingen	25	0,0	2,0	(0,5)	0,6	¼	¼
Uitvoer	32	1,1	1,3		1,7	1	1¼
w.v. binnenslands geproduceerd	16	0,3	0,6		0,7	½	½
wederuitvoer	2	0,3	0,3		0,3	¼	¼
diensten en energie	14	0,5	0,4		0,7	¼	½
		mutaties per jaar in %					
Totaal (BBP-groei)	100	1,5	3,0		3,5	2¼	1¾

^a De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de desbetreffende afzetcategorieën.
^b De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de invoering van het nieuwe zorgstelsel in 2006.

Ook in 2009 groeivertraging

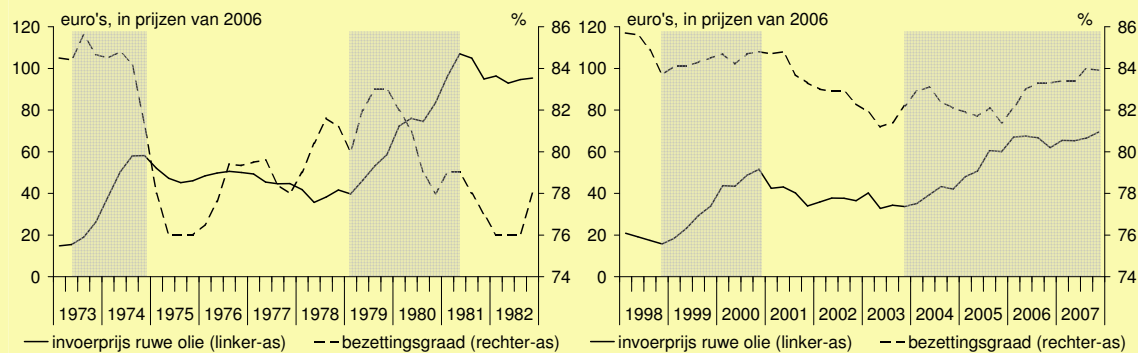
Volgend jaar valt de BBP-groei naar verwachting nog wat verder terug, tot 1¾%. Internationaal is weliswaar sprake van een licht herstel, tot uiting komend in een wat hogere groei van de relevante wereldhandel en de uitvoer, maar daar staat een groeivertraging van de binnenlandse bestedingen tegenover. De negatieve gevolgen van de kredietcrisis komen volgend jaar vooral in de ontwikkeling van de particuliere consumptie en de investeringen tot uitdrukking (zie paragraaf 3.2). Door de terugval in de productiegroei van de marktsector dit jaar blijft de totale werkgelegenheidsgroei (in arbeidsjaren) komend jaar beperkt tot ½%, wat een drukkend effect heeft op de ontwikkeling van de particuliere consumptie. De productievertraging in 2008 heeft tevens een negatief effect op de bedrijfsinvesteringen in 2009. Ditzelfde geldt voor de lagere winstgevendheid.

Het effect van een olieprijsstijging op de reële economie

De olieprijs is de laatste jaren flink opgelopen. Gemiddeld kostte een vat Brent-olie in februari 2008 bijna 95 dollar, tegenover nog geen 29 dollar in 2003. Gemeten in euro's is de prijsstijging sinds 2003 weliswaar kleiner, maar nog altijd aanzienlijk. In dezelfde periode steeg de prijs van 26 naar 64 euro per vat. Vergeleken met de jaren zeventig van de vorige eeuw is Nederland echter minder gevoelig voor ontwikkelingen van de olieprijs. Terwijl forse prijsstijgingen destijds met enige vertraging gepaard gingen met een verslechtering van de conjunctuur, heeft de economische groei de laatste jaren nauwelijks gereageerd op de olieprijs.

In onderstaande figuren is de reële prijs van de in Nederland ingevoerde ruwe olie en de bezettingsgraad in de verwerkende industrie, als indicator van de conjuncturele situatie, afgebeeld. De gearceerde gebieden markeren tijdspannes met een fors stijgende olieprijs. In de periode 1973-1982 (links) is zichtbaar dat de bezettingsgraad met ongeveer een jaar vertraging daalt als de olieprijs flink oploopt. De daling zet door tot ongeveer één jaar na de piek in de olieprijs. In de periode 1998-2007 (rechts) is deze relatie niet meer zichtbaar.

Gemiddelde invoerprijs van ruwe olie en bezettingsgraad, 1973-1982 en 1998-2007

De geschetste ontwikkeling heeft enerzijds te maken met het geringere belang van olie in de economie. Dat is veroorzaakt door de verschuiving in de Nederlandse productiestructuur van de industrie naar de minder olie-intensieve dienstensector en door energiebesparing bij zowel huishoudens als bedrijven. Anderzijds is er een verschil in de achterliggende oorzaken van de olieprijsstijgingen. Terwijl in de jaren zeventig prijsstijgingen voornamelijk het gevolg waren van onverwachte beperkingen in het aanbod van olie, zijn deze recentelijk vooral het gevolg van een toenemende wereldvraag naar olie. De opkomst van China en India speelt hierin een belangrijke rol. Het is nu dus de wereldeconomie die de olieprijs beïnvloedt en niet andersom, zoals eerder wel het geval was. De vermindering van indexatiemechanismen, zoals de automatische prijscompensatie, heeft geleid tot een afgenomen olieprijsgevoeligheid. Hierdoor worden prijsstijgingen van grondstoffen niet meer automatisch vertaald in hogere lonen, met een geringere loon-prijsspiraal als gevolg. Ruilvoetverliezen hebben daardoor, anders dan in het verleden, geen blijvend effect op de inflatie. Ook het monetair beleid dat sinds de jaren tachtig meer op inflatiebeheersing is gericht, speelt een rol. De inflatieverwachtingen van consumenten en bedrijven zijn hierdoor lager en stabiel geworden. Dit reduceert de onzekerheid over inflatie en reële rentes, wat bevorderlijk is voor de reële economie. Bovendien hoeft de centrale bank bij stabiele, lage inflatieverwachtingen de rente minder te verhogen om de inflatie onder controle te houden, wat gunstig is voor de economische groei. Omdat de genoemde verklaringen eveneens van toepassing zijn op andere westerse economieën, reageert de relevante wereldhandel tegenwoordig minder sterk op veranderingen in de olieprijs. Ook via deze weg is de gevoeligheid van de Nederlandse economie voor de olieprijs afgenomen.

In de marktsector zijn de conjunctuurbewegingen in het algemeen heftiger dan op macroniveau, voornamelijk doordat de productie in de zorgsector en bij de overheid zich veel gelijkmatiger ontwikkelt. De productiegroei in de marktsector valt daarom niet alleen dit jaar maar ook volgend jaar scherper terug, van 4¼% in 2007 tot 1½% in 2009.

L'histoire se répète, ... maar niet helemaal

Het conjunctuurverloop in de afgelopen zeven jaar kende opvallend veel overeenkomsten met het verloop tien jaar eerder. Dit geldt niet alleen voor de volumegroei van het BBP, van de productie in de marktsector en van de particuliere consumptie, maar ook voor de werkgelegenheidsgroei, het werkloosheidspercentage en de investeringsquote.¹⁴ Het niveau van de productie- en werkgelegenheidsgroei in de periode 2001-2007 ligt echter structureel lager dan in de periode 1991-1997 (zie figuur 3.2). De voornaamste oorzaak hiervan is de groei van het arbeidsaanbod, die in de jaren negentig structureel hoger was dan tot nu toe in deze eeuw. De vergrijzing van de bevolking deed zich destijds minder gevoelen dan in het recente verleden, terwijl tegelijkertijd in de jaren negentig de participatiegraad van vrouwen een flinke inhaalslag maakte.

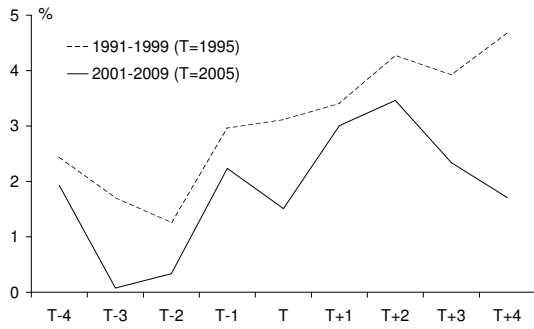
In 2008 en 2009 lijken niettemin diverse economische ontwikkelingen af te gaan wijken van die gedurende de overeenkomstige jaren in de vorige conjunctuurcyclus. Dit is vooral zichtbaar bij de particuliere consumptie. Liep onder invloed van stijgende koopkracht en positieve vermogens-effecten (door de fors stijgende aandelenkoersen en huizenprijzen) tien jaar geleden de consumptiegroei op tot meer dan 5% per jaar, voor 2008 en 2009 wordt door minder gunstige koopkracht- en vermogensontwikkelingen juist een groeivertraging van de particuliere consumptie voorzien. Daar komt bij dat door de financiële tegenwind vanuit de Verenigde Staten de relevante wereldhandel in 2008 een groeivertraging laat zien van 1¼%-punt, terwijl tien jaar geleden sprake was van een groeiversnelling van 1%-punt. Als gevolg hiervan zet de groeivertraging in de huidige conjunctuurcyclus eerder in dan destijds, zowel macro als in de marktsector. Aangezien de werkgelegenheid, de werkloosheid en de investeringen in het algemeen vertraagd op de productieontwikkeling reageren, vertonen deze grootheden vooral in 2009 eveneens een minder gunstig patroon. Nam in 1999 de investeringsquote verder toe en het werkloosheidspercentage verder af, voor 2009 wordt juist het tegenovergestelde voorzien.

Opmerkelijk is dat de economie gedurende de huidige conjunctuurcyclus nauwelijks last lijkt te hebben van de aanzienlijke olieprijsstijging, die al sinds 2003 aan de gang is. Dit was ook al zo tijdens de vorige conjunctuurgolf aan het eind van de vorige eeuw. In het verdere verleden had een forse olieprijsstijging nog een behoorlijk negatief effect op de economische ontwikkeling. In een bijgaand tekstkader wordt geïllustreerd hoe de stijgende olieprijs rond 1974 en 1980 binnen een jaar gevolgd werden door een significante omslag in de conjunctuur,

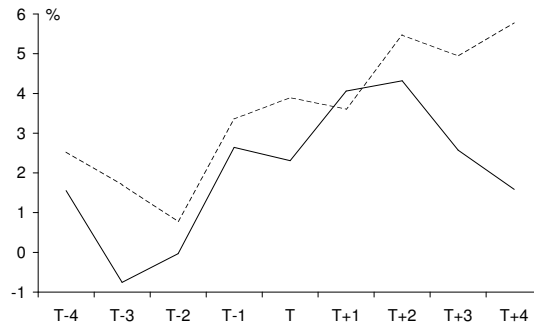
¹⁴ Ook de achtergronden van de conjuncturele ontwikkeling zijn goed vergelijkbaar. In het *Centraal Economisch Plan 2007* (blz. 16-18) wordt hier wat dieper op ingegaan.

Figuur 3.2 Economische kerngrootheden in vergelijkbare conjuncturele perioden, 1991-1999 en 2001-2009

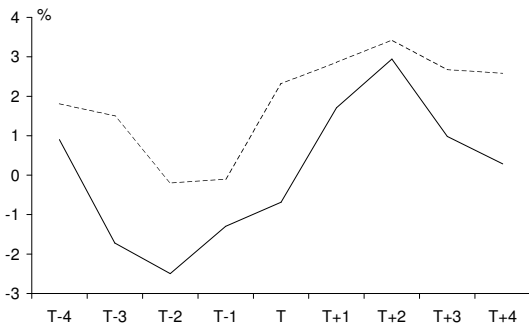
BBP

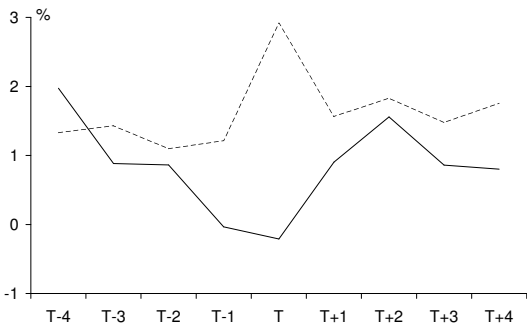
Productie marktsector

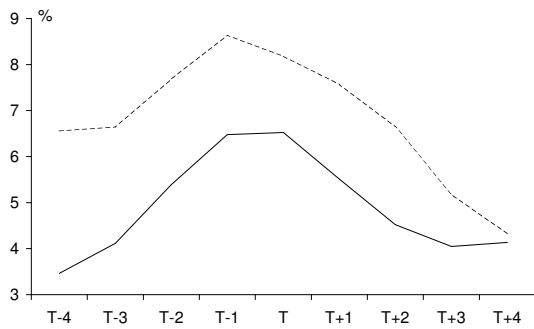
Werkgelegenheid marktsector

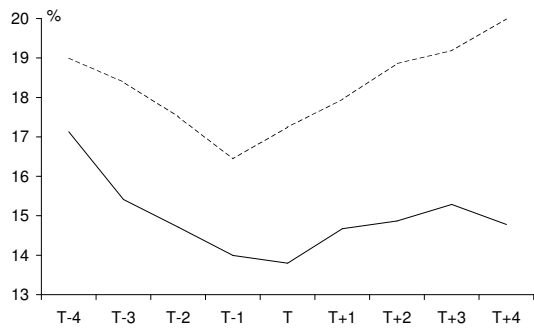
Arbeidsaanbod

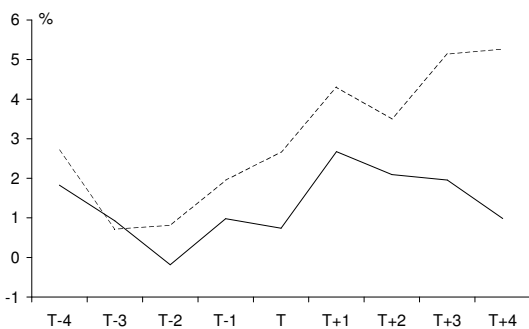
Werkloosheidspercentage

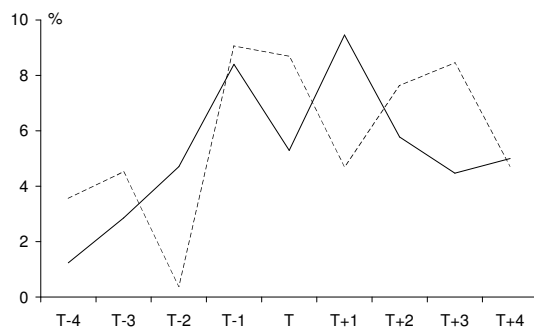
Investeringsquote bedrijven

Consumptie huishoudens

Relevante wereldhandel

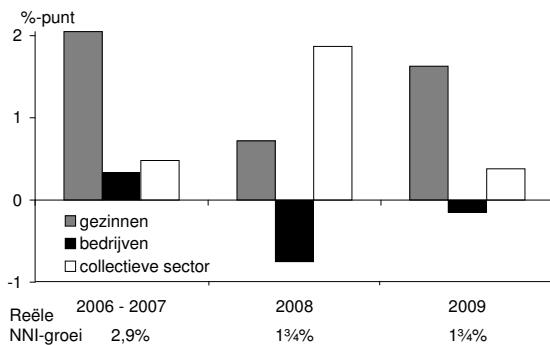
terwijl daarvan bij de olop van de olieprijs in de afgelopen tien jaar niet of nauwelijks sprake is geweest.

Gezinnen en collectieve sector profiteren van inkomensgroei

De verdeling van de groei van het netto nationaal inkomen (NNI) laat zien in welke mate gezinnen, bedrijven en de collectieve sector profiteren van de stijgende welvaart.¹⁵ Het inkomen dat een land verdient hangt niet alleen af van de productie in eigen land (BBP) maar ook van het saldo van verdiensten op activiteiten in het buitenland en de ontwikkeling van de externe ruilvoet (verschil tussen invoerprijs en uitvoerprijs). De twee laatstgenoemde factoren verklaren in grote mate waarom de inkomensgroei momenteel wat achterblijft bij de toename van de productie.

Voor zowel het lopende als het komende jaar wordt een inkomenstoename verwacht van 1¾%. Dat de inkomensgroei minder is dan de productietoename raakt vooral de bedrijvensector. De inkomenspositie van het bedrijfsleven verbeterde de afgelopen twee jaar nauwelijks en voor 2008 en 2009 wordt zelfs een daling van het inkomen van bedrijven geraamd (zie figuur 3.3). Dit beeld is nog iets negatiever dan de dalende winstgevendheid al aangeeft, omdat het saldo van inkomsten op buitenlandse activiteiten terugkeert naar een meer historisch niveau, na incidentele hoge (netto) baten in de jaren 2004-2006. De collectieve sector deelt onder meer door hogere lasten voor gezinnen en bedrijven vooral in 2008 in de inkomenstoename, wat ook tot uiting komt in een verbetering van het EMU-saldo.

Figuur 3.3 Verdeling netto nationaal inkomen, 2006-2009

Gezinnen ontvangen circa tweederde van de inkomenstoename. Dat was zo in de afgelopen twee jaar, maar zal naar verwachting gemiddeld ook gelden voor de jaren 2008 en 2009. De inkomensgroei van gezinnen is slechts in beperkte mate te danken aan de verbetering van de (statische) koopkracht. Naast de jaarlijkse toename van het aantal mensen dat werkt of een uitkering ontvangt, stijgt het gezinsinkomen ook dankzij een toename van de incidentele

¹⁵ Bij de analyse wordt de zogenoemde individualiseerbare overheidsconsumptie, met name uitgaven voor zorg en onderwijs, toegerekend aan gezinnen, omdat die daarvan rechtstreeks profiteren. Daarnaast wordt het winstinkomen toegerekend aan bedrijven. Voor een nadere toelichting op deze analyse, zie blz. 92 van het *Centraal Economisch Plan 2006*.

Reële contractloonstijging blijft achter bij arbeidsproductiviteitsgroei

Sinds 1970 zijn de contractlonen in de marktsector gemiddeld met 0,7%-punt meer gestegen dan de inflatie, terwijl de arbeidsproductiviteit gedurende deze vier decennia met gemiddeld 2,2% per jaar toenam. Niettemin hebben de werkzame personen wel loon naar werk gekregen. De loonsom per arbeidsjaar is gemiddeld namelijk even veel gestegen als de toegevoegde waarde per arbeidsjaar. Geaggregeerd over alle werkenden in de marktsector is de loonsom als aandeel van de toegevoegde waarde per saldo nauwelijks anders dan bijna vier decennia geleden. De arbeidsinkomensquote (AIQ), het aandeel van arbeid in de toegevoegde waarde, ligt nu rond 80%, evenveel als aan het begin van de jaren zeventig.^a Dit kader licht toe waar het restant van de groei is gebleven.

Reële lonen, arbeidsproductiviteit en arbeidsinkomensquote marktsector, 1970-2009

	1970-1979	1980-1989	1990-1999	2000-2009	1970-2009
	in % per jaar				
Reële contractloonstijging marktsector	3,0	- 0,6	0,1	0,3	0,7
Incidentele loonstijging + sociale lasten	1,1	0,8	0,6	1,2	0,9
Ruilvoetverschil ^b	0,2	0,3	1,1	0,6	0,6
Reële loonvoetmutatie (totaal)	4,3	0,5	1,8	2,1	2,2
Arbeidsproductiviteitsgroei	3,1	2,0	1,6	2,0	2,2
Mutatie arbeidsinkomensquote	1,2	- 1,6	0,2	0,1	0,0

^b Verschil in gemiddelde mutatie van consumentenprijzen en van prijs toegevoegde waarde marktsector.

De gemiddelde loonstijging lag in deze periode hoger dan de gemiddelde cao-loonstijging. Dit komt met name doordat het aandeel werknemers in hoge schalen of aan het eind van de loonschaal is toegenomen, ten gevolge van de stijging van het opleidingsniveau en van de gemiddelde leeftijd van de werkzame beroepsbevolking. Het verschil tussen de gemiddelde brutoloonstijging en de gemiddelde contractloonstijging wordt aangeduid als incidentele loonstijging. De werkgevers betalen naast de brutolonen ook sociale lasten. Over vier decennia bezien zijn deze relatief gezien nauwelijks gewijzigd, hoewel bijvoorbeeld de pensioenpremies tussentijds wel zijn gedaald en daarna weer gestegen.

De genoemde cijfers voor de loonstijging en de productiviteitsgroei zijn gecorrigeerd voor inflatie. De inflatie vanuit het perspectief van werkenden (consumentenprijsindex) hoeft echter niet overeen te komen met die vanuit het perspectief van bedrijven (prijs toegevoegde waarde). Huishoudens consumeren immers ook goederen en diensten waarvan de prijzen niet door de marktsector worden vastgesteld, maar door bijvoorbeeld de overheid en het buitenland, terwijl de prijzen die de marktsector vaststelt deels betrekking hebben op leveranties aan bijvoorbeeld de overheid en het buitenland. Hogere olieprijsen of hogere indirecte belastingen werken wel door in de prijzen voor consumenten, maar vergroten niet de loonruimte van bedrijven in de marktsector. Het verschil tussen deze inflatiemaatstaven wordt aangeduid als ruilvoetverschil.

De loonvoet, reëel gemaakt met de inflatiemaatstaf van bedrijven, is in 1970-2009 gemiddeld met 2,2% per jaar gestegen, precies evenveel als de arbeidsproductiviteitsgroei. Met name in de eerste helft van deze periode gingen de reële loonvoet en de arbeidsproductiviteit niet gelijk op. In de jaren zeventig stegen de reële loonkosten veel harder dan de productiviteit en liep de AIQ op tot bijna 90%. In de jaren tachtig gebeurde het tegenovergestelde en daalde de AIQ tot 80%. Sinds de jaren negentig lopen de reële loonvoet en de arbeidsproductiviteit wel met elkaar in de pas.

De conclusie is dat de productiviteitsgroei van 2,2% voor 0,7%-punt resulteerde in hogere cao-lonen en voor 0,9%-punt in incidentele loonstijging. De 0,6% aan ruilvoeteffect ging vooral naar de overheid en het buitenland. Het inkomen en de welvaart van werknemers stijgen vanwege de incidentele loonstijging dus meer dan de reële contractloonstijging en de bijbehorende statische koopkrachtplaatjes suggereren.

^a Zie ook M.H.C. Lever, 2005, Reële contractloonstijging op lange termijn, CPB Memorandum 137, www.cpb.nl.

looncomponent ($\frac{1}{2}$ à $\frac{3}{4}$ % per jaar) bij werkenden. Een kader over de reële loonstijging gaat hier dieper op in. Bovendien neemt voor ouderen het gemiddelde pensioenbedrag jaarlijks nog trendmatig toe. De afzwakkende werkgelegenheidsgroei is de belangrijkste verklaring voor het feit dat de inkomensgroei van gezinnen in de ramingsjaren lager uitkomt dan in de afgelopen twee jaar. Het relatief achterblijven in 2008 hangt daarnaast samen met de koopkrachtdaling in dat jaar.

3.2 De volumeconjunctuur

3.2.1 Particuliere consumptie

Consumptiegroei vlakt af

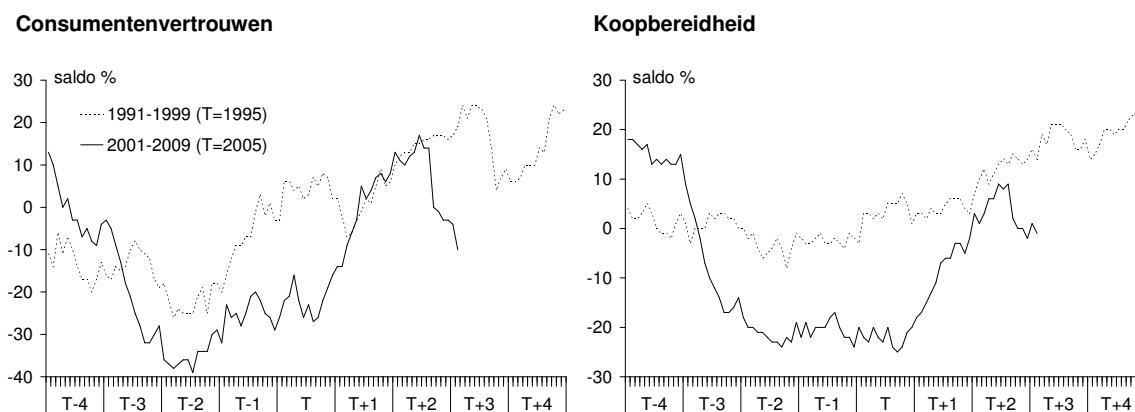
Gedurende de gehele tweede helft van de jaren negentig nam de totale consumptie van de Nederlandse huishoudens jaarlijks met meer dan 2,7% toe, met een groei van 5,3% in 1999 als hoogtepunt. Zo bekeken is de ontwikkeling sinds de millenniumwisseling weinig spectaculair. In 2006 bedroeg de (voor de stelselwijziging in de zorgverzekering gecorrigeerde) consumptiegroei 2,7% en naar verwachting is dit de enige keer in de periode 2001-2009 dat een groeicijfer wordt bereikt dat vergelijkbaar is met het einde van de vorige eeuw. Kortom, de top in de consumptiegroei lijkt nu eerder bereikt te worden en minder hoog te zijn dan tijdens de vorige conjunctuurcyclus (zie figuur 3.2, linksonder).

De voor dit jaar geraamde consumptiegroei van 2% is vrijwel gelijk aan die in 2007, ondanks de geringere groei van het beschikbaar gezinsinkomen. Vorig jaar nam het totaal reëel beschikbaar gezinsinkomen toe met $2\frac{3}{4}$ %. De statische koopkracht van huishoudens laat dit jaar een lichte daling zien van $\frac{1}{4}$ %, maar doordat de werkgelegenheid stijgt, neemt het totaal reëel beschikbaar gezinsinkomen, bestaande uit looninkomen, uitkeringsinkomen en winstinkomen, toch toe met $1\frac{1}{4}$ %. Omdat het beschikbare inkomen met enige vertraging tot hogere consumptie leidt, zal de particuliere consumptie in 2008 nog relatief snel groeien. De particuliere consumptie is echter wel voor een $\frac{1}{2}$ %-punt opwaarts vertekend door het vervangen van de no-claimteruggave in de zorgverzekering door een eigen risico. Hiervoor gecorrigeerd resteert voor dit jaar een toename van $1\frac{1}{2}$ %. In deze raming is bovendien rekening gehouden met een bescheiden positief anticipatie-effect. De verhoging van het btw-tarief in 2009 leidt er naar verwachting toe dat de consumenten een deel van de duurzame aankopen, met name auto's, dat gepland stond voor 2009, reeds eind 2008 zullen doen.

Volgend jaar vertraagt de werkgelegenheidsontwikkeling, maar neemt de koopkracht weer toe. Per saldo resulteert dit in een stijging van het reëel beschikbaar gezinsinkomen met $1\frac{3}{4}$ %, iets meer dan dit jaar. Desondanks trekt de groei van de consumptie niet aan. Enerzijds omdat de geringere inkomensstijging in 2008 ook nog vertraagd doorwerkt naar 2009, anderzijds vanwege vermogenseffecten en het al genoemde anticipatie-effect. De consumptiegroei in 2009 wordt geraamd op 1%.

Het niveau van het consumentenvertrouwen in 2006 en de eerste helft van 2007 komt in hoge mate overeen met het niveau gedurende de vorige conjunctuurcyclus (zie figuur 3.4, links). De forse afname komt nu echter ruim een jaar eerder dan destijds. De recorddaling van september 2007 heeft zich in de laatste maanden van vorig jaar nog niet doen gevoelen in de feitelijke consumptie. Het lagere vertrouwen werd vooral gedreven door somberheid over het economische klimaat, een gevolg van de ontluikende kredietcrisis in de Verenigde Staten. Het oordeel van huishoudens over hun eigen financiële situatie verslechterde niet direct, waardoor de terugval in de koopbereidheid beperkt bleef (zie figuur 3.4, rechts).

Figuur 3.4 Consumentenvertrouwen en koopbereidheid in vergelijkbare conjuncturele perioden, 1991-1999 en 2001-2009

Vermogens drukken consumptie

De vermogensontwikkeling van huishoudens draagt bij aan de lagere consumptiegroei dit en volgend jaar. De huizenprijs neemt naar verwachting dit jaar minder snel toe dan vorig jaar en er is derhalve minder waardestijging om te consumeren. Voorts zijn de aandelenkoersen de afgelopen tijd behoorlijk gedaald. De AEX-index stond ultimo januari ruim 100 punten lager dan ultimo oktober 2007. Aangezien consumenten doorgaans sneller en heftiger reageren op een koersdaling dan op een koersstijging, leveren de ontwikkelingen op de beurs per saldo een negatieve groeibijdrage aan de particuliere consumptie. Ter illustratie, de aandelen zijn de afgelopen maanden gemiddeld ongeveer 20% in waarde gedaald. Als de koersen op dit lagere niveau zouden stabiliseren, dan gaat hiervan *ceteris paribus* een drukkend effect uit op de consumptiegroei van circa 0,6%-punt.¹⁶

Vaste lasten nemen toe, duurzame consumptie daalt

De stand van de conjunctuur speelt slechts een beperkte rol bij de omvang van de vaste lasten van consumenten. Deze lasten worden voornamelijk bepaald door beleidsmaatregelen en de

¹⁶ In het econometrische model SAFFIER werkt een koersdaling ongeveer 60% sterker door dan een koersstijging, terwijl de gemiddelde vertraging waarmee deze vermogenseffecten doorwerken, in geval van een koersdaling bijna de helft kleiner is. In CPB Document 123 wordt nader ingegaan op de asymmetrische effecten van aandelenkoersstijgingen en -dalingen.

Tabel 3.2	Consumptie, inkomen en vermogen van huishoudens, 2005-2009					
	2006	2005	2006	2007	2008	2009
	waarde mld euro		volumemutaties per jaar in %			
Consumptie						
Vaste lasten ^a	57	1,8	- 11,6	0,6	3¼	2¼
Overige consumptie	197	0,4	2,8	2,5	1½	½
Totale consumptie	253	0,7	- 0,8	2,1	2	1
Reëel beschikbaar gezinsinkomen						
Looninkomen	173	- 2,5	0,3	3,7	1¼	2¼
Uitkeringsinkomen	60	- 1,4	1,3	1,9	2¼	2½
Winstinkomen	14	21,1	- 7,4	- 6,4	- 4¼	- 7½
Totaal	247	- 1,0	0,1	2,6	1¼	1¾
% beschikbaar gezinsinkomen ^b						
Besparingen						
Individueel	- 6	- 3,1	- 2,3	- 1,8	- 2½	- 1¾
Collectief ^c	24	9,9	8,8	8,5	8¼	8
Vermogens en schulden^d						
Aandelenbezit	161	56	60	56		
Eigen woningbezit	1203	417	445	454		
Overige bezittingen ^e	563	204	208	208		
Hypotheekschulden	530	181	196	205		
Overige schulden	110	38	40	36		
Totaal bezittingen minus schulden	1288	458	476	477		
^a Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.						
^b Inclusief collectieve besparingen.						
^c Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.						
^d Ultimo jaar.						
^e Spaargelden, chartaal geld, girale deposito's, obligaties, aandelen aanmerkelijk belang, ondernemingsvermogen zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.						

temperatuur. Vooral in 2008 nemen de vaste lasten flink toe. Een aanzienlijk deel van de stijging dit jaar is het gevolg van de wijziging in de zorgverzekering. De no-claimteruggave wordt vervangen door een eigen risico. De particuliere zorgconsumptie neemt door deze wijziging toe met 1,4 mld euro en de overheidsconsumptie neemt met hetzelfde bedrag af. Een andere component van de vaste lasten, te weten het verbruik van aardgas, was vorig jaar vooral vanwege een zacht eerste kwartaal lager dan normaal. Hoewel ook dit jaar het eerste kwartaal zacht lijkt te gaan worden, gezien de temperaturen in januari en februari, zal bij terugkeer naar 'normale' temperaturen in de loop van dit jaar de consumptiegroei van aardgas toenemen. Een relatief geringe invloed van de conjunctuur geldt ook voor de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen; mensen zullen toch moeten eten en drinken. De consumptie van duurzame goederen is daarentegen relatief gevoelig voor de economische situatie. In de jaren 2006 en 2007, een periode van economisch hoogtij, nam het aankoopvolume van duurzame goederen gemiddeld met ongeveer 5% per jaar toe. Voor dit jaar, met een terugvallende economische

groei, wordt een toename van ruim 2% verwacht. Volgend jaar zal er naar verwachting zelfs sprake zijn van een daling, mede vanwege de eerdergenoemde anticipatie op de btw-verhoging in 2009.

Individuele spaarquote blijft negatief

De geraamde consumptiegroei overtreft in 2008 de stijging van het beschikbaar inkomen, zodat de individuele spaarquote verder daalt. De situatie waarin gezinnen hun consumptie gedeeltelijk financieren uit hun vermogen doet zich al voor sinds 2003. Ook volgend jaar zal hier geen verandering in komen. Omdat volgend jaar de consumptiegroei wat achterblijft bij de stijging van het beschikbaar inkomen, zal de individuele spaarquote dan iets minder negatief zijn. Overigens blijft de totale spaarquote van de gezinnen, waarbij rekening wordt gehouden met de (verplichte) collectieve pensioenbesparingen, ruimschoots positief.

3.2.2 Investerings

Scherpe groeiterugval conjunctuurgevoelige investeringen

Dit jaar zal de groei van de totale bedrijfsinvesteringen met 7% naar verwachting iets hoger uitkomen dan de 6,2% in 2007. Volgend jaar is sprake van een scherpe terugval. Dit verloop wordt echter in hoge mate beïnvloed door de volatiele ontwikkelingen van niet-conjunctuurgevoelige investeringen, zoals in vliegtuigen en energieprojecten. Onderliggend vertraagt dit jaar de groei van de conjunctuurgevoelige investeringen juist sterk, terwijl voor volgend jaar zelfs een daling met 3½% in het verschiet ligt.

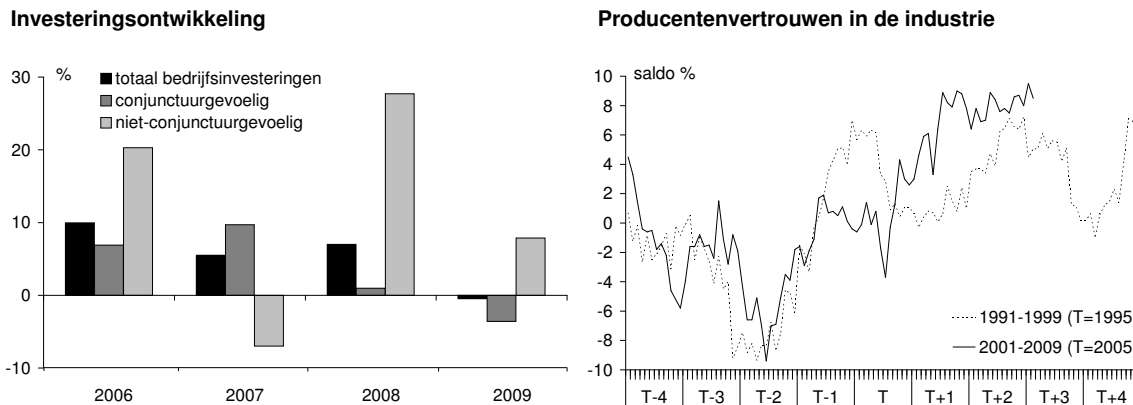
Conjunctuurgevoelige investeringen worden vooral beïnvloed door fluctuaties in verwachte productiegroei, bezettingsgraden en winsten. De opgelopen bezettingsgraden en de gunstige winstgevendheid vormen de ingrediënten voor de forse groei van de conjuncturele investeringen met bijna 10% in 2007. Dit jaar volgt echter de omslag (zie figuur 3.5, links). De substantiële productiegroeivertraging in de marktsector maakt uitbreidingsinvesteringen minder noodzakelijk. Bovendien zijn de investeringen minder gemakkelijk te financieren. De winsten liggen dit en volgend jaar lager vanwege oplopende arbeidskosten en hogere rentelasten. Door de kredietcrisis zijn banken bovendien voorzichtiger bij het verstrekken van kredieten. Voorts is vanwege het huidige beursklimaat het uitgeven van aandelen minder aantrekkelijk.

Winstquote kalft geleidelijk af

Bij de verklaring van het verloop van de investeringen speelt de winstgevendheid in de marktsector een belangrijke rol. Tabel 3.3 geeft een tweetal indicatoren van de winstgevendheid van bedrijven in de niet-financiële marktsector. De hoogte van de winstgevendheid geeft enerzijds een indicatie van het rendement op geïnvesteerd vermogen en anderzijds van de mogelijkheden om nieuwe investeringen te financieren uit ingehouden winsten. Evenals in 2006 steeg vorig jaar de kapitaalinkomensquote, maar de winstquote nam af door stijgende

rentelasten. Vanwege de krapte op de arbeidsmarkt lopen de loonkosten op in 2008 en 2009. Omdat de arbeidskosten per eenheid product bovendien harder stijgen dan in het buitenland en de eurokoers hoog blijft, zal het voor het bedrijfsleven niet mogelijk zijn om de kostenstijgingen volledig door te berekenen in de afzetprijzen zonder al te veel marktverlies te lijden. Een daling van de kapitaalinkomensquote en de winstquote dit en volgend jaar is het gevolg.

Figuur 3.5 Investeringsontwikkeling, conjunctuur- en niet-conjunctuurgevoelig, 2006-2009, en het producentenvertrouwen in vergelijkbare conjuncturele perioden, 1991-1999 en 2001-2009

Vooraf in 2008 veel niet-conjunctuurgevoelige investeringen

In 2007 werd de oplevering van een grote energiecentrale uitgesteld en vielen ook de investeringen in vliegtuigen sterk terug. De investeringsgroei werd vorig jaar dus gedrukt door het deels wegvallen van niet-conjunctuurgevoelige investeringen. Dit jaar geven deze investeringen juist een aanzienlijke opwaartse impuls aan de totale investeringsgroei door forse investeringen in de energiesector en aankopen van vliegtuigen, treinen en trams. Volgend jaar zal dat waarschijnlijk in mindere mate het geval zijn.

Minder investeringen in machines en computers

De vertraging in de productiegroei van de marktsector leidt ertoe dat de conjunctuurgevoelige vraag naar machines en computers ten behoeve van capaciteitsuitbreiding in de loop van dit jaar geleidelijk afneemt. De groei van deze investeringen zwakt af, van 13% in 2007 tot 5¼% in 2008. Door de sterke stijging van de investeringen in de energiesector neemt de totale vraag naar machines en computers dit jaar toch nog met 9¼% toe. Ook volgend jaar dragen investeringen in de energiesector positief bij aan de vraag naar machines en computers, maar deze positieve bijdrage zal onvoldoende zijn om de forse daling van de vraag naar machines en computers in andere sectoren goed te maken.

De investeringen in computers vertonen al een paar jaar dubbele groeicijfers. Deze hoge groeicijfers weerspiegelen de goede gang van zaken bij de zakelijke dienstverlening en de

Tabel 3.3 Investerings en rendement, 2005-2009						
	2006	2005	2006	2007	2008	2009
	waarde mld euro	volumemutaties per jaar in %				
Bedrijfsinvesteringen						
w.v. machines en computers	21,9	3,5	13,5	12,2	9¼	- 2½
bedrijfsgebouwen	9,3	- 9,7	3,8	15,1	2¼	- ¾
vervoersmiddelen	8,9	- 4,1	14,7	- 2,7	8	- 6
overige materiële en immateriële activa	13,9	6,5	8,8	- 3,7	6¼	6¼
Totaal	53,9	0,4	10,6	6,2	7	- ½
w.v. conjunctuurgevoelig ^a	42,0	1,2	6,9	9,7	1	- 3½
Investerings in woningen						
	34,0	5,7	4,5	4,4	2¼	- ¼
		niveau in %				
Investeringsquote overige vaste activa ^b		12,4	13,2	13,4	13¾	13½
Rendement marktsector^c						
Kapitaalinkomensquote		18,6	19,2	20,0	19¼	19
Winstquote (van productie in Nederland)		10,5	12,1	11,5	11	10¼

^a Exclusief investeringen in vliegtuigen, schepen, railvoertuigen, energieprojecten en immateriële activa.
^b In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (sector bedrijven exclusief onroerend goed sector).
^c Sector bedrijven exclusief delfstoffenwinning, onroerend-goedsector, zorg en banken en verzekeringen.

snelle technologische veranderingen, die gepaard gaan met een steeds kortere economische levensduur. Na de forse stijging van bijna 23% in het afgelopen jaar wordt in lijn met de verwachte productievertraging voor dit en volgend jaar rekening gehouden met een fors lagere volumegroei van circa 10%.

Bedrijfsgebouwen en auto's ook minder in trek

De investeringen in bedrijfsgebouwen groeiden vorig jaar met 15% krachtig. Deze investeringen weerspiegelen de trend naar meer uitbreidingsinvesteringen. Omdat dit jaar de productiegroei in de marktsector vertraagt, zullen de investeringen in bedrijfsgebouwen naar verwachting dit en volgend jaar nagenoeg pas op de plaats maken.

De heftige fluctuaties bij de niet-conjunctuurgevoelige investeringen in vliegtuigen en railvoertuigen (treinen en trams) maskeren de ontwikkelingen bij het wegvervoer. Vorig jaar namen de investeringen in personenauto's met 10% toe en de investeringen in bestelauto's zelfs met 25%. Ondernemers hanteerden vorig jaar weer intensiever het 'wapen' van de aantrekkelijke leaseauto voor het aantrekken van personeel bij de verkrappende arbeidsmarkt. Ook de forse toename vorig jaar van het aantal zelfstandigen, veelal zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) in de zakelijke dienstverlening en in de bouw, kan de sterk toegenomen vraag voor een deel verklaren. Dit en volgend jaar wordt een daling van de vraag naar personenauto's en bestelauto's verwacht. Er zijn minder nieuwe leaseauto's nodig en het aantal zelfstandigen groeit naar verwachting minder hard.

Investerings in nieuwbouwwoningen over hoogtepunt heen

De investeringen in woningen zijn in 2007 met 4½% toegenomen, evenveel als in 2006¹⁷. De groei werd beperkt door een terugval in het volume van de overdrachtskosten als uitvloeisel van een geringer aantal verkopen van bestaande woningen. Exclusief de overdrachtskosten is de toename 6%. Voor 2008 wordt een duidelijke matiging van de investeringsgroei in woningen verwacht, vooral door een geringere groei van de investeringen in nieuwbouw. Deze groeivertraging hangt nauw samen met de terugval van het aantal afgegeven vergunningen sinds 2006. De groei van de investeringen in herstel- en verbouw zwakt nauwelijks af, ervan uitgaande dat de renovatie van aandachtswijken met kracht wordt voortgezet. De verkopen van bestaande woningen en daarmee het volume van de overdrachtskosten worden even hoog geraamd als in 2007. Weliswaar stimuleert de verwachte rentedaling het aantal transacties, maar daar staan negatieve effecten van een onzekere economische ontwikkeling tegenover. Voor 2009 wordt van een lichte daling van de investeringen in woningen uitgegaan. Naar verwachting blijven de investeringen in herstel- en verbouw nog doorgroeien, maar die in nieuwbouw nemen af.

3.3 Prijzen en lonen

Inflatie loopt op door hoogconjunctuur en overheidsbeleid

De inflatie, afgemeten aan de consumentenprijsindex, loopt naar verwachting op van 1,6% in 2007 naar 2½% in 2008 en 2¾% in 2009. De oploop van de inflatie komt vooral voort uit de toenemende stijging van de arbeidskosten per eenheid product. De bijdrage van de arbeidskosten per eenheid product aan de inflatie is aanzienlijk (1¼%-punt), maar minder hoog dan in eerdere jaren met een groeivertraging (1991/1992 en 2001/2002). Doordat de kostenstijging met enige vertraging wordt doorberekend in de afzetprijzen, zal de brutomarge naar verwachting dit jaar dalen en volgend jaar stabiliseren.

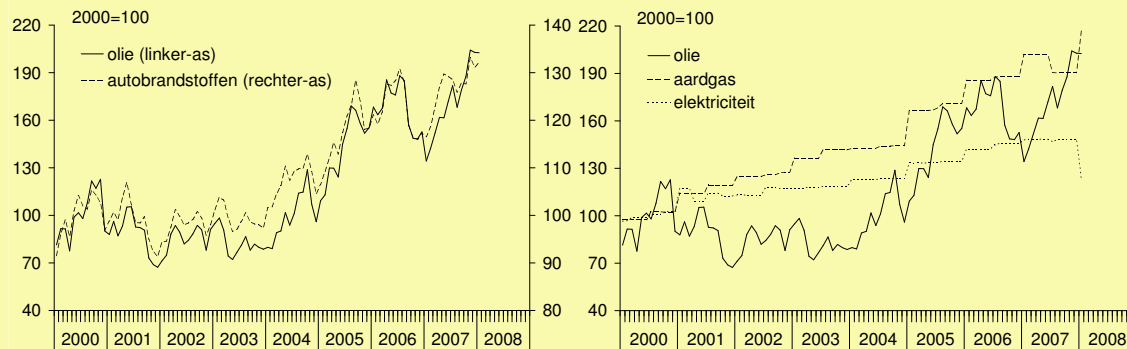
De inflatie ligt in de eerste helft van dit jaar naar verwachting nog rond 2% en stijgt in de tweede helft naar 3%. De sterke stijging per juli komt door de samenloop van een hogere huurstijging (additionele bijdrage aan de inflatie +0,1%-punt), hogere energieprijzen (+0,4%-punt), de invoering van een vliegbelasting en verhoging van de accijns op tabak, diesel en LPG (samen +0,2%-punt). De inflatie blijft in de eerste helft van 2009 naar verwachting rond 3%, mede door de verhoging van de btw van 19 naar 20% en de verhoging van de accijns op alcohol; pas in de tweede helft van 2009 zal de inflatie naar verwachting afnemen.

¹⁷ De investeringen in woningen zijn inclusief overdrachtskosten bij de koop/verkoop van bestaande woningen. De overdrachtskosten bestaan onder meer uit overdrachtsbelasting, makelaars- en notariskosten.

Stijgende energieprijzen stuwen inflatie, maar remmen verbruik

De prijzen van olie en aardgas zijn sinds 2000 verdubbeld; de prijzen van elektriciteit (+25%) en brandstoffen (+30%) zijn eveneens fors gestegen. De prijsstijging van energie en brandstoffen (benzine, diesel en LPG) is niet alleen het gevolg van de hogere olieprijs (in euro's), maar ook van hogere energiebelasting, accijns en btw. Een stijging van de olieprijs werkt heel snel door in de prijs van autobrandstoffen (zie linkerfiguur). De doorwerking in de gasprijs heeft een vertraging van ruim een half jaar, omdat de meeste leveranciers de prijs maar tweemaal per jaar aanpassen. Hoewel de gasprijs voor kleinverbruikers sinds 1 juli 2004 niet meer formeel gekoppeld is aan de olieprijs, blijkt de koppeling in de praktijk nog wel te bestaan.

Prijs van olie, autobrandstoffen, aardgas en elektriciteit, 2000-2008

Een stijging van de olieprijs met 10% leidt na verloop van tijd tot een stijging van de gasprijs met zo'n 7% en van de elektriciteitsprijs en de brandstofprijs met zo'n 3%. De doorwerking van olieprijsmutaties in de prijs van deze producten is beperkt, doordat de prijs hiervan mede afhankelijk is van energiebelasting, accijns, transportkosten en marges^a. Een gemiddeld huishouden betaalt in 2008 aan gas en elektriciteit samen zo'n 1800 euro en aan brandstoffen zo'n 1500 euro. Dit komt in totaal overeen met een aandeel van 9% in de consumptieve uitgaven van huishoudens. Een stijging van de olieprijs (in euro's) van 10% heeft een direct effect op de inflatie van 0,4%-punt. Door de indirecte effecten via de kostprijzen van binnenlandse en buitenlandse producenten en via de doorwerking van prijzen in lonen komt het uiteindelijke effect hoger uit.

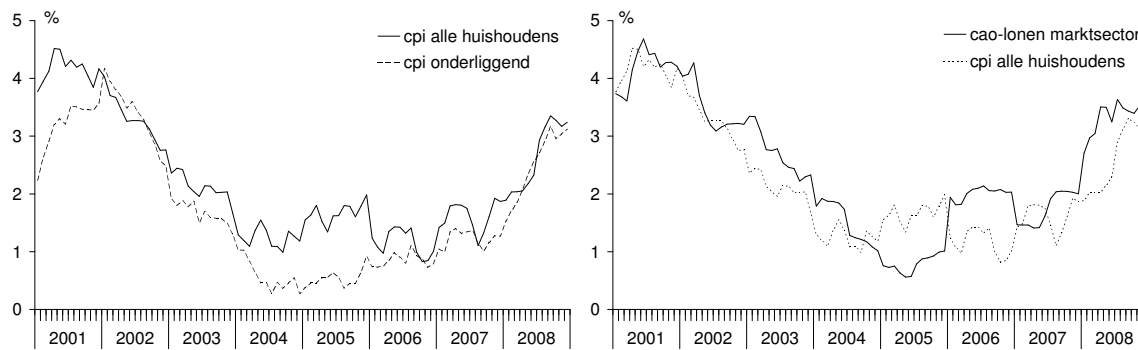
Teneinde de uitstoot van CO₂ en andere vervuilende stoffen te verminderen, zijn de energiebelasting en de accijns afgelopen jaren verhoogd. De stijging van de prijzen voor gas, elektriciteit en brandstof sinds 2000 is echter voor zo'n 70% te wijten aan de stijging van de olieprijs. Volgens een recent empirisch onderzoek bedraagt de prijselasticiteit van de vraag naar energie -0,45; dat wil zeggen dat een stijging van de prijs met 10% leidt tot een daling van de vraag met 4,5%.^b Deze schatting spoort met de uitkomsten van eerdere studies, waarin de prijselasticiteit van de vraag naar energie op lange termijn veelal tussen -0,2 en -0,6 ligt.^c De stijging van de olieprijs is nadelig voor de koopkracht, maar draagt wel bij aan het bereiken van doelstellingen op het terrein van milieu.

^a De daling van de elektriciteitsprijs in januari 2008 heeft een boekhoudkundige achtergrond; vanaf dat moment wordt door het CBS de heffingskorting voor huishoudens met een laag verbruik in de elektriciteitsprijs verwerkt.

^b L. Kilian, The economic effects of energy price shocks, Discussion paper 6559, CEPR, Londen, www.cepr.org, november 2007.

^c M. Leijesen, M. Mulder en M. Vromans, Fiscale vergroening en energie II, Economische effecten van verhoging en verbreding van de regulerende energiebelasting, CPB Document 006, juli 2001, www.cpb.nl.

Figuur 3.6 Inflatie en contractloonstijging marktsector, 2001-2008

De onderliggende inflatie, die onder meer geschoond is voor veranderingen in energieprijzen en belastingen, loopt op van 1,2% in 2007 naar 2% in 2008 en 2¼% in 2009. De stijgende onderliggende inflatie weerspiegelt de toegenomen conjuncturele spanning. De geharmoniseerde inflatie, die weinig verschilt van de CPI-inflatie, ligt in de eerste helft van dit jaar naar verwachting nog onder het gemiddelde van de EMU-landen, maar in de tweede helft van dit jaar en volgend jaar erboven.

Tabel 3.4 Prijzen en lonen, 2005-2009

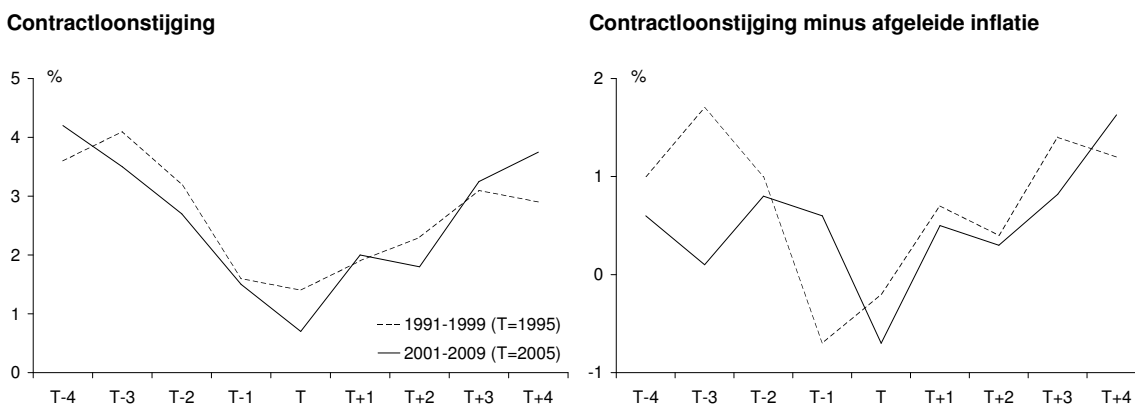
	2005	2006	2007	2008	2009
	bijdragen in %-punten				
Opbouw consumptieprijs					
Invoer	0,9	1,4	1,2	1	¼
Indirecte belastingen en niet-marktsector	1,3	1,1	0,6	1	1¼
Arbeidskosten	- 0,1	0,4	0,9	1¼	1¼
Bruto margeverbetering ^a	0,0	- 0,6	- 1,0	- ½	0
Consumptieprijs (mutaties per jaar in %) ^b	2,1	2,3	1,7	2½	3
Consumentenprijsindex (mutaties per jaar in %)	1,7	1,1	1,6	2½	2¾
Opbouw loonvoet marktsector					
Contractloon (incl. overloop)	0,7	2,0	1,9	3¼	3¾
Incidenteel	1,1	0,7	0,6	½	¾
Brutoloon	1,8	2,7	2,5	3¾	4½
Sociale lasten werkgevers	- 0,3	- 0,3	0,0	¼	- ½
Loonvoet marktsector (mutaties per jaar in %)	1,4	2,4	2,5	4	4
^a Inclusief afschrijvingen en rente.					
^b De consumptieprijs (Nationale rekeningen) en de consumentenprijsindex (maatstaf voor maandelijkse inflatiecijfers) hebben niet precies dezelfde dekking en weging. De consumentenprijsindex omvat niet de rentemarge van banken, maar wel consumptiegebonden belastingen; bij de consumptieprijs is het andersom.					

Loonstijging trekt aan wegens krapte op arbeidsmarkt

De contractloonstijging in de marktsector trekt naar verwachting aan van 1,9% in 2007 naar 3¼% in 2008 en 3¾% in 2009. De contractloonstijging loopt vooral op door de krapte op de arbeidsmarkt en de stijging van de inflatie. Het verloop van de contractlonen in de huidige conjunctuurencyclus lijkt sterk op dat in de vorige cyclus (zie figuur 3.7). Reëel gezien, ten opzichte van de afgeleide inflatie, is de contractloonstijging in 2008 (¾%) minder hoog dan in 1998 (1,4%). Een belangrijk verschil is dat de olieprijs nu gestegen is en in 1998 daalde. De hogere olieprijs stuwt wel de inflatie op, maar leidt niet tot meer loonruimte (toegevoegde waarde) bij bedrijven. De contractloonstijging in 2009 is naar verwachting hoger dan in 1999, maar minder hoog dan bij de vergelijkbare krapte op de arbeidsmarkt in 2001.

De voorziene versnelling van de contractloonmutatie is deels zichtbaar in de reeds afgesloten cao's voor de marktsector. Voor 30% van de werknemers is een cao voor geheel 2008 afgesloten en voor 7% van de werknemers voor geheel 2009. De mutatie van de contractlonen (inclusief bijzondere beloningen) voor die werknemers bedraagt op jaarbasis gemiddeld 3,0% in 2008 en 3,1% in 2009. Voor de nog af te sluiten cao's in 2008 wordt uitgegaan van een contractloonstijging van ongeveer 3½%.

Figuur 3.7 Contractlonen marktsector in vergelijkbare conjuncturele perioden, 1991-1999 en 2001-2009

De incidentele loonontwikkeling in de marktsector bedraagt in de raming dit jaar ½% en volgend jaar ¾%. Veranderingen in de samenstelling van het bestand van werknemers, zoals een verdere stijging van het opleidingsniveau, hebben in beide jaren een opwaarts effect op het gemiddelde loon van ½% (structureffect). De conjuncturele daling van het ziekteverzuim heeft volgend jaar een beperkt opwaarts effect op de incidentele loonontwikkeling (0,1%-punt). Het effect van het ziekteverzuim is statistisch van aard: bij de bepaling van het brutoloon per arbeidsjaar tellen de zieke werknemers wel mee in het arbeidsvolume, maar de loondoorbetaling bij ziekte wordt geboekt onder de sociale lasten voor werkgevers.

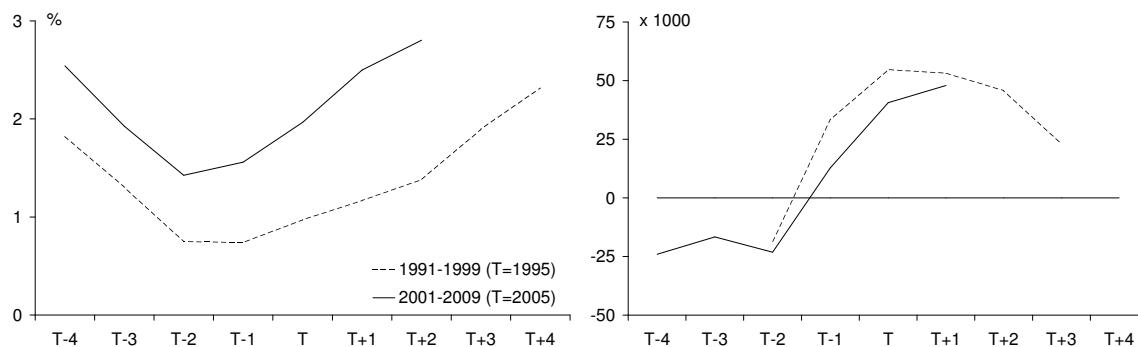
De sociale lasten voor werkgevers stijgen dit jaar, met name vanwege een verhoging van de inkomensafhankelijke bijdrage ZVW. Voor komend jaar wordt een daling voorzien, dankzij de verlaging van de AWF-premie voor werkgevers en van de inkomensafhankelijke bijdrage ZVW en de daling van het ziekteverzuim. De daling van de sociale lasten compenseert de oploop van de contractloonstijging en de incidentele loonstijging. De loonvoet in de marktsector stijgt zowel dit als volgend jaar naar verwachting met 4%.

3.4 Arbeidsmarkt

Spanning op de arbeidsmarkt

De werkgelegenheid is de afgelopen jaren flink gegroeid. De spanning op de arbeidsmarkt is daarbij toegenomen: het werkloosheidspercentage is gestaag gedaald en de vacaturegraad en het aantal uitzendbanen zijn toegenomen. De ontwikkelingen zijn vergelijkbaar met die in de vorige periode van krapte op de arbeidsmarkt (figuren 3.2 en 3.8), al zijn er ook verschillen. Dit geldt met name voor de vacaturegraad die momenteel op een relatief hoog niveau ligt. In de jaren negentig heeft de sterk oplopende participatiegraad van met name vrouwen substantieel bijgedragen aan de vervulling van de vacatures en dus aan de groei van de werkgelegenheid. De daling van de werkloosheid zette in die periode verder door dan nu geprojecteerd (2001: 3,5% tegen 2008: 4%). Naar verwachting treedt in 2009 een omslag op naar een lichte stijging van de werkloosheid.

Figuur 3.8 Vacaturegraad (links) en mutatie in uitzenduren (rechts) in vergelijkbare conjuncturele perioden, 1991-1999 en 2001-2009

Groei arbeidsaanbod vlakt af

De groei in het arbeidsaanbod vlakt in 2008 en 2009 af, waarmee een einde komt aan de sterke toename die de afgelopen twee jaar kenmerkte (tabel 3.5). De afvlakking hangt grotendeels samen met de lagere economische groei. Het conjuncturele deel van de arbeidsaanbodgroei daalt van 78 000 in 2007 naar 30 000 in 2008 en 25 000 in 2009. De conjunctuur heeft in 2009 nog steeds een positief effect, omdat de lage werkloosheid en de gematigde economische groei mensen aanmoedigen te participeren op de arbeidsmarkt. Daarnaast spelen structurele ontwikkelingen in demografie en participatie ook een rol.

De vergrijzing van de beroepsbevolking leidt tot een lagere participatie doordat ouderen een lagere participatiegraad hebben dan jongeren. Verder bereiken veel personen de leeftijd waarop

Tabel 3.5 Kerngegevens arbeidsmarkt 2005-2009						
	2006	2005	2006	2007	2008	2009
	niveau in dzd		mutaties per jaar in dzd personen			
Arbidsaanbod ^a	7688	15	104	132	75	70
w.v. demografie		- 20	- 31	- 35	- 25	- 20
participatie		87	89	88	75	65
conjunctureel		- 72	26	78	30	25
		mutaties per jaar in %				
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	6579	- 0,3	1,8	2,6	1¼	½
w.v. marktsector	4876	- 0,4	2,0	2,9	1	¼
zorgsector	842	1,7	2,9	2,5	3¼	2¼
overheid	783	- 1,6	- 0,6	0,8	½	0
Beroepsbevolking ^b	7486	0,0	1,2	1,6	¾	¾
Werkzame beroepsbevolking	7074	0,0	2,2	2,6	1¼	¾
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)		483	413	344	310	320
Werkloze beroepsbevolking (in %)		6,5	5,5	4,5	4	4¼

^a Personen die zich aanbieden voor ten minste 12 uur per week. De onderbouwing 2005 en 2006 tellen niet op tot het totaal omdat daarin een eenmalig statistisch effect doorwerkt van de maatregel Verlenging doorbetaling bij ziekte (VLZ) à 20 000 personen.

^b Personen van 15 t/m 64 jaar die zich aanbieden voor ten minste 12 uur per week en woonachtig zijn in Nederland.

ze met (vervroegd) pensioen kunnen, maar dit effect is minder sterk dan in de voorgaande jaren. Het bereiken van de 61-jarige leeftijd door de omvangrijke geboortegolfgeneratie van 1946 en 1947 had in 2006 en 2007 nog een sterk neerwaarts effect op het arbeidsaanbod. Het effect van de vergrijzing van de beroepsbevolking wordt echter deels afgezwakt door een relatief hoge arbeidsimmigratie van jonge mensen.

Ondanks het drukkende effect van de demografie blijft de participatie voorlopig toenemen. De toenemende participatie van met name vrouwen, doordat oudere generaties vrouwen geleidelijk plaats maken voor jongere en beter opgeleide generaties met een hogere participatiegraad, heeft een positief effect op het arbeidsaanbod. De participatie wordt verhoogd door effecten van beleid, zoals de herkeuringen van arbeidsongeschikten en de Wet Werk en Inkomen (WWI). De effecten van deze beleidsmaatregelen nemen echter geleidelijk af over de tijd. Verder wordt de bijdrage van tijdelijke werknemers uit Midden- en Oost-Europese (MOE) landen aan de groei van het arbeidsaanbod geleidelijk aan geringer. Vanaf mei 2007 hebben arbeidsmigranten uit deze landen geen tewerkstellingsvergunning meer nodig. Naar verwachting bereikt de groei van het aantal tijdelijke arbeidsmigranten een piek in 2007, om daarna in de komende jaren af te vlakken.

Geringere werkgelegenheidsgroei

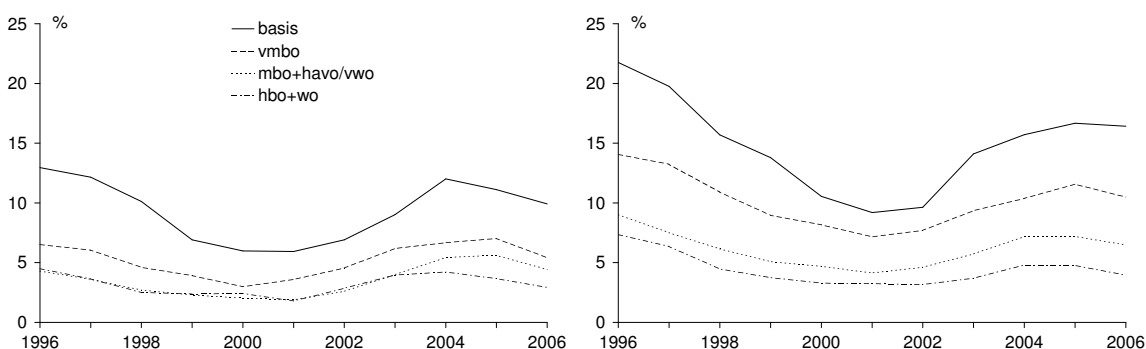
Door de vertraging van de productiegroei en de stijging van de reële lonen valt de groei van de werkgelegenheid in arbeidsjaren, die in 2007 nog 2,6% bedroeg, naar verwachting terug tot 1¼% in 2008 en ½% in 2009. De voorziene groeivertraging in de werkgelegenheid is al zichtbaar in het verloop van een aantal indicatoren: de groei van het aantal uitzenduren is in de eerste drie kwartalen van 2007 bijvoorbeeld gematigder dan in de overeenkomstige periode in 2006, en ook de stijging van de vacaturegraad is wat bescheidener in 2007. De spanning op de arbeidsmarkt neemt dus nog toe, maar de toename is minder sterk dan voorheen.

De vermindering van de werkgelegenheidsgroei is geconcentreerd in de marktsector, voor 2009 wordt slechts een lichte toename van een ¼% in de werkgelegenheid verwacht. In de zorgsector blijft de werkgelegenheid gestaag toenemen, terwijl deze bij de overheid per saldo gelijk blijft. Het arbeidsvolume van zelfstandigen is in 2007 sterk gestegen met 5,3% (zie kader). Deze groei zal naar verwachting afzakken tot 2% per jaar. In personen is het beeld iets positiever: de werkzame beroepsbevolking neemt toe met 1¼% in 2008 en met ¾% in 2009. Dit hangt samen met de geraamde stijging van het aandeel van deeltijdbanen, waardoor het gemiddeld aantal arbeidsjaren per werkzaam persoon nog iets verder afneemt.

Einde werkloosheidsdaling in zicht

De werkloze beroepsbevolking, die gedaald is van 6,5% van de beroepsbevolking in 2005 naar 4,5% in 2007 (344 000 personen), neemt in 2008 nog wat verder af tot 4% (310 000 personen). In 2009 loopt de werkloosheid naar verwachting weer iets op naar 4¼% (320 000 personen), doordat de werkgelegenheid minder sterk toeneemt dan het arbeidsaanbod. Werkloosheid treft laagopgeleide werknemers meer dan proportioneel. Niet alleen ligt het niveau van de werkloosheid hoog bij deze groep, ook is hun werkloosheid relatief gevoelig voor conjuncturele bewegingen (figuur 3.9).

Figuur 3.9 Werkloosheid mannen (links) en vrouwen (rechts) naar opleiding, 1996-2006

Aansluiting op arbeidsmarkt slechter?

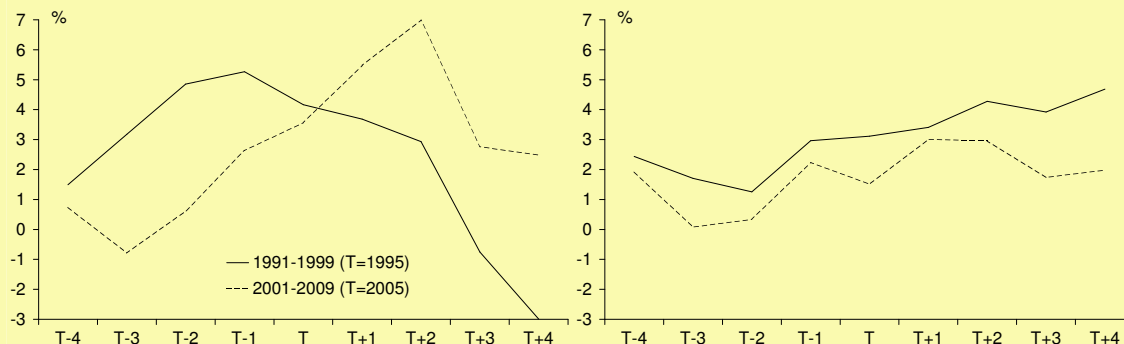
De vacaturegraad, die in 2006 2,5% van de arbeidsvraag bedroeg, nam in 2007 toe tot een recordhoogte van 2,8%. Tegenover deze hoge vacaturegraad staat een werkloosheidspercentage van 4% in 2008, nog iets hoger dan de 3,5% aan het einde van de vorige conjunctuurcyclus in

Groei aantal zelfstandigen houdt gelijke tred met economische groei

De afgelopen jaren is het aantal zelfstandigen explosief gegroeid. Het kabinet ziet zelfstandig ondernemerschap als een belangrijke bijdrage aan de groei van de economie, maar is alert op de gevolgen voor het draagvlak voor de sociale zekerheid en pensioenen.^a

De relatie tussen de groei van de economie en het aantal zelfstandigen is niet eenduidig. In tijden van hoogconjunctuur zijn niet alleen de afzetmogelijkheden beter, maar ook de perspectieven in loondienst. In tijden van laagconjunctuur is de zekerheid van een baan in loondienst aantrekkelijk, maar aan de andere kant kunnen de hoge werkloosheid en lagere baankansen ook de overstap van uitkering naar zelfstandig ondernemerschap stimuleren.

Ontwikkeling van zelfstandigen exclusief landbouw (links) en BBP (rechts), 1991-1999 en 2001-2009, in %

In de vorige conjunctuurcyclus nam de groei van het aantal zelfstandigen af met de toename van de economische groei en vice versa. In de huidige conjunctuurcyclus gaat de groei van het aantal zelfstandigen gelijk op met de groei van de economie. Zo groeide het aantal zelfstandigen opmerkelijk snel in 2007, terwijl er in 1997 sprake was van een lagere groei. De komende jaren houdt de toename van het aantal zelfstandigen naar verwachting gelijke tred met de groei van de economie.

Naast conjuncturele factoren, zoals gunstige afzetmogelijkheden, kunnen ook meer structurele factoren, zoals individualisering en flexibilisering, redenen zijn voor de aanhoudende groei van het aantal zelfstandigen. Werkgevers huren steeds vaker zelfstandigen in, omdat dit hen meer flexibiliteit biedt, met name bij beëindiging van de arbeidsbetrekking. De Verklaring Arbeidsrelatie (VAR) biedt hen tegelijkertijd zekerheid van vrijwaring van naheffing van premies werknemersverzekeringen en loonbelasting.

Een grote toename van het aandeel zelfstandigen in de beroepsbevolking kan ook risico's met zich meebrengen. Zo kan het draagvlak voor de werknemersverzekeringen verkleinen door risicoselectie of averechtse selectie. In dat geval verdwijnen groepen met een laag risico (bijvoorbeeld jongeren) uit de werknemersverzekering, terwijl groepen met een hoger risico (bijvoorbeeld ouderen) verplicht verzekerd blijven. Een dergelijke ontwikkeling beperkt de mogelijkheden voor herverdeling via de sociale zekerheid. Vergelijking van de leeftijdsverdeling van zelfstandigen en werknemers in 1995 en 2005 op basis van de Enquête Beroepsbevolking laat het volgende zien; het aandeel 40-plussers stijgt bij zelfstandigen van 60% naar 65%, terwijl dit bij de werknemers toeneemt van 35% naar 45%. Hoewel de gemiddelde leeftijd van zelfstandigen hoger blijft, is de toename bij de werknemers groter. Er zijn dus relatief meer jongeren zelfstandig ondernemer geworden. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn voor risicoselectie.

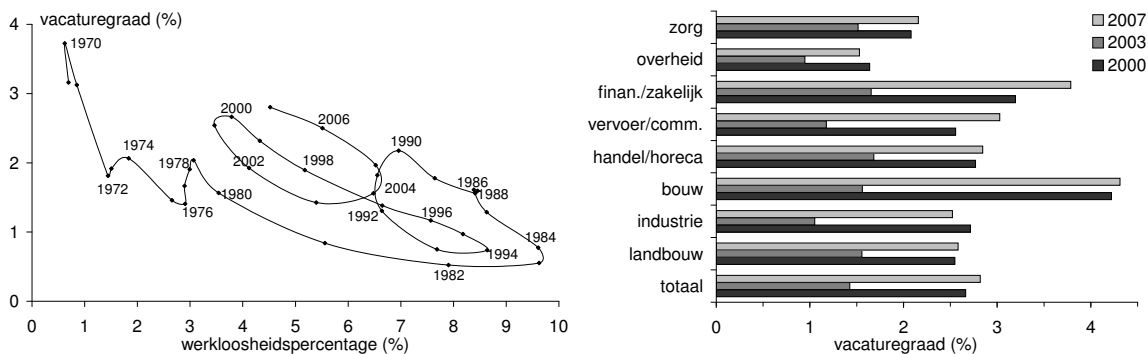
^a Zie Kabinetsbrief Zelfstandig ondernemerschap (31311-1), 17 december 2007 en Het Financieele Dagblad, Heemskerk alert op groei zelfstandigen, 17 december 2007.

2001. Zowel de vacaturegraad als het werkloosheidspercentage zijn in 2007 dus hoger dan in 2001. Dit roept de vraag op of de aansluiting van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt is verslechterd. Deze vraag is moeilijk te beantwoorden omdat conjuncturele en structurele factoren door elkaar heen spelen.

Een analyse van de aansluiting op de arbeidsmarkt vindt gewoonlijk plaats aan de hand van de UV-curve (waarbij 'UV' staat voor 'unemployment-vacancies'). Deze vertoont gedurende de conjunctuurcyclus een beweging tegen de klok in (figuur 3.10, links); kort na het hoogtepunt van de economische groei (1990, 2000) zet de vacaturegraad een daling in en vervolgens begint de werkloosheid op te lopen. De jaren 2005 tot en met 2007 liggen meer naar buiten in de curve dan de jaren 1998 tot en met 2001. Het patroon treedt ook op voor de curve per opleidingsniveau. De vergelijking tussen de huidige en de vorige cyclus wordt echter bemoeilijkt door de langere duur van de vorige cyclus. Momenteel wordt de conjuncturele opgaande fase beperkt door de financiële crisis. De vorige cyclus hield juist lang aan omdat in die periode de participatie, van met name vrouwen, relatief sterk steeg. Daardoor bleef destijds de economische groei relatief hoog en kon de werkloosheid verder dalen.

Achter de hoge algemene vacaturegraad gaat in 2007 een grote variatie tussen bedrijfstakken schuil (figuur 3.10, rechts). Met name de zakelijke dienstverlening en het vervoer hebben meer vacatures dan aan het eind van de vorige conjunctuurcyclus. Voor de industrie geldt dat niet. Dit maakt het trekken van een algemene conclusie over de aansluiting op de arbeidsmarkt lastig.

Figuur 3.10 UV-curve, jaarcijfers 1969-2007 (links) en vacatures naar bedrijfstak, 2000, 2003, 2007 (rechts)

Dat de werkloosheid in 2007 hoger is dan in 2001 heeft ook te maken met structurele ontwikkelingen. Beleid in de sociale zekerheid, zoals de herkeuringen van arbeidsongeschikten, de invoering van de Wet Werk en Inkomen (WWI) en de overgang van VUT naar prepensioen heeft gezorgd voor een hogere participatie en meer werkgelegenheid. Maar daarnaast is ook een groep personen op de arbeidsmarkt terecht gekomen die minder snel aan een baan komt. Ouderen bijvoorbeeld komen niet zo gemakkelijk aan de slag. Juist de werkloosheid in de leeftijdsgroep 55 tot en met 64 is met 5,1% in 2007 relatief hoog vergeleken met de 2,2% in 2001.

Naast de gevolgen van beleid kan ook de aansluiting van vraag en aanbod van arbeid naar opleidingsrichting een verklaring bieden voor de hoge vacaturegraad en het hoge werkloosheidspercentage. Met name voor beroepen in techniek, vervoer en onderwijs worden knelpunten voor werkgevers voorzien. Daarentegen zijn de vooruitzichten voor jongeren in economische en sociaal-culturele richtingen juist minder goed. Deze ontwikkelingen worden deels veroorzaakt door de vervangingsvraag, die momenteel relatief groot is door de uittrekking van de geboortegolfgeneratie van 1946 en 1947. Er kan dus gesproken worden van een minder goede aansluiting van vraag en aanbod van beroepsspecifieke kennis. De studiekeuze van jongeren lijkt echter desondanks ingegeven te zijn door economische motieven; de beloning en carrièreperspectieven in transportberoepen en technische en industrieberoepen zijn ondanks de tekorten niet bijzonder goed.¹⁸

¹⁸ ROA, 2007, De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2012, ROA-R-2007/4, Maastricht.

4 Collectieve financiën en koopkracht

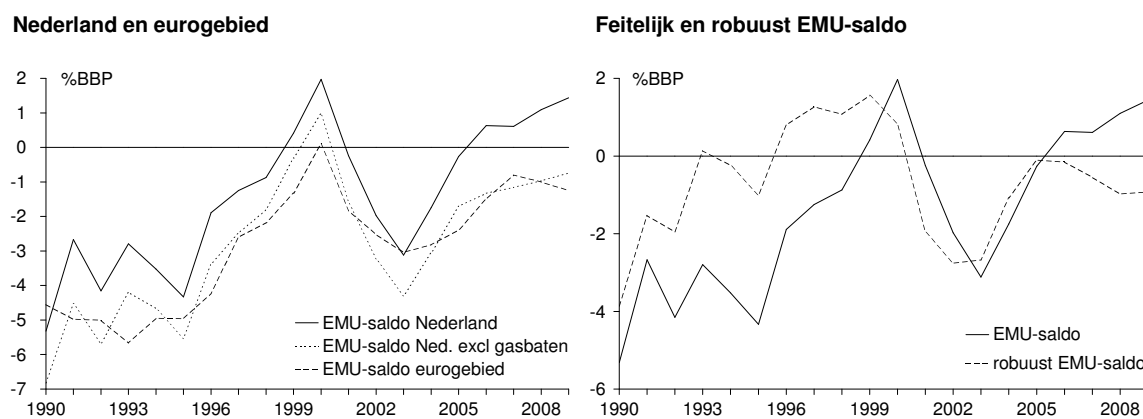
Het begrotingsoverschot verbetert dit jaar en volgend jaar aanzienlijk, vooral als gevolg van sterk toenemende aardgasbaten en de vertraagde doorwerking van de hoogconjunctuur. Dit biedt ruimte om de automatische stabilisatoren aan de inkomstenkant te laten werken. Het uitgavenkader wordt volgend jaar onderschreden met 1¼ mld euro, vooral omdat de reële lonen en reële uitkeringen lager uitvallen dan voorzien bij de opstelling van het kader. De koopkracht neemt dit jaar in doorsnee ¼% af en volgend jaar 1% toe. In dit beeld gaan werkenden er volgend jaar op vooruit en uitkeringsgerechtigden en 65-plussers erop achteruit.

4.1 Inleiding

Verbetering EMU-saldo door aardgasbaten en conjunctuur

Het EMU-saldo verbetert naar verwachting van 0,6% BBP in 2007 tot 1,4% BBP in 2009. Een belangrijke verklarende factor hierachter zijn de aardgasbaten die, na een tijdelijke terugval in 2007, weer toenemen met 0,4% BBP tot 2,2% BBP in 2009. Door de gestegen oliepijzen is de bijdrage van de gassector aan de Nederlandse schatkist sinds de eeuwwisseling zelfs meer dan verdubbeld. Ongerekend de aardgasbaten loopt de ontwikkeling van het Nederlandse EMU-saldo de laatste jaren in de pas met het eurogebied (figuur 4.1). Voor een beoordeling van de onderliggende ontwikkeling kan het beste worden gekeken naar het robuuste EMU-saldo, waarin naast de aardgasbaten ook wordt gecorrigeerd voor de conjunctuur en bovendien voor de rentelasten en -ontvangsten. Gecorrigeerd voor incidenten verslechtert deze indicator zowel in 2008 als in 2009.¹⁹ Gedragen door de aardgasbaten verbetert het structurele saldo, waarbij

Figuur 4.1 EMU-saldo Nederland in internationaal en lange-termijnperspectief, 1990-2009

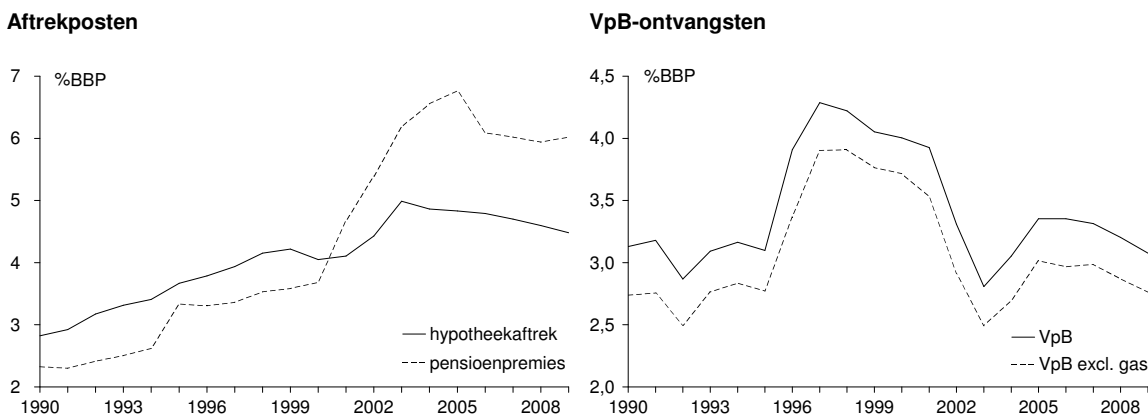
¹⁹ In 2009 is sprake van een opwaartse vertekening van het robuuste EMU-saldo van 0,3% BBP in verband met incidenteel lage EU-afdrachten (zie paragraaf 4.3).

alleen wordt gecorrigeerd voor de stand van de conjunctuur (tabel 4.1).²⁰

Ontsporing overheidsfinanciën zoals begin deze eeuw ...

In de voorgaande hoogconjunctuur in de tweede helft van de jaren negentig verbeterde het EMU-saldo meer dan gemiddeld in het eurogebied. In de laagconjunctuur die daar begin deze eeuw op volgde, verslechterde dit saldo daarentegen veel sterker dan in de meeste andere Europese landen, wat procyclische ombuigingen en lastenverhogingen in 2003-2005 onontkoombaar maakte. De sterke verslechtering van het EMU-saldo hing naast de conjunctuur samen met de lastenverlichting in het kader van de belastingherziening 2001, het opvullen van conjuncturele meevallers onder het kader met structurele uitgavenintensiveringen (onder meer in de zorgsector) en onverwacht grote tekorten bij de lokale overheid. Bovendien vielen de belastinginkomsten meer tegen dan op grond van de lagere economische groei mocht worden verwacht. De progressiefactor was op het dieptepunt van de conjunctuur in 2003 zelfs negatief.²¹ De belastinggrondslag erodeerde door een oplopende hypotheekrenteaftrek en een sterke stijging van de pensioenpremies (figuur 4.2). De dalende rentevoet leidde tot het oversluiten van hypotheeklen, met aftrekbare provisies en boetes, en het invoeren van de bijleenregeling per 1 januari 2004 tot het naar voren halen van koopplannen.²² De pensioenfondsen moesten de premies fors verhogen om hun vermogenspositie, die was verslechterd als gevolg van de sluipende beurskrach, te verbeteren. Dit leidde niet alleen tot een versterking van de conjuncturele neergang, maar ook tot een uitholling van de belastinggrondslag omdat de werkgeverspremies aftrekbaar zijn voor de fiscale winst en de

Figuur 4.2 Aftrekposten en VpB-ontvangsten, 1990-2009

²⁰ Zowel berekend volgens de methode die de Europese Commissie (EC) hanteert bij de toetsing van de Europese begrotingsafspraken, als volgens de CPB-methode die wordt gebruikt bij de berekening van het robuuste EMU-saldo. Voor nadere toelichting op verschillen tussen beide methoden, zie H.C. Kranendonk, Het structureel EMU-saldo: de methoden van het CPB en de Europese Commissie vergeleken, CPB Memorandum 72, 2003.

²¹ De progressiefactor is gelijk aan de procentuele endogene groei van de belasting- en premieontvangsten gedeeld door de procentuele ontwikkeling van het nominale BBP.

²² Zie *Macro Economische Verkenning 2006*, blz. 144.

werknemerspremies voor het belastbaar inkomen.²³ Vooral de opbrengsten van de vennootschapsbelasting (VpB) vielen sterk terug vanaf een in historisch perspectief uitzonderlijk hoog niveau.

... momenteel ver buiten beeld

Centraal element van het structurele begrotingsbeleid is het zoveel mogelijk laten werken van de automatische stabilisatoren aan de inkomstenkant. Hierdoor beweegt het feitelijke EMU-saldo mee met de conjunctuur. De geschetste ervaring van de laagconjunctuur begin deze eeuw onderstreept daarbij het belang van een veilige marge tot de plafondwaarde van 3% BBP voor het EMU-tekort uit het Verdrag van Maastricht. Volgens de Studiegroep Begrotingsruimte is hiervoor een structureel overschot op de begroting noodzakelijk.²⁴ Mede door de gunstige ontwikkeling van de aardgasbaten wordt aan deze voorwaarde voldaan. Meevallende aardgasbaten komen volledig ten gunste van het EMU-saldo, omdat deze kabinetsperiode wordt uitgegaan van een vaste voeding van het Fonds Economische Structuurversterking (FES). In het kabinet is afgesproken om additionele maatregelen te treffen als het feitelijke EMU-tekort hoger dreigt uit te komen dan 2% BBP (was 2½% BBP). Hoewel het aanscherpen van deze signaalwaarde de ruimte om de automatische stabilisatoren te laten werken beperkt²⁵, is deze restrictie voorlopig ver buiten beeld. Van groter belang is dat de afgelopen jaren veranderingen zijn doorgevoerd om de schokbestendigheid van het pensioenstelsel te vergroten, zoals beperking van de indexerings van pensioenuitkeringen en vervanging van eindloonregelingen door middelloonregelingen. Bovendien zijn strakke solvabiliteitseisen geformuleerd en moeten

Tabel 4.1 Kerngegevens Collectieve financiën en koopkracht, 2005-2009

	2005	2006	2007	2008	2009
	% BBP				
Bruto collectieve uitgaven	45,2	46,2 ^a	46,2	46,0	45,5
Collectieve lasten	37,9	39,5 ^a	39,5	40,3	40,2
Niet-belastingmiddelen	7,0	7,4	7,3	6,9	6,8
EMU-saldo	-0,3	0,6	0,6	1,1	1,4
EMU-saldo structureel (EC-methode)	0,8	1,2	0,4	0,9	1,4
Idem, CPB-methode	0,1	0,7	0,1	0,1	0,4
Robuust EMU-saldo	-0,1	-0,2	-0,5	-1,0	-0,9
EMU-schuld	52,3	47,9	45,5	43,0	40,3
Microlastenontwikkeling (mld euro)	2¾	-1¼	-1	5½	-¼
Koopkracht, mediaan alle huishoudens (% mutatie)	-2,3	1,3	1,0	-¼	1

^a In 2006 komen zowel de collectieve uitgaven als de collectieve lasten 1,5% BBP hoger uit als gevolg van de invoering van de Zorgverzekeringswet (ZVW).

²³ Voor het effect op de belastingopbrengsten moeten de pensioenpremies nog worden vermenigvuldigd met het effectieve belastingtarief.

²⁴ Zie het twaalfde rapport van de Studiegroep Begrotingsruimte, Vergrijzing en houdbaarheid, 2006, blz. 45-47.

²⁵ Hetzelfde geldt voor het loslaten van de voorzichtigheidsmarge bij de economische groei. Het effect hiervan op het EMU-saldo is voor de gehele kabinetsperiode 2 mld euro (0,3% BBP) en voor de jaren 2008 en 2009 de helft hiervan.

pensioenverplichtingen op marktwaarde worden gewaardeerd (Financieel Toetsingskader). Door deze aanpassingen zal een premiestijging zoals we die in de laagconjunctuur van begin deze eeuw hebben gezien, niet meer zo snel optreden.

4.2 Beleidsuitgangspunten

Kleine bijstelling beleidsuitgangspunten 2008

De beleidsuitgangspunten voor 2008 zijn sinds de MEV 2008 op enkele punten gewijzigd. Aan de uitgavenkant is sprake van een intensivering van ½ mld euro, waarvan de helft betrekking heeft op de vervroegde invoering van gratis schoolboeken (in 2008 middels een inkomensoverdracht). De geleidelijke verhoging van de lerarensalarissen, zoals overgenomen uit de aanbevelingen van de commissie Rinnooy Kan (zie kader), wordt grotendeels gedekt uit eigen middelen van de OCW-begroting, incidentele loonbudgetten en de onderwijsveloppe uit het Coalitieakkoord. De microlasten (MLO) worden met ½ mld euro verzwaaard ten opzichte van de MEV 2008, met name door het versneld invoeren van de kansspelbelasting bij gokautomaten en het versnellen van de verhoging van de autokostenfictie (bijtelling auto van de zaak). De met één jaar vertraagde overgang van Directeuren Groot Aandeelhouders (DGA's) van de loonheffing naar de inkomstenheffing leidt in 2008 tot ¾ mld hogere belastingopbrengsten (niet MLO-relevant), welke in latere jaren worden gecompenseerd.

Lichte budgettaire verruiming in 2009

Bij de vigerende beleidsuitgangspunten is volgend jaar sprake van een kleine budgettaire verruiming: naast een netto intensivering van ¾ mld euro staat een verlaging van de MLO met ¼ mld euro. De overheveling van de buitengewone uitgavenaftrek voor ziektekosten en invaliditeit (een belastinguitgave) naar de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) is niet meegenomen in de berekeningen, omdat nog geen duidelijkheid bestaat over de precieze vormgeving.

Op de rijksbegroting in enge zin bedraagt de netto intensivering 1½ mld euro. De belangrijkste intensiveringen doen zich voor in het onderwijs, de kinderopvang, het kindgebonden budget en veiligheid. Daartegenover staan bezuinigingen bij onder meer het openbaar bestuur (efficiencytaakstellingen) en de subsidies.

Op het terrein van de sociale zekerheid houden de ombuigingen en intensiveringen elkaar in 2009 vrijwel in evenwicht. Volgend jaar wordt (voor nieuwe gevallen) een leerwerkplicht ingevoerd in combinatie met afschaffing van de bijstand voor jongeren onder de 27 jaar. Voorts worden tijdelijke loonkostensubsidies ingezet om werklozen aan een baan te helpen.

De collectief gefinancierde zorguitgaven nemen als gevolg van beleidsmaatregelen in 2009 per saldo af met ¾ mld euro. Volgend jaar wordt een nieuw systeem voor de ziekenhuisbesteding ingevoerd: een grotere rol voor Diagnose-Behandel-Combinaties (DBC's) in combinatie met een prijsplafond per ziekenhuis. Het is nog niet duidelijk hoe de

Leraren beter belonen: wat werkt?

De komende jaren zullen naar verwachting veel leraren het onderwijs verlaten vanwege pensionering. Hierdoor kan een tekort aan leraren ontstaan. Recent zijn daarom voorstellen gedaan om de beloning van leraren te verbeteren. De Commissie Leraren, onder voorzitterschap van Rinnooy Kan, stelt dat het salaris van de leraar vergelijkbaar moet zijn met wat hoogopgeleide werknemers in andere sectoren verdienen. Om dit te bereiken moeten leraren er in salaris op vooruit gaan. Daarnaast kunnen volgens de commissie leraren die werken in bepaalde regio's, bepaalde tekortvakken of met speciale probleemleerlingen, extra worden beloond. De commissie stelt tevens voor om de beloning van leraren te koppelen aan het kwalificatieniveau. Hoger opgeleide leraren zouden meer moeten verdienen, omdat hun hogere kwalificatieniveau zich vertaalt in een hoger prestatieniveau. Voor het stimuleren van het opscholen van leraren naar een hoger kwalificatieniveau stelt de commissie voor om een scholingsfonds op te richten. Ook vindt de commissie dat meer werk gemaakt moet worden van beloningsdifferentiatie op basis van functioneren (prestatiebeloning). Het kabinet heeft met het actieplan 'Leerkracht van Nederland' vrijwel al deze voorstellen overgenomen, met uitzondering van de koppeling tussen beloning en opleiding. Hoe kansrijk zijn deze voorstellen op grond van (recent) economisch onderzoek?

Veel studies zijn uitgevoerd naar de invloed van een hogere beloning op het aanbod van leraren. Daaruit komt naar voren dat een hogere beloning, zowel een hoger startsalaris als een sterke groei van het salaris gedurende de arbeidsloopbaan, leidt tot meer aanbod van leraren. Daarbij gaat het om de hoogte van het loon vergeleken met het loon in concurrerende beroepen. De gevonden effecten zijn sterker voor mannen dan voor vrouwen. Regionale toeslagen kunnen bijdragen aan de kwaliteit van het onderwijs in achterstandsscholen. Een recente studie voor de Verenigde Staten laat zien dat een hogere beloning in achterstandsscholen ertoe leidt dat leerkrachten minder snel vertrekken naar andere scholen.^a Een probleem van achterstandsscholen is dat leerkrachten vaak snel vertrekken naar andere scholen. Het gevolg van de beloningstoeslag is dat de gemiddelde ervaring op deze scholen toeneemt hetgeen bijdraagt aan de kwaliteit van het onderwijs. Voor een koppeling tussen kwalificatieniveau en beloning, een voorstel van de commissie dat het kabinet niet heeft overgenomen, geeft empirisch onderzoek verrassend genoeg weinig steun. Hoewel in de meeste beroepen geldt dat meer opleiding leidt tot een hogere productiviteit, bestaat hiervoor in het onderwijs weinig bewijs. Zo wordt in een recent overzicht van 170 schattingen in 86% van de gevallen een niet significant effect van een hogere opleiding (masters degree) gevonden op de prestaties van leerlingen, 9% geeft een positief effect en 5% een negatief effect.^b Als er strengere eisen worden gesteld aan de kwaliteit van de studies, dat wil zeggen alleen studies geselecteerd worden die het effect op de leerprestaties corrigeren voor het ingangsniveau van leerlingen, resteren 34 schattingen, daarvan is 91% niet significant en 9% vindt een negatief effect. Geen enkele schatting vindt een positief effect. De voorstellen voor meer scholing gedurende de beroepsloopbaan van leerkrachten en het vaker gebruik maken van prestatiebeloning worden wel ondersteund door recent onderzoek. In deze onderzoeken worden positieve effecten gevonden op de prestaties van leerlingen.^c

^a C. Clotfelter, E. Glennie, H. Ladd, en J. Vigdor, Would higher salaries keep teachers in high-poverty schools?, NBER Working Paper, no 12285, 2006.

^b E.A. Hanushek en S.G. Rivkin, Teacher Quality, *Handbook of Economics of Education*, vol. 2, Elsevier, 2006.

^c J.D. Angrist en V. Lavy, Does teacher training affect pupil learning? *Journal of Labor Economics*, vol. 19 (2), 2001, blz. 343-369.

V. Lavy, Evaluating the effect of teachers' group performance incentives on pupils achievements, *Journal of Political Economy*, vol. 110 (6), 2002, blz. 1286-1317.

best-practices-regeling in de AWBZ die volgens planning in 2009 wordt ingevoerd, wordt vormgegeven. In de raming is er vooralsnog vanuit gegaan dat de beoogde opbrengst wordt gehaald, eventueel door middel van een efficiencykorting. Voorts zullen meer draagkrachtige gebruikers van AWBZ-zorg vanaf 2009 meer zelf moeten gaan bijdragen; ook hier is de vormgeving nog niet duidelijk.

De lasten worden in 2009 met ¼ mld euro verlicht. Budgettair de belangrijkste maatregel is de verhoging van het algemene btw-tarief van 19 naar 20% (2 mld euro). Ter compensatie hiervan wordt de AWF-premie voor werknemers in 2009 verlaagd met 3,5%-punt (-2½ mld euro). Dit betekent echter ook een vermindering van de aftrekbare premies, waardoor de loon- en inkomstenheffing ¾ mld euro hoger uitkomt. De AWF-premie voor werkgevers wordt verlaagd met 1,2%-punt (-½ mld euro). De pseudo WW-premie wordt, net als de AWF-premie, naar 0% verlaagd (-½ mld euro). Hierdoor worden met name de lasten van ambtenaren verlicht. Voorts worden de milieubelastingen (bijvoorbeeld invoering vliegbelasting, verpakkingenbelasting en verhoging dieselaccijns) en belastingen op ongezond gedrag (accijns op tabak en alcohol en kansspelbelasting op gokkasten) verhoogd (¾ mld euro); het betreft hier grotendeels overloop van maatregelen genomen halverwege 2008. Ter bevordering van de arbeidsparticipatie wordt de algemene heffingskorting bevroren en worden de arbeidskorting en de inkomensafhankelijke (aanvullende) combinatiekorting verhoogd; in termen van microlasten betekent dit per saldo een stijging met ¼ mld euro. Ondanks een stijging van de zorguitgaven nemen de microlasten in 2009 met ¼ mld euro af. Doordat in 2008 de exploitatietekorten van het zorgverzekeringsfonds uit voorgaande jaren vrijwel volledig zijn ingelopen, komt de inkomensafhankelijke bijdrage ZVW ½ mld euro lager uit. De gemiddelde nominale zorgpremie stijgt naar verwachting van 1047 euro naar 1089 euro, waardoor de lasten met ¼ mld euro toenemen.

Tabel 4.2 Microlastenontwikkeling, 2005-2009

	2005	2006	2007	2008	2009
	mld euro				
Totaal microlastendruk	2¾	- 1¼	- 1	5½	- ¼
w.v. bedrijven	¼	0	½	1¾	- ½
gezinnen	2¾	- 1¼	- 1½	3½	¼
overheid	0	0	0	¼	0

4.3 Collectieve uitgaven

Voortgaande daling collectieve uitgavenquote ten dele incidenteel

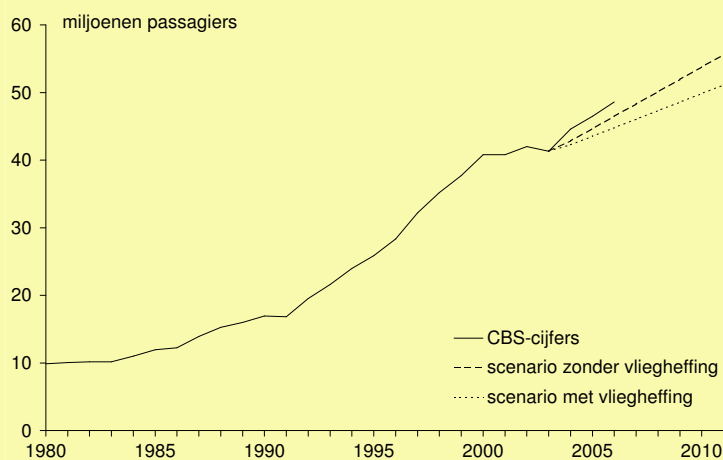
De bruto collectieve-uitgavenquote daalt in de raming van 46,2% BBP in 2007 naar 45,5% BBP in 2009. Bij een bescheiden volumegroei van de collectieve uitgaven gaat de prijsstijging van de collectieve uitgaven uit boven de prijsstijging van het BBP. Deze ruilvoetverslechtering

Wat zijn de effecten van de vliegbelasting?

Per 1 juli wordt een heffing op passagiers die vertrekken van de 5 grootste Nederlandse luchthavens ingevoerd; vertrek van passagiers van kleinere luchthavens, transferverkeer en vracht worden niet belast. De heffing wordt gedifferentieerd naar bestemming. Naar landen van de Europese Unie en voor afstanden korter dan 2500 km wordt het tarief 11,25 euro. Dit betreft niet alleen vluchten naar Londen, Parijs en Rome, maar ook bijvoorbeeld naar Istanbul en het noorden van Marokko en Tunesië. Voor langere afstanden wordt een vier maal zo hoog tarief gerekend (45 euro). Wat zijn de effecten van deze nieuwe vliegbelasting op de werkgelegenheid en het milieu?

De nieuwe heffing verhoogt de jaarlijkse belastingopbrengsten met 0,4 mld euro. Hiervan betreft de helft heffingen op een terugreis naar het buitenland en komt dus ten laste van buitenlandse bedrijven en gezinnen. De vliegbelasting leidt tot een verbreding van de belastinggrondslag volgens het principe "de vervuiler betaalt". Ook vermindert deze de fiscaal gunstige behandeling van internationaal vliegen ten opzichte van andere vormen van vervoer; deze zijn immers niet vrijgesteld van accijns en btw.

Aantal passagiers van en naar Nederlandse luchthavens, 1980-2011

Uitgaande van een ticketprijs van 250 euro voor kortere afstanden en 1000 euro voor langere afstanden verhoogt de heffing de vliegticketprijs met ruim 4%. Voor goedkopere vluchten is het relatieve prijseffect groter. Deze prijsverhogingen kunnen leiden tot uitwijken naar nabijgelegen luchthavens in België en Duitsland. Dit is echter niet gratis: het voordeel van 11 of 45 euro moet worden afgewogen tegen de extra transportkosten en tijd. Ook kan het een tijdelijk voordeel zijn, als ook in België en Duitsland - net als in Engeland, Frankrijk en Nederland - een vliegbelasting wordt ingevoerd.

De afgelopen vijftig jaar is het aantal passagiers van en naar Nederlandse luchthavens verviervoudigd. Volgens analyse van Significance^a leidt invoering van de door het kabinet voorgestelde vliegbelasting tot jaarlijks 5 mln minder passagiers van en naar Nederlandse luchthavens. In termen van werkgelegenheid gaat het om 5 tot 10 duizend minder arbeidsplaatsen op en rond Nederlandse luchthavens. Dit vrijkomende arbeidsaanbod zal overigens op langere termijn grotendeels worden geabsorbeerd door de Nederlandse arbeidsmarkt. Ongeveer de helft van de 5 mln minder passagiers zal uitwijken naar luchthavens elders, zoals Niederrhein, Düsseldorf, Frankfurt en Brussel. Deze bestedingen gaan verloren voor de Nederlandse economie; daar staat tegenover dat de negatieve effecten in termen van geluidsoverlast, lokale luchtvervuiling en veiligheidsrisico's verminderen. De andere helft zal kiezen voor ander vervoer of minder reizen; dit laatste zal bijdragen aan enige vermindering van de mondiale CO₂-uitstoot.

^a Significance en SEO Economisch onderzoek, Effecten van verschillende heffingsvarianten op de Nederlandse luchtvaart, augustus 2007. Uitgaande van CBS-cijfers over 2003 worden een basisscenario voor 2003-2011 geschetst en varianten geanalyseerd; variant 1E-B (blz. 37-38) komt vrijwel overeen met de door het kabinet gekozen variant.

Tabel 4.3 Collectieve uitgaven, 2007-2009		2007	2008	2009	2008	2009	2008	2009
	% BBP				volumemutatie in %		prijsmutatie in %	
Openbaar bestuur	10,1	9,9	9,8	1/2	- 1/2	3	4	
Veiligheid	1,8	1,8	1,8	1 1/2	1 3/4	3 1/4	4 1/4	
Defensie	1,3	1,2	1,2	- 3/4	- 1/2	3 1/4	4 1/4	
Infrastructuur	1,7	1,8	1,8	9/4	4 1/2	2	2 1/2	
Onderwijs	5,1	5,1	5,1	2	1	3 1/4	4 1/4	
Collectieve zorg	8,8	8,7	8,8	1	2 3/4	2	3	
w.v. AWBZ	3,8	3,3	3,3	- 11	2	3 1/4	3 1/4	
ZVW	4,7	5,0	5,1	10	3 1/2	1 1/4	3	
Overig (o.a. WMO)	0,4	0,4	0,4	7 1/2	1	2	3	
Sociale zekerheid	11,2	11,2	11,1	0	0	4 1/2	3 3/4	
w.v. AOW/ANW	4,7	4,7	4,7	1 3/4	2	2 3/4	2 3/4	
WW en bijstand	1,7	1,6	1,5	- 9 1/2	- 2 3/4	6	4 3/4	
arbeidsongeschiktheid	1,9	1,8	1,7	- 3 1/4	- 3 3/4	5 3/4	5	
overig (o.a. zorgtoeslag)	2,9	3,1	3,1	4 3/4	1	6 1/4	4	
Overdrachten aan bedrijven	1,9	1,9	1,9	1 1/2	1 1/4	2 1/4	2 3/4	
Internationale samenwerking	2,3	2,5	2,0	10	- 16	2 1/4	2 3/4	
Rente	2,2	2,0	1,9	- 3/4	- 1 1/2	- 3	1/4	
Bruto collectieve uitgaven	46,2	46,0	45,5	1 1/4	0	2 3/4	3 1/2	
Reële bruto collectieve uitgaven				2	1/2			
Bruto binnenlands product				2 1/4	1 3/4	2 1/4	2 3/4	
	% totale werkgelegenheid			volumemutatie in %				
Werkgelegenheid overheid	15,8	15,6	15,6	1/4	0			
Werkgelegenheid zorg	12,8	13,1	13,3	3 1/4	2 1/4			

komt met name door de reële loonstijging in de marktsector, die doorwerkt naar het loongevoelige deel van de collectieve uitgaven. In de volumesfeer groeien de uitgaven vooral bij de prioriteiten van het kabinetsbeleid: infrastructuur (mede door het inlopen van de vertragingen in samenhang met de luchtkwaliteit), zorg, onderwijs, veiligheid en de overdrachten aan bedrijven (subsidies voor milieu, openbaar vervoer, ondernemerschap en innovatie). Daarentegen is sprake van een volumereductie bij het openbaar bestuur (efficiencykortingen), defensie, rentelasten (dalende nominale schuld door begrotingsoverschotten) en in 2009 vooral bij internationale samenwerking. Op Europees niveau is besloten dat Nederland vanaf 2007 per jaar 1 mld euro korting krijgt op het bedrag dat wordt afgedragen aan de EU. Volgend jaar wordt deze korting met terugwerkende kracht verrekend waardoor de afdrachten met 3 mld euro afnemen, waarvan 2 mld euro (0,3% BBP) incidenteel is.

Groei zorguitgaven neemt af

De groeicijfers voor de functie zorg en de samenstellende onderdelen daarvan worden met name in 2008 sterk vertekend door financieringsverschuivingen. Dit jaar wordt voor bijna 3 mld

euro aan geestelijke gezondheidszorg (GGZ) overgeheveld van de AWBZ naar de ZVW: de ambulante psychische hulpverlening (onder andere de Riagg's) en de intramurale GGZ voor zover die hulpverlening niet langer duurt dan een jaar. Daarnaast leiden de omzetting van de no-claimteruggaveregeling in een verplicht eigen risico (+1½ mld euro) en een pakketuitbreiding (-¼ mld euro) per saldo tot een verschuiving van 1¼ mld euro van collectieve zorguitgaven naar private zorguitgaven. Voorts leidt in 2009 de verhoging van de eigen bijdrage in de AWBZ voor draagkrachtige gebruikers tot een financieringsverschuiving. Als voor de verschuivingen wordt gecorrigeerd, neemt het volume van de collectieve zorg in 2008 met 3¼% toe en in 2009 met 3%. Deze groei komt lager uit dan de gemiddelde groei in de afgelopen jaren, ondanks de intensivering uit het Coalitieakkoord. De volumegroei voor 2008 en 2009 wordt gematigd door de beperking van de ondersteunende begeleiding, de aanpassing van de extramurale bekostiging, de introductie van de efficiencymaatregel in de AWBZ en het nieuwe systeem van ziekenhuisbekostiging (zie paragraaf 4.2). Opvallend is de ten opzichte van de andere arbeidsintensieve overheidsfuncties gematigde prijsontwikkeling bij de collectieve zorg. Oorzaken hiervan zijn de tariefmaatregel voor ziekenhuizen in 2008 en de introductie van een prijsplafond in 2009, de verlaging van het uurloon van de specialisten en het verlagen van de prijzen van generieke geneesmiddelen.

Sociale zekerheid: heterogeen beeld

Op het terrein van de sociale zekerheid is eveneens sprake van een financieringsverschuiving: de omzetting in 2008 van de kinderkorting in het kindgebonden budget (¾ mld euro). Zonder deze verschuiving blijft de stijging van de collectieve uitgaven voor sociale zekerheid licht achter bij het BBP. Tegenover een stabilisatie van het volume van de sociale zekerheidsuitgaven staat een prijsmutatie die de prijsstijging van het BBP ruimschoots overtreft. Dit laatste is het gevolg van de koppeling van een groot deel van de uitkeringen aan de lonen en de forse prijsstijging bij de zorgtoeslag door de sterk stijgende nominale ZVW-premie. Het aantal huishoudens dat zorgtoeslag ontvangt neemt hierdoor in 2008 aanzienlijk toe, van 5 tot 5½ mln. In 2009 verandert het aantal ontvangers ten opzichte van 2008 nauwelijks. Bij de ontwikkeling van het uitkeringsvolume is sprake van een heterogeen beeld (zie tabel 4.3). Het volume van de AOW/ANW neemt met bijna 2% per jaar toe. Het totaal aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen blijft in samenhang met de doorgevoerde institutionele veranderingen gestaag afnemen. Daarbinnen nemen alleen de Wajong-uitkeringen in beide jaren verder toe met ruim 10 000 uitkeringsjaren tot 180 000 in 2009. Daarmee vormen zij inmiddels een kwart van het totale arbeidsongeschiktenbestand.²⁶ Het aantal personen dat een werkloosheidsuitkering (WW en bijstand) ontvangt neemt in 2008 en 2009 nog verder af, in 2008 om conjuncturele redenen en in 2009 met name als gevolg van beleidsmaatregelen. Naast de doorwerking van oude maatregelen, verminderen de wijziging van de WWB-budgetteringssystematiek (meerjarige vaststelling macrobudget) in 2008 en de afschaffing van

²⁶ F.W. Suijker, Verdubbeling van de instroom in de Wajong: oorzaken en beleidsopties, CPB Document 156, 2007.

Doelmatige zorg versus risicoselectie^a

De Zorgverzekeringswet is in 2008 haar derde jaar ingegaan. Door nieuwe polissen op de markt te brengen proberen zorgverzekeraars ieder jaar nieuwe verzekerden aan te trekken. In 2008 kwam de ZEKUR polis op de markt. Deze polis wijkt sterk af van het overige aanbod op de zorgverzekeringsmarkt. De basispolis is bedoeld voor iedereen die zich "jong en gezond" voelt, en is momenteel met een jaarpremie van 933 euro de goedkoopste polis in de markt. Zorginhoudelijk wijkt de polis ook sterk af van andere polissen, doordat het gecontracteerde zorgaanbod beperkt is. Geneesmiddelen worden alleen vergoed via de internetapotheker en verzekerden kunnen alleen terecht in dertien ziekenhuizen in grote steden. Een verzekerde mag ook een andere zorgaanbieder kiezen, maar dan moet de verzekerde wel 20% van de kosten van het geneesmiddel of ziekenhuisbehandeling bijbetalen. Alleen voor een aantal specifieke situaties, zoals spoedeisende zorg, kan de verzekerde wel zonder bijbetaling in elk ziekenhuis terecht. Ook kent de polis volledige flexibiliteit met betrekking tot de contractduur. De verzekerde mag op elk moment zijn contract beëindigen en overstappen naar een andere polis.

De ZEKUR polis maakt voor het eerst serieus werk van het selectief contracteren om zodoende zorgaanbieders te disciplineren en aan te zetten tot het leveren van doelmatige zorg. Het is belangrijk voor de werking van het zorgstelsel dat selectieve contracten ook in de toekomst van de grond komen om zodoende gunstige contracten met ziekenhuizen te kunnen afsluiten. De polis lijkt echter ook relatief goedkope verzekerden -in vergelijking met de compensatie voor verzekeraars op basis van het risicovereveningsstelsel- te selecteren. De polis zal vooral verzekerden aantrekken die geen zorg nodig hebben. Dit betekent dat de mogelijkheden om te besparen via doelmatige zorgverlening ook beperkt zijn, wat er op kan wijzen dat de lage premie deels door risicoselectie van verzekerden te verklaren is.

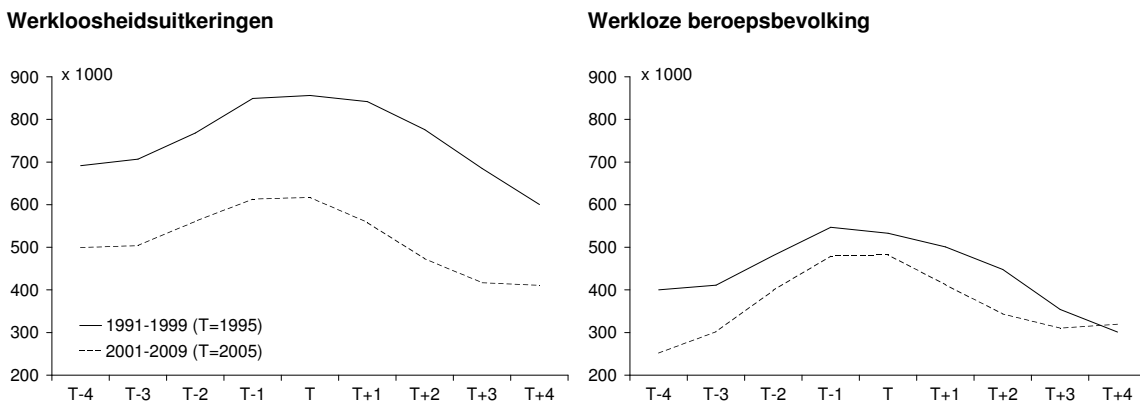
Vanuit het gezichtspunt van een doelmatige zorg zijn er een aantal conclusies te trekken over de institutionele randvoorwaarden waaronder de verzekeraars opereren.

Het is niet in te zien hoe de mogelijkheid van het direct beëindigen van de contractduur bijdraagt aan een doelmatige zorg. Immers alleen verzekerden die in aanraking komen met zorg die niet (geheel) gedekt wordt door de polis, zullen de goedkoopste verzekering opzeggen. Per direct opzeggen van een verzekering en overstappen op een duurder polis met een breder zorgaanbod geeft verzekerden de gelegenheid om het selectieve zorgaanbod te omzeilen. Ook voor de verzekeraar is dat overstapgedrag van een verzekerde gunstig, omdat bij overstappen de zorgkosten worden afgewenteld op concurrenten. Vanuit het gezichtspunt van een doelmatige zorgverlening zou de wetgeving moeten worden aangepast. Een oplossing is het introduceren van een contractlengte in de zorgverzekeringswet van minimaal een jaar.

In de Zorgverzekeringswet zijn kinderen gratis verzekerd. Terwijl ouders een basispolis moeten kiezen met een optimale prijs/kwaliteit verhouding geldt dat niet voor kinderen. Kinderen kunnen het beste een (zo duur mogelijke) basispolis kiezen met een zo breed en kwalitatief hoog mogelijk zorgaanbod. In de praktijk zien we dit nog niet gebeuren, omdat de meeste ouders hun kinderen niet bij een andere verzekeraar willen verzekeren dan waarbij ze zelf verzekerd zijn. Dit maakt het aanbieden van basispolissen met selectieve contracten minder aantrekkelijk. Immers, omdat kinderen gratis zijn verzekerd zullen ook de ouders minder snel kiezen voor een goedkopere polis met selectieve contracten. Een oplossing is om gezinnen dezelfde prijs/kwaliteit keuze te laten maken voor de basispolis van kinderen. Dit kan door een basispolis met een gemiddelde premie voor een kind gratis te maken, maar bij een goedkopere of duurder basispolis voor kinderen gezinnen geld terug te geven of bij te laten leggen.

^a Zie R.C.M.H. Douven en H.J.B.M. Mannaerts, *Economische Statistische Berichten*, 4530, blz. 132-135, 2008.

Figuur 4.3 Werkloosheidsuitkeringen en werkloze beroepsbevolking in vergelijkbare conjuncturele perioden, 1991-1999 en 2001-2009

de bijstand voor jongeren onder 27 jaar in 2009, het aantal werkloosheidsuitkeringen. Het aantal WW- en bijstandsuitkeringen ligt in de periode 2001-2009 aanzienlijk lager dan in de overeenkomstige jaren van de voorgaande conjunctuurcyclus (figuur 4.3). Weliswaar is de werkloze beroepsbevolking in de huidige cyclus ook lager, maar de werkloosheidsuitkeringen zijn relatief sterker gedaald. Dit is grotendeels terug te voeren op het intensieve beleid op dit terrein, onder andere de verkorting van de WW-duur en de invoering van de WWB. Daarbij hebben WW'ers meer prikkels gekregen om werk te zoeken en gemeenten een prikkel om de instroom in de bijstand te beperken en de uitstroom te bevorderen.

Onderschrijding uitgavenkader door ruilvoetontwikkeling

Een belangrijk onderdeel van de begrotingsregels van het kabinet blijft het hanteren van vaste uitgavenkaders. Voor elk van de jaren 2008-2011 zijn op basis van de Miljoenennota 2008 uitgavenkaders vastgesteld voor de drie budgetdisciplinesectoren, rijksbegroting in enge zin (RBG), sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid (SZA) en zorg. De rente-uitgaven zijn buiten het uitgavenkader geplaatst, waardoor dit beter aansluit bij het vanuit lange-termijnperspectief relevante robuuste EMU-saldo. De uitgaven van elke sector zullen de komende jaren in principe onder het eigen kader dienen te blijven. Compensatie tussen de drie kaders kan alleen plaatsvinden in uitzonderlijke omstandigheden en na goedkeuring door de Ministerraad. Gedurende de kabinetsperiode worden de reële kaders alleen aangepast aan de jaarlijkse prijsstijging van de nationale bestedingen. Deze nominale aanpassing van het kader wijkt waarschijnlijk af van de (niet-beleidsmatige) aanpassing van de loon- en prijsontwikkeling van de drie budgetdisciplinesectoren. Indien dat het geval is, is sprake van ruilvoetmutaties die leiden tot vergroting of verkrapping van de ruimte onder het uitgavenkader. Het gaat daarbij alleen om verschillen ten opzichte van de ramingen bij de Miljoenennota 2008.

Baten rookverbod hoger dan kosten

De horeca is nu nog uitgezonderd van de verplichting om een rookvrije werkplek te bieden, maar per 1 juli 2008 verandert dat. Er mag dan niet meer worden gerookt in de Nederlandse horeca met uitzondering van afgesloten rookruimtes waar niet bediend mag worden, om werknemers in de horeca een gezonde werkplek te bieden. Bij het CPB is met een economische bril naar deze maatregel gekeken, door het uitvoeren een van een maatschappelijke kosten-batenanalyse (KBA).^a Deze laat zien dat de baten van een rookverbod voor de maatschappij groter zijn dan de kosten.

Passief roken verhoogt de kans op o.a. longkanker en hart- en vaatziekten. De baten van het rookverbod bestaan vooral uit de gezondheidswinst van horecamedewerkers, die echter niet alleen ontstaat door bescherming tegen meerroken. Een beperkt deel van de rokende horecamedewerkers stopt namelijk helemaal met roken als een rookverbod op hun werkplek gaat gelden en deze mensen boeken een grote gezondheidswinst. De extra levensjaren worden voor een belangrijk deel gewonnen door stoppende rokers. Andere baten van een rookverbod, zoals minder brandschade en minder zorguitgaven gerelateerd aan roken en passief roken, zijn veel geringer in omvang. Voor niet-rokende horecabezoekers en –medewerkers is het een bate dat ze niet meer in de rook hoeven te zitten, maar deze bate was niet in geld uit te drukken.

Tot de kosten van een rookverbod behoort dat het vervelend is voor rokende horecamedewerkers dat ze niet meer tijdens het werk kunnen roken. De berekende kosten hiervan zijn gering vergeleken met andere kosten en baten binnen de KBA, o.a. omdat de medewerkers tijdens pauzes en buiten werktijd nog wel kunnen roken. In de KBA is als kostenpost het consumentensurplus berekend van 3 sigaretten minder per dag per continuerende roker, en dat is gecorrigeerd voor het verslavende karakter van roken. De daling van inkomsten uit accijnzen is veel groter evenals de kosten die samenhangen met de gewonnen levensjaren (meer AOW-uitkeringen en meer zorguitgaven). De kosten van gezondheidswinst worden meegenomen, omdat in een maatschappelijke KBA alle kosten en baten zoveel mogelijk in kaart worden gebracht. Mogelijk zal de omzet in cafés afnemen door een rookverbod. Omdat eventueel ontslagen horecamedewerkers na enige tijd elders aan de slag kunnen, brengt dit voor de maatschappij als geheel alleen op korte termijn kosten met zich mee.

Het waarderen van de kosten en baten kent een aantal onzekerheden, bijvoorbeeld wat de waarde is van een extra levensjaar in volledige gezondheid. In de basisversie van de KBA is gerekend met een waarde van 100 000 euro voor een gezond levensjaar, omdat dit op grond van de literatuur, die overigens nogal wat variatie laat zien, een redelijke inschatting lijkt. Er zijn ook analyses gedaan met lagere en hogere waarden van een levensjaar en met andere alternatieve veronderstellingen. Bij al deze berekeningen zijn de baten van een rookverbod groter dan de kosten.

Een vergelijking van kosten en baten pleit voor het invoeren van een rookverbod in de horeca. Een opmerkelijke conclusie is dat rokende horecamedewerkers er op vooruit gaan door een rookverbod. De waarde van hun gezondheidswinst is op lange termijn veel hoger dan de daling van het nut, omdat ze niet meer kunnen roken tijdens het werk. Dit wil niet zeggen dat individuele rokers ook van mening zijn dat ze er op vooruit gaan. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat zij de gewonnen levensjaren lager waarderen dan de maatschappij, of dat zij de gezondheidsschade door roken voor zichzelf onderschatten. Dat de baten van het rookverbod voor een belangrijk deel neerslaan bij horecamedewerkers die zelf beslissen om te stoppen met roken, roept de vraag op of bij een rookverbod sprake is van paternalisme en een inbreuk op de consumentensoevereiniteit. In dit geval zijn bij de werking van consumentensoevereiniteit echter diverse kanttekeningen te maken, zoals het effect van gedwongen meerroken op het werk, het verslavende karakter van roken en mogelijke onderschatting van het gevaar van roken.

^a M.I. Spreeen en E.S. Mot, Een rookverbod in de Nederlandse horeca, Een kosten-batenanalyse, CPB Document 159, 2008.

Eventuele relatieve prijsdalingen of -stijgingen die toen al voorzien waren, zijn immers al bij de vaststelling van de reële kaders meegenomen.²⁷

In 2008 wordt het uitgavenkader naar verwachting overschreden met ¼ mld euro en in 2009 onderschreden met 1¼ mld euro.²⁸ De ruilvoetontwikkeling leidt in deze jaren tot een meevaller onder het kader van ¼ mld euro respectievelijk 1¼ mld euro. De reële lonen bij de overheid en in de zorg en de reële uitkeringen vallen lager uit dan voorzien bij de opstelling van de kaders, doordat de prijsstijging van de nationale bestedingen hoger is dan verwacht.

De toetsing van de uitgaven op de rijksbegroting in enge zin laat volgend jaar een onderschrijding zien van ¼ mld euro. Tegenover een ruilvoetwinst van ½ mld euro staan uitgaventegenvallers bij de kinderopvang en de huurtoeslag. Bij de budgetdisciplinesector SZA wordt de ruilvoetwinst van ½ mld euro gecompenseerd door hogere werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidslasten (onder andere Wajong). De verwachte onderschrijding van het uitgavenkader zorg met 1 mld euro is voor ¼ mld euro het gevolg van de ruilvoet. Daarnaast komen de zorguitgaven ¼ mld euro lager uit door structurele meevallers uit 2007 en ¼ mld euro lager uit door lagere sociale lasten en een lager incidenteel loon.

	2008	2009
	mld euro	
Overschrijding ten opzichte van Miljoenennota 2008	¼	- 1¼
w.v. rijksbegroting in enge zin	¼	- ¼
sociale zekerheid en arbeidsmarkt	¼	0
budgettair kader zorg	- ¼	- 1

4.4 Collectieve inkomsten

Endogene groei lasten blijft achter bij BBP

De lasten worden dit jaar met 5½ mld euro verzaamd en volgend jaar met ¼ mld euro verlicht (zie paragraaf 4.2 beleidsuitgangspunten). De beleidsmatige mutatie van de belasting- en premieontvangsten wijkt hier op enkele punten vanaf.²⁹

Endogeen blijft de groei van de collectieve lasten dit en volgend jaar naar verwachting licht achter bij de ontwikkeling van het BBP. Dit jaar wordt dit veroorzaakt doordat de endogene ontwikkeling van de nominale ZVW-premie alleen bestaat uit de groei van het aantal verzekerde volwassenen en daarmee achterblijft bij de volumegroei van het BBP. Voor volgend

²⁷ Zo is al rekening gehouden met de verhoging van het algemene btw-tarief in 2009.

²⁸ Bij de uitgaventoetsing wordt gecorrigeerd voor het aanwenden van de uitgavenreserve.

²⁹ Daarbij spelen met name de omzetting van de kinderkorting in de kindertoeslag in 2008, het afschaffen van de no-claim en de uitbreiding van het ZVW-pakket in 2008 en de overheveling van de DGA's van de loonheffing naar de inkomstenheffing in 2009 een rol. Deze financieringsverschuivingen zijn niet relevant voor de MLO, maar beïnvloeden wel de belasting- en premieontvangsten. Het naar 0% verlagen van de pseudo WW-premie bij de overheid in 2009 is juist wel relevant voor de MLO, maar leidt niet tot minder belasting- en premieontvangsten.

jaar is daarnaast van belang dat de consumptie minder hard groeit dan het BBP, terwijl bij de investeringen in woningen en de verkoop van bestaande woningen zelfs een daling wordt verwacht. Hierdoor zal de endogene ontwikkeling van de belastingen op productie en invoer, zoals de btw, accijnzen en de overdrachtsbelasting, ook achterblijven bij die van het BBP. De endogene ontwikkeling van de vennootschapsbelasting blijft volgend jaar eveneens achter bij het BBP, in samenhang met de verslechtering van de winstgevendheid in dit en volgend jaar en door extra verliescompensatie. De endogene ontwikkeling van de loon- en inkomstenheffing is dit en volgend jaar juist sterker dan de ontwikkeling van het BBP. In beide jaren wordt het effect van de stijging van de arbeidsinkomensquote, de snelle groei van de pensioenuitkeringen en de bescheiden toename van de aftrekbare hypotheekrente ten dele gecompenseerd door een vermindering van het aantal werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

Tabel 4.5	Belasting- en premieontvangsten 2007-2009						
	2007	2008	2009	2008	2009	2008	2009
	niveau in % BBP			mutaties in % BBP per jaar			
				beleid	endogeen		
Loon- en inkomstenheffing	12,9	13,4	13,7	0,4	0,1	0,1	0,2
Premies werknemersverzekeringen	3,3	3,3	2,7	0,1	- 0,5	0,0	0,0
ZVW-premies	4,8	5,0	4,9	0,3	0,0	- 0,1	- 0,1
Vennootschapsbelasting (excl. gas)	3,0	2,9	2,8	- 0,1	0,0	0,0	- 0,1
Belastingen op productie en invoer	13,3	13,4	13,8	0,2	0,4	0,0	- 0,1
Overige belastingen	2,3	2,3	2,3	0,0	0,0	0,0	- 0,1
Totaal	39,5	40,3	40,2	0,9	0,0	- 0,1	- 0,1

4.5 Koopkracht

Koopkracht van huishoudens daalt dit jaar ...

De statische koopkracht van huishoudens neemt dit jaar in doorsnee af met ¼%, ondanks de economische hoogconjunctuur. Het voordeel van de reële inkomensstijging van huishoudens van ¾%-punt wordt teniet gedaan doordat de lasten (3½ mld euro) meer stijgen dan de overheidsuitgaven voor gezinnen (2 mld euro). De lastenverzwaring betreft met name hogere zorgpremies, de afschaffing van de kinderkorting, de beperking van de aftrek van buitengewone uitgaven en de verhoging van de fiscale bijtelling voor de auto van de zaak. Daarnaast wordt per 1 juli 2008 de vliegbelasting ingevoerd en de accijns op diesel, LPG en tabak verhoogd; de effecten hiervan zijn echter al verwerkt in de geraamde inflatie. De hogere overheidsuitgaven bestaan vooral uit hogere zorgtoeslag, de invoering van de kindertoeslag (vanaf 2009 kindgebonden budget), de verhoging van de uitkeringen voor volledig arbeidsongeschikten vanaf 1 juli 2007 en de overheidsbijdrage ten behoeve van schoolboeken voor middelbare scholieren. Dit jaar is het koopkrachtbeeld voor 65-plussers en uitkeringsgerechtigden wat gunstiger dan voor werkenden.

... en verbetert volgend jaar

De statische koopkracht verbetert in 2009 in doorsnee met 1%. Dit komt voort uit de reële inkomensstijging van 1%-punt en hogere lasten (¼ mld euro) en hogere uitgaven van de overheid voor gezinnen (¼ mld euro). De lasten voor gezinnen worden verzwaard door een verdere beperking van de aftrek buitengewone uitgaven, een verlaging van de algemene heffingskorting en een beperking van de algemene heffingskorting voor niet-werkende partners die geboren zijn in 1972 of later en geen kinderen tot en met 5 jaar hebben. De verhoging van de btw en de accijns op alcohol en de doorwerking van hogere indirecte belastingen per 1 juli 2008 leiden eveneens tot hogere lasten, maar dit is al verwerkt in de geraamde inflatie. De lasten worden verlicht door het vervallen van de AWF-premie voor werknemers en uitkeringsgerechtigden. Via de netto-nettokoppeling gaan ook de bijstand en de AOW omhoog. De lasten worden verder verlicht door verhoging van de arbeidskorting voor werknemers met lage inkomens en de invoering van een inkomensafhankelijke aanvullende combinatiekorting. De verhoging van de overheidsuitgaven betreft een verhoging van het kindgebonden budget voor huishoudens met meerdere kinderen en de doorwerking van de vergoeding voor schoolboeken. Bij de vigerende beleidsuitgangspunten is het koopkrachtbeeld in 2009 voor werknemers (1¼%) gunstiger dan voor uitkeringsgerechtigden (-¼%) en 65-plussers (-½%), terwijl dit in 2008 andersom was.

Tabel 4.6 Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron en huishoudinkomen, 2008-2009^a								
	Tweeverdiener ^c		Alleenstaande (ouders)		Alleenverdiener		Alle huishoudtypen	
Bruto huishoudinkomen ^b	2008	2009	2008	2009	2008	2009	2008	2009
	mediaan koopkrachtmutatie in %							
Werknemers								
< 175% WML	- ¼	¼	0	¾	- ¼	½		
175-350% WML	- ½	1	- ½	1½	- ¼	1¼	} - ½	} 1¼
> 350% WML	- ½	1½	- ¼	1½	- ½	1		
Uitkeringsgerechtigden								
< 120% WML			- ¼	- ¼	¼	- ½		
> 120% WML	} 0	} 0	¾	¾	¼	¼	} - ¼	} - ¼
65-plussers								
< 120% AOW	¼	- ½	0	- ¼				
> 120% AOW	0	- ½	- ½	- ¼	} - ½	} - ¾	} 0	} - ½
Totaal							- ¼	1

^a Statische koopkrachtmutaties exclusief incidentele inkomensmutaties.
^b Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; bruto minimumloon (WML) en bruto 100% AOW-uitkering zijn in 2008 ongeveer 17 400 euro.
^c De indeling van tweeverdieners naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.

De 'overdraagbaarheid' van de algemene heffingskorting voor niet-werkende partners zonder jonge kinderen wordt beperkt met 7% (140 euro). Deze maatregel versterkt de financiële prikkel voor deze groep om werk te zoeken. Het effect op de mediane koopkracht van alleenverdieners is in 2009 nog beperkt, doordat veel van deze huishoudens onder de vrijstelling vallen wegens het geboortjaar van de partner of de leeftijd van het jongste kind. De verhouding tussen het netto inkomen uit een uitkering en uit werk, de replacement rate, daalt met 0,4%-punt door de verhoging van de arbeidskorting en de aanvullende combinatiekorting. De financiële prikkel voor uitkeringsgerechtigden om een baan te zoeken en te aanvaarden neemt volgend jaar dus licht toe.

5 Structurele ontwikkelingen in de Nederlandse economie

5.1 Structurele ontwikkelingen van de Nederlandse economie tot 2009

De potentiële groei voor 2005-2009 wordt geraamd op gemiddeld 1,9% per jaar. Dit is iets lager dan in eerdere jaren, onder meer vanwege de door vergrijzing en deeltijdwerk afvlakkende groei van het arbeidsaanbod. De toekomstige groei wordt hoofdzakelijk gedragen door de groei van de arbeidsproductiviteit. Deze lijkt vanaf 1996 toe te nemen, met name in delen van de marktsector.

Deze paragraaf bespreekt de structurele ontwikkeling van de economie tot 2009. Hierbij wordt afgezien van de conjuncturele schommelingen in de economie. De onderliggende potentiële groeimogelijkheden worden bepaald door het arbeidsaanbod, de evenwichtswerkloosheid en de arbeidsproductiviteit. De feitelijke productie kan afwijken van de potentiële, de output gap meet het verschil tussen de twee niveaus. De output gap geeft daarmee een beschrijving van de stand van de conjunctuur, zie paragraaf 1.1. Deze paragraaf gaat in op de potentiële groei.

5.1.1 Potentiële groei tot 2009

De potentiële productie is het conjunctureel neutrale niveau van de productie dat bereikt kan worden gegeven de productiestructuur, de stand van de technologie en de beschikbare productiefactoren.³⁰ Dit niveau wordt bepaald door het structurele niveau van de arbeidsproductiviteit, het arbeidsaanbod en de evenwichtswerkloosheid. De groei van de potentiële productie is de potentiële groei.

Tabel 5.1 laat de potentiële groei zien vanaf 1980. Sinds 1985 neemt deze gestaag af. De belangrijkste oorzaak is het afnemen van de groei van de structurele werkgelegenheid. Het arbeidsaanbod neemt nu minder hard toe en er wordt meer in deeltijd gewerkt. De groei van de structurele arbeidsproductiviteit neemt juist iets toe in de tijd.

In de periode 2005-2009 neemt de potentiële productie toe met 1,9% per jaar. Deze groei wordt grotendeels gedragen door een stijging van de structurele arbeidsproductiviteit met 1,6% per jaar. De werkgelegenheid neemt structureel met 0,3% per jaar toe. De groei van het structurele arbeidsaanbod in personen is 0,8% per jaar, maar de verdere toename van deeltijdwerk en een stijging van de evenwichtswerkloosheid drukken de groei van de werkgelegenheid. De raming voor 2005-2009 komt laag uit doordat de potentiële groei in het jaar 2005 laag is vanwege het oplopen van de evenwichtswerkloosheid in dat jaar, zie paragraaf 5.1.2.³¹ Na 2005 is de potentiële groei hoger.

³⁰ De theorie achter de analyse van de potentiële groei is beschreven in: P. Broer, F. van Erp en B. Smid. Potentiële groei volgens de productiefunctie benadering, versie 2006, CPB Memorandum 156, 2006.

³¹ De lage potentiële groei in 2005 was ook al bekend bij het opstellen van de meest recente middellange-termijnraming. Er is dan ook geen reden om die raming te herzien. Zie CPB, Actualisatie Economische Verkenning 2008-2011, CPB Document 151, 2007.

Tabel 5.1	Structurele ontwikkelingen van de Nederlandse economie, 1980-2009					
	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
	mutaties per jaar in %					
Potentiële economische groei	1,6	2,9	2,7	2,6	2,5	1,9
w.v. structurele werkgelegenheid	- 0,2	1,5	1,3	1,2	1,0	0,3
w.v. arbeidsaanbod (in personen)	0,6	1,2	1,7	1,4	1,3	0,8
effect evenwichtswerkloosheid	- 0,7	0,3	- 0,3	0,2	0,2	- 0,1
effect deeltijdwerk	0,0	0,0	- 0,2	- 0,4	- 0,5	- 0,3
structurele arbeidsproductiviteit	1,8	1,4	1,4	1,3	1,5	1,6
Feitelijke groei (basisprijzen)	1,3	3,1	2,4	3,7	1,8	2,4

5.1.2 Structurele werkgelegenheid

De groei van het arbeidsaanbod neemt af. Een achterliggende factor is de wijzigende samenstelling van de beroepsbevolking. Het aandeel van 50- tot 64-jarigen stijgt, en zij hebben een lager dan gemiddelde participatiegraad. Dit drukt de totale participatiegraad. Daarnaast vakt de invloed van toenemende participatie van vrouwen op de participatiegraad geleidelijk af. Dit komt doordat, in vergelijking met het verleden, de participatiegraad van op de arbeidsmarkt toetredende cohorten minder verschilt van die van uittredende pensioengerechtigde cohorten. Verder zijn ontwikkelingen in de gewerkte uren van belang. Vanwege de stijgende participatiegraad van vrouwen neemt de mate van deeltijd nog toe. Dit heeft een drukkend effect op het arbeidsaanbod in jaren. Paragraaf 3.4 gaat nader op deze ontwikkelingen in.³²

Naast het structurele arbeidsaanbod in arbeidsjaren is de evenwichtswerkloosheid van belang bij de bepaling van het structurele niveau van de werkgelegenheid. De evenwichtswerkloosheid is het niveau waar, bij de feitelijk beschikbare kapitaalgoederenvoorraad, de aanpassingsprocessen op de arbeidsmarkt naar toe bewegen. Figuur 1.1 laat de ontwikkeling zien van de evenwichtswerkloosheid. Na 2005 is deze vrijwel constant, maar op een niveau dat ½ %-punt hoger is dan in het jaar 2004. De stijging wordt veroorzaakt door het achterblijven van de investeringen bij de economische groei waardoor kapitaal relatief schaars werd.³³ De stijging van de evenwichtswerkloosheid heeft een klein drukkend effect op de structurele groei voor de periode 2005-2009.

5.1.3 Structurele arbeidsproductiviteit

De ontwikkeling van de structurele arbeidsproductiviteit wordt primair gedragen door de groei van de arbeidsbesparende technologische vooruitgang. Achter deze vooruitgang zitten product- en procesinnovaties die een hogere toegevoegde waarde genereren bij eenzelfde inzet van arbeid. Een hogere kapitaalintensiteit zorgt ook voor een hogere arbeidsproductiviteit. Deze

³² Zie ook CPB, Arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, *MEV 2008*, 2007, blz. 137-150.

³³ Zie voor een uitgebreidere uitleg blz. 17-19 van CPB, Het groeipotentieel van de Nederlandse economie tot 2011, CPB Document 117, 2006.

intensiteit wordt onder meer bepaald door de relatieve prijzen van arbeid en kapitaal. Daarnaast is het opleidingsniveau van de beroepsbevolking belangrijk voor de productiviteit, zie hiervoor paragraaf 5.2.

Tabel 5.2	Ontwikkelingen structurele arbeidsproductiviteit, 1980-2009					
	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
	mutaties per jaar in %					
Structurele arbeidsproductiviteit	1,8	1,4	1,4	1,3	1,5	1,6
w.v. marktsector	1,9	1,6	1,5	2,1	2,3	2,3
niet-marktsector	1,2	1,2	1,4	-0,4	-0,7	0,0
w.v. delfstoffenwinning	-7,6	-0,4	2,5	1,1	3,1	0,3
onroerend goed	2,1	0,0	-1,1	0,4	-0,8	0,7
gezondheids- en welzijnszorg	2,1	1,2	0,6	-1,6	-0,7	0,2
overheid	2,2	1,5	1,1	0,1	0,0	0,6

Tabel 5.2 laat de ontwikkeling van de structurele arbeidsproductiviteit zien, opgesplitst naar de marktsector en de niet-marktsector. In de marktsector is de structurele groei van de arbeidsproductiviteit iets gestegen sinds de tweede helft van de jaren negentig. Paragraaf 5.1.4 gaat hier nader op in. Voor de periode 2005-2009 wordt een groei van 2,3% per jaar geraamd, net als in de periode ervoor.

In de niet-marktsector is de groei van de arbeidsproductiviteit juist afgenomen, sinds de tweede helft van de jaren negentig is deze zelfs negatief. Het is zeer gecompliceerd om volumeontwikkelingen in de niet-marktsector te meten vanwege het ontbreken van marktprijzen. Daarnaast is het meenemen van wijzigingen in de kwaliteit van de dienstverlening zeer complex.³⁴ De ontwikkelingen van de bedrijfstak delfstoffenwinning hangen vooral af van de gasproductie, die erg volatiel is. Voor de zorg zijn de realisaties van de productiviteitsgroei over 2005-2007 gemiddeld weer licht positief, in tegenstelling tot de jaren ervoor. De productiviteitsgroei van de bedrijfstak overheid³⁵ voor 2005-2009 wordt geraamd op 0,6% per jaar.

Al met al wordt voor de periode 2005-2009 de productiviteitsgroei in de niet-marktsector iets hoger geraamd dan in de periode daarvoor. Hierdoor komt ook de structurele groei van de arbeidsproductiviteit van de gehele economie in de ramingsperiode iets hoger uit.

³⁴ Het CBS neemt in zijn groeirekeningen dan ook geen cijfers op over de bedrijfstakken Onroerend goed en Overheid. Zie CBS, De Nederlandse groeirekeningen 2006, 2007, blz. 24.

³⁵ Zie voor de productiviteit van de overheid ook het kader op blz. 110 van CPB, *CEP 2007*, 2007.

5.1.4 Een versnelling van de arbeidsproductiviteitsgroei in de marktsector?

Tabel 5.2 suggereert dat er vanaf 1995 een versnelling is van de structurele productiviteitsgroei in de Nederlandse marktsector. In de Verenigde Staten is al langer sprake van een hogere groei van de productiviteit, terwijl het vermoeden is dat Europa achterblijft bij die ontwikkeling.³⁶ De belangrijkste oorzaken voor deze verschillen zouden liggen in de sectoren die veel ICT gebruiken en in de ontwikkelingen in de Amerikaanse detail- en groothandel.³⁷ Tabel 5.3 laat de groeiversnelling van de Amerikaanse economie in cijfers zien. De groei loopt gestaag op van 1,3% in de periode 1987-1991 tot 2,7% per jaar in de periode 2002-2006. Overigens zijn economen het er niet over eens in hoeverre het te verwachten is dat deze hoge groei zich voortzet in de toekomst.³⁸

In hoeverre is er in Nederland sprake van een groeiversnelling? Er zijn lange tijdreeksen (vanaf 1969) beschikbaar gekomen waarin de nieuwste revisie van de Nationale rekeningen is verwerkt.³⁹ Een van de onderdelen van de revisie was het overgaan op de prijsindex voor computers zoals die ook voor de Amerikaanse Nationale rekeningen is gebruikt. Daarbij wordt rekening gehouden met de kwaliteitsontwikkeling van de computers. De revisie heeft geleid tot een opwaartse bijstelling van de productiviteitsgroei.

Tabel 5.3	Arbeidsproductiviteit in de marktsector, 1982-2006				
	1982-1986	1987-1991	1992-1996	1997-2001	2002-2006
	mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten	2,0	1,3	1,7	2,5	2,7
Nederland	2,5	1,5	1,4	2,2	2,4

Het beeld dat ontstaat uit tabel 5.3 is dat ook in Nederland een hogere groei waarneembaar is. In de periode 1987-1996 was de productiviteitsgroei in de marktsector ongeveer 1,5% per jaar, na 1996 ligt deze in de buurt van de 2,3%. Figuur 5.1 vergelijkt de arbeidsproductiviteit in de Verenigde Staten met die in Nederland sinds 1984. De Amerikaanse groei versnelt vanaf midden jaren negentig, en ligt dan duidelijk boven de trendlijn van de periode er voor. Een soortgelijk verschijnsel lijkt op te treden in Nederland, al is de groeiversnelling minder geprononceerd dan in de Verenigde Staten. Ook ligt de Nederlandse productiviteitsgroei onder het Amerikaanse niveau (zie tabel 5.3).

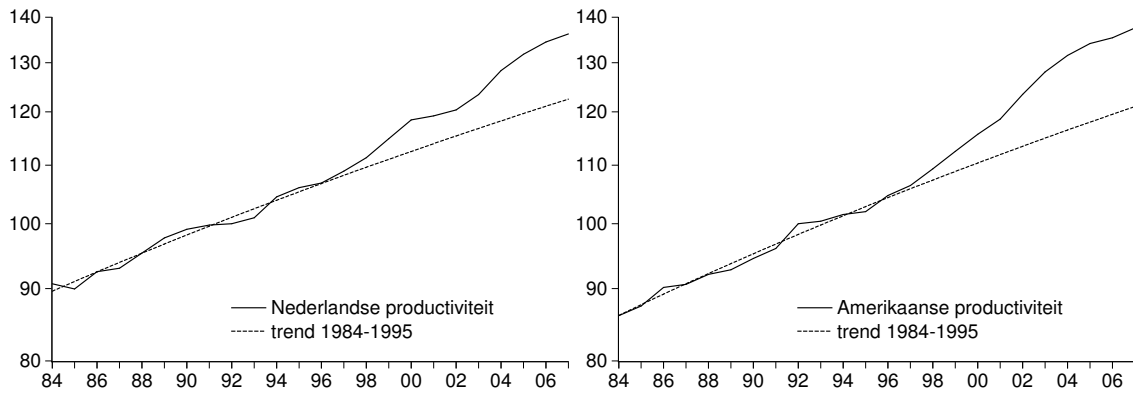
³⁶ R. Gordon, Why was Europe Left at the Station When America's Productivity Locomotive Departed?, NBER Working Paper 10661, 2004.

³⁷ R. Inklaar, M.P. Timmer en B. van Ark, Market services productivity, *Economic Policy*, januari, 2008, blz. 139-194.

³⁸ Zie bijvoorbeeld D.W. Jorgenson, M.S. Ho en K.J. Stiroh, A Retrospective Look at the U.S. Productivity Growth Resurgence, *Journal of Economic Perspectives*, vol. 22, nr. 1, 2008, blz. 25-44.

³⁹ Sinds de zomer van 2007 zijn reeksen beschikbaar vanaf 1987 met een uitsplitsing op bedrijfstakniveau. Daarvoor waren al kortere reeksen beschikbaar, zie CBS, Revisie Nationale rekeningen 2001: Beschrijving en uitkomsten revisiejaar 2001, 2005.

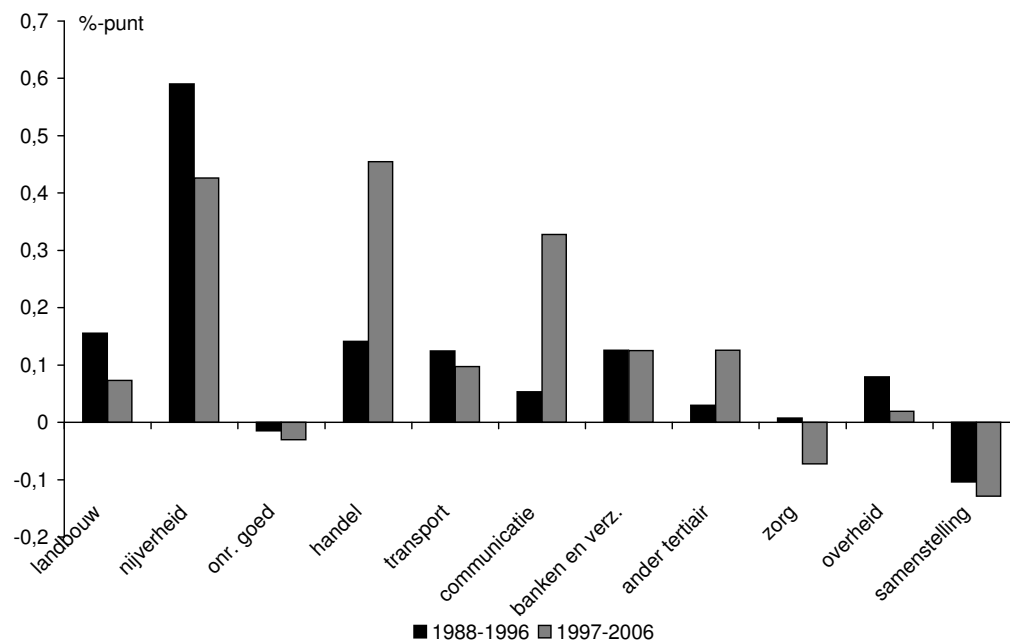
Figuur 5.1 Arbeidsproductiviteit per uur in de marktsector, Nederland (links) en Verenigde Staten (rechts), 1992=100, logaritmische schaal^a

^a Op een logaritmische schaal is de afstand voor een verdubbeling op de verticale as steeds hetzelfde. Een reeks met een constante groeivoet wordt dan afgebeeld als een rechte lijn.

Om meer inzicht te krijgen in de oorzaken van de gestegen Nederlandse productiviteitsgroei is een analyse uitgevoerd op bedrijfstakniveau.⁴⁰ Hierin is per bedrijfstak bekeken wat de bijdrage is aan de productiviteitsgroei van de gehele economie. Daarnaast is er een relatief klein negatief effect van de veranderende samenstelling; bedrijfstakken met een laag *niveau* aan productiviteit winnen aan werkgelegenheidsaandeel (bijvoorbeeld de gezondheidszorg).

Figuur 5.2 Bijdrage aan de groei van de macro arbeidsproductiviteit, 1988-1996 versus 1997-2006

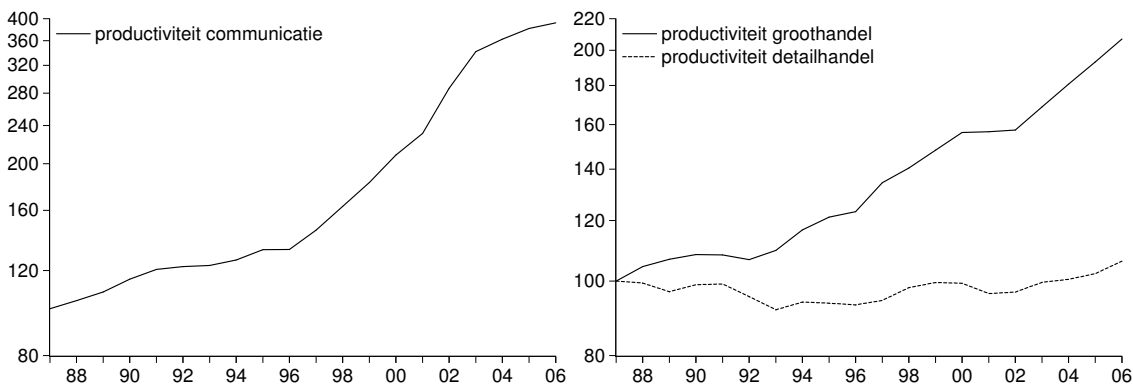

⁴⁰ Met behulp van een shift-share analyse is de bijdrage van de takken aan de totale productiviteitsgroei verdeeld in twee delen. Het eerste deel is het effect van productiviteitsgroei binnen een bedrijfstak, waarbij wordt afgezien van veranderingen in het aandeel van de werkgelegenheid van die tak. Het tweede deel is het samenstellingseffect dat ontstaat door verschuivingen van de werkgelegenheid over takken.

Figuur 5.2 laat de resultaten zien, opgedeeld in de deelperioden 1988-1996 en 1997-2006. Daarin wordt zichtbaar wat de bijdrage van een bedrijfstak aan de productiviteitsgroei van de gehele economie is bij het gemiddelde werkgelegenheidsaandeel van die bedrijfstak in een deelperiode. De laatste kolom laat het samenstellingseffect zien. Opvallend is dat de bijdragen van de bedrijfstakken communicatie en handel fors zijn toegenomen. Vooral voor de eerste bedrijfstak is dat bijzonder, omdat het aandeel in de totale werkgelegenheid gering is (ongeveer 1,5%). De bijdrage van de bedrijfstakken landbouw en nijverheid is iets afgenomen in de tijd. De bedrijfstak zorg kent zelfs een negatieve bijdrage, hetgeen betekent dat de gemiddelde (gemeten) productiviteitsgroei negatief is geweest in 1997-2006.

De hogere groei van de arbeidsproductiviteit sinds 1996 lijkt dus vooral veroorzaakt te worden door de bedrijfstakken communicatie en handel. Figuur 5.3 laat de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit van deze bedrijfstakken zien sinds 1987. Communicatie (bestaande uit post en telecommunicatie) heeft een enorme toename van de productiviteit meegemaakt, in 20 jaar is het niveau bijna verviervoudigd. In de figuur is te zien dat het groeitempo duidelijk is toegenomen sinds 1996. Er zijn in deze bedrijfstak veel technologische ontwikkelingen geweest, bijvoorbeeld de opkomst van de mobiele telefonie. Ook is er op deze markt veel concurrentie ontstaan, waar eerst de PTT als monopolist kon opereren. In paragraaf 5.3 wordt nader ingegaan op de effecten van een aantal marktwerkingsoperaties voor de productiviteit.

Figuur 5.3 Arbeidsproductiviteit in de bedrijfstakken communicatie en handel, 1987=100, logaritmische schaal 1987-2006^a

^a Op een logaritmische schaal is de afstand voor een verdubbeling op de verticale as steeds hetzelfde. Een reeks met een constante groeivoet wordt dan afgebeeld als een rechte lijn.

Ook de bijdrage van de bedrijfstak handel (groot- en detailhandel en handel en reparatie van auto's) is toegenomen sinds het midden van de jaren negentig. Figuur 5.3 werpt meer licht op de ontwikkelingen binnen deze bedrijfstak. In de groothandel is de arbeidsproductiviteitsgroei sinds 1993 gestegen. Dat is niet het geval in de detailhandel, waar de arbeidsproductiviteit in 20 jaar nauwelijks is toegenomen. In de Verenigde Staten is zowel een stijging te zien in de groot-

als in de detailhandel.⁴¹ De ontwikkeling van de Nederlandse detailhandel wijkt dus af van de Amerikaanse.

5.2 Loonongelijkheid in Nederland

In de laatste decennia is de loonongelijkheid zowel in Nederland als in de Verenigde Staten sterk toegenomen. In Nederland vond die toename met name plaats in de jaren negentig en trof vooral de onderkant van de loonverdeling. Technologische verandering verklaart een groot deel van de ontwikkeling van de loonongelijkheid tussen hoog- en middenopgeleiden. De toename in de relatieve vraag naar hoogopgeleiden heeft de toename in het relatieve aanbod overstegen, waardoor hun relatieve lonen zijn toegenomen. De polarisatiehypothese, die stelt dat door technologische verandering met name de loonontwikkeling van de middenopgeleiden onder druk komt te staan, vindt daarentegen geen steun in de data. De ontwikkeling van de loonongelijkheid aan de onderkant van de loonverdeling lijkt terug te voeren tot de bevestiging van het wettelijk minimumloon die in de tweede helft van de jaren tachtig en begin jaren negentig heeft bijgedragen aan het herstel van de werkgelegenheid.

5.2.1 Inleiding

Deze paragraaf geeft een analyse van de loonontwikkeling in Nederland tegen de achtergrond van de ervaringen en de discussie in de Verenigde Staten. De centrale vraagstelling daarbij is: Hoe heeft de Nederlandse loonverdeling zich ontwikkeld?⁴² Bieden de verklaringen voor de ontwikkeling van de loonongelijkheid in de Verenigde Staten aanknopingspunten voor een analyse van de Nederlandse ontwikkeling? En kunnen wij de verschillen tussen beide landen duiden?⁴³ Naast een toename van de loonongelijkheid over het hele spectrum van de beroepsbevolking is recent ook een sterke toename van de topinkomens opgetreden. De discussie over de oorzaken en gevolgen van deze toename zullen geen onderdeel uitmaken van deze analyse.⁴⁴

⁴¹ Zie bijvoorbeeld B. van Ark, M. O'Mahony en M.P. Timmer, The Productivity Gap between Europe and the United States: Trends and Causes, *Journal of Economic Perspectives*, vol 22, nr. 1, 2008, blz. 25-44.

⁴² Stegeman en Waaijers brachten eerder de beloningsverhouding in Nederland in kaart. H. Stegeman en R. Waaijers, Beloningsverhouding in Nederland 1979-1998; Ontwikkeling en verklaringen voor de veranderingen in de beloningsstructuur, CPB Notitie, 2000.

⁴³ Zie voor een uitgebreidere analyse van de loonontwikkeling en achterliggende oorzaken in Nederland, Loonongelijkheid in Nederland, N.M. Bosch, F.H. Huizinga, D. Lanser en M.W. van der Steeg, CPB Discussion Paper, te verschijnen in 2008.

⁴⁴ De discussie over de oorzaken en gevolgen van de ontwikkeling van de topinkomens is nog volop in beweging. Nader onderzoek is nodig om over de inkomens van deze groep een gefundeerde uitspraak te kunnen doen. De analyse in deze paragraaf laat de ontwikkeling van de topinkomens dan ook buiten beschouwing. Een internationale vergelijking van de ontwikkeling van de topinkomens is te vinden in A. Atkinson en T. Piketty, *Top incomes over the twentieth century*, Oxford University Press, 2006 en E. Saez en T. Piketty, The evolution of top incomes: a historical and international perspective, *AEA papers and proceedings*, V96, 2007, blz. 200-205.

Tot eind jaren zeventig was de consensus onder economen dat de loonverschillen in de westerse landen redelijk stabiel waren en zouden blijven. De achterliggende theorie kwam van Kuznets⁴⁵ die aangaf dat loonongelijkheid in belangrijke mate afhing van de ontwikkeling van een land. Tijdens de overgang van een agrarische naar een geïndustrialiseerde economie nam de ongelijkheid eerst toe, zodat arbeid en kapitaal naar de 'nieuwe' sectoren werden getrokken, waar zij relatief meer opbrachten. Vervolgens, als de hele economie was overgeschakeld, stegen de collectieve uitgaven en nam de herverdeling toe, waarna de loonongelijkheid verder constant bleef. Het leek aannemelijk dat de industrialisatie in de westerse wereld na de Tweede Wereldoorlog wel ongeveer was uitgekristalliseerd en dat de loonongelijkheid eveneens stabiel zou zijn en blijven.

Aan het begin van de jaren tachtig verandert dit beeld. In de Verenigde Staten vindt een sterke toename plaats van zowel economische groei als loonongelijkheid. Nieuwe theorieën doen hun intrede, waarbij de focus komt te liggen op de sturende mechanismen achter de toegenomen economische groei en hun effecten op loonongelijkheid. Zo wijst een deel van de economische literatuur op een toegenomen vraag naar hoger opgeleiden door technologische vooruitgang. Anderen benadrukken een veranderende vraag door globalisering en intensivering van de internationale handel resulterend in meer outsourcing en specialisatie, waardoor de banen in het onderste loonsegment onder druk komen te staan. Een andere stroming benadrukt daarentegen dat loonverschillen geen structureel karakter kennen en voornamelijk gedreven zijn door een wijzigende samenstelling van de beroepsbevolking. Daarnaast wordt gewezen op de rol van arbeidsmarktinstituties.

De analyse van loonongelijkheid betreft tot nu toe voornamelijk een debat over de ontwikkelingen in de Verenigde Staten. Soortgelijke analyses voor andere landen zijn schaars, maar geven wel aan dat de sterke stijging van de loonverschillen in de jaren tachtig en negentig voornamelijk een Angelsaksisch fenomeen is geweest. Een mogelijke verklaring kan zijn dat de institutionele vormgeving van de arbeidsmarkt in Europa een sturende rol heeft gespeeld in de relatief geringe spreiding van de loonverdeling in Europese landen. Alhoewel verschillend in omvang en timing bieden de oorzaken in de Verenigde Staten aanknopingspunten voor een Nederlandse analyse.

Paragraaf 5.2.2 bespreekt eerst de verschillen tussen de loonongelijkheid in Nederland en de Verenigde Staten. Paragraaf 5.2.3 besteedt achtereenvolgens aandacht aan een viertal belangrijke elementen in de discussie over de oorzaken achter loonongelijkheid. Ten eerste wordt de relatie tussen de ontwikkelingen in de relatieve vraag naar en het relatieve aanbod van hoger opgeleiden en de loonongelijkheid besproken. Ten tweede wordt onderzocht of er in

⁴⁵ Zie S. Kuznets, *Economic Growth and Income Inequality*, *American Economic Review*, vol. 45, 1955, blz.1-28.

Nederland aanknopingspunten bestaan voor de polarisatiehypothese. Volgens deze hypothese blijft door technologische vooruitgang met name de loonontwikkeling van de middenopgeleiden achter bij de loonontwikkeling van hoog- en laagopgeleiden. In de Verenigde Staten is hier ondersteuning voor, in Nederland echter niet. Ten derde wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling van het rendement dat werknemers ontvangen op hun menselijk kapitaal, zoals hun opleidings- en ervaringsniveau. Het rendement op onderwijs en ervaring blijken minder dan de helft van de ontwikkeling in loonongelijkheid te kunnen verklaren. Als laatste komt de rol van instituties op de ontwikkeling van de loonongelijkheid aan bod.

5.2.2 De ontwikkeling van de loonongelijkheid in Nederland en de Verenigde Staten in vogelvlucht

“When we turn to consider the distribution of economic welfare, economic equality, as it is commonly called, the stylized fact is one of constancy”. (Blinder, 1980)⁴⁶

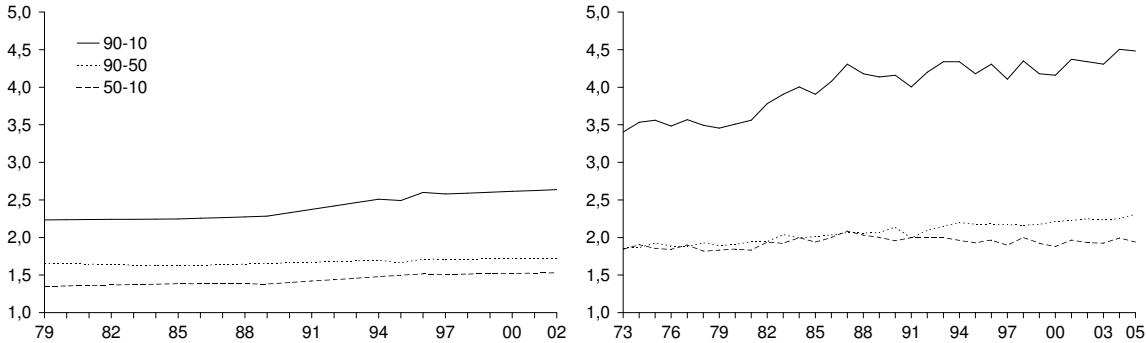
Het is ironisch dat op het moment dat Blinder zijn uitspraak deed, de inkomensongelijkheid in de Verenigde Staten in werkelijkheid sterk aan het veranderen was. Figuur 5.4 geeft voor Nederland en de Verenigde Staten de ontwikkeling weer van de loonongelijkheid tussen verschillende loongroepen. Het loonbegrip betreft hier het reële bruto uurloon. De doorgetrokken lijnen laten de verhouding zien tussen het 90ste en 10de percentiel van de loonverdeling. Het 90ste percentiel van de loonverdeling is het loonniveau waarvoor geldt dat 90% van de werkenden minder verdient en 10% meer. Voor het 10de percentiel geldt het omgekeerde. De 90-10 loonverhouding is een gebruikelijke maat voor (loon)ongelijkheid. De figuur toont tevens de verhouding tussen het 90ste en 50ste percentiel (de gestippelde lijnen) en het 50ste en 10de percentiel (de gestreepte lijnen). De figuur laat zien dat de loonongelijkheid in Nederland lager ligt dan in de Verenigde Staten, zie figuur 5.4. In 1979 kreeg het 90ste loonpercentiel in Nederland zo'n 2,3 keer zoveel uitbetaald als het 10de percentiel, tegen 3,4 keer zoveel in de Verenigde Staten. In 2002 waren deze verhoudingen gestegen tot 2,7 voor Nederland en 4,4 voor de Verenigde Staten. Het verschil in de lonen tussen het 90ste en 50ste percentiel is in Nederland groter dan tussen het 50ste en 10de percentiel. Met andere woorden, de ongelijkheid aan de bovenkant van de loonverdeling is groter dan aan de onderkant. In de VS daarentegen zijn deze verschillen tot het begin van de jaren negentig ongeveer even groot, waarna de onderkant van de loonverdeling een lichte contractie in de lonen kent en de bovenkant een lichte toename

Figuur 5.5 toont dezelfde ontwikkelingen als figuur 5.4, maar dan als index. Hierdoor zijn de veranderingen in loonongelijkheid over de tijd duidelijker zichtbaar. In de periode 1979-2002 nam de ongelijkheid (90-10) zowel in Nederland als in de Verenigde Staten toe, waarbij in

⁴⁶ A.S. Blinder, The Level and Distribution of Economic Well-Being. In: Feldstein M (eds) *The American Economy in Transition*, University of Chicago Press, Chigago, 1980, blz. 415-499.

Nederland de ongelijkheid met zo'n 20% groeide tegen een toename in de Verenigde Staten van zo'n 30%.

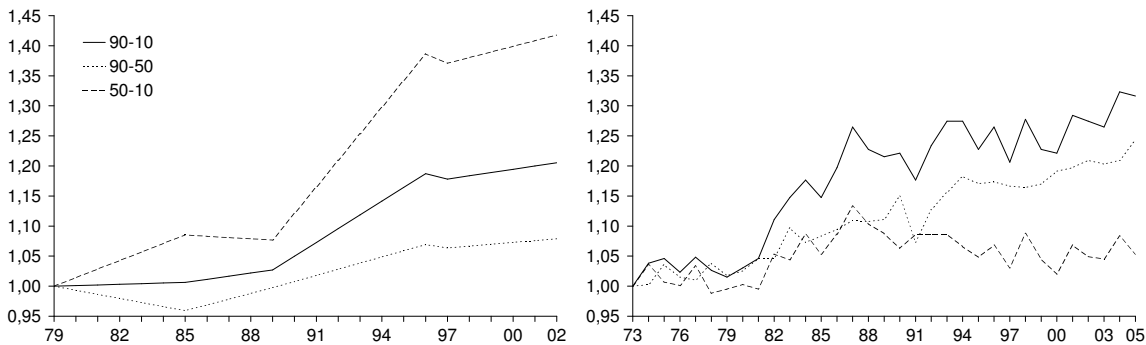
Figuur 5.4 Loonongelijkheid tussen verschillende loongroepen in Nederland (links) en Verenigde Staten (rechts) in niveaus^a

^aBron: Loonstructuuronderzoek (LSO), CBS (NL) en D.H. Autor, L.F. Katz en D.H. Autor, L.F. Katz en M.S. Kearney, Trends in U.S. wage inequality: Revising the revisionists, mimeo MIT, 2007 (VS).

Figuur 5.5 laat zien dat er een duidelijk verschil is in het tijdstip van de toename van de ongelijkheid. In Nederland is de ongelijkheid vooral gestegen in de periode 1989-1996 terwijl dit in de Verenigde Staten in de jaren tachtig plaatsvond.

Figuur 5.5 Loonongelijkheid tussen verschillende loongroepen in Nederland (links), index 1979=1, en Verenigde Staten (rechts), index, 1973=1^a

^aBron: Loonstructuuronderzoek (LSO), CBS (NL) en D.H. Autor, L.F. Katz en D.H. Autor, L.F. Katz en M.S. Kearney, Trends in U.S. wage inequality: Revising the revisionists, mimeo MIT, 2007 (VS).

Naast een verschil in het tijdstip blijkt de ongelijkheid zich in de Verenigde Staten en in Nederland ook in verschillende groepen van de loonverdeling te concentreren. Figuur 5.5 laat zien dat in Nederland de ongelijkheid met name aan de onderkant van de loonverdeling is toegenomen. De gestippelde lijn voor de verhouding tussen het 90ste en 50ste percentiel verloopt bijna vlak. In de Verenigde Staten is juist de ongelijkheid aan de bovenkant toegenomen. Met name in de jaren negentig ontwikkelen de loongelijkheid aan de boven- en onderkant in de Verenigde Staten zich sterk verschillend. De bovenkant kent in die jaren in de

Wie gaat er schuil achter het 90ste, 50ste en 10de percentiel van de loonverdeling?

De tabel geeft voor Nederland de kenmerken van een werknemer rond het 90ste, 50ste en 10de percentiel in de jaren 1979 en 2002 weer. Deze kenmerken zijn in de loop der tijd aanzienlijk veranderd, doordat de samenstelling van de werkzame beroepsbevolking veranderde. Zo verdiende het 10de percentiel in 1979 een gemiddeld reëel uurloon van 10,1 euro en in 2002 nog maar 9,4 euro (in prijzen 2002). Het aantal genoten opleidingsjaren nam toe van 9,4 jaar naar 11,4 jaar en de ervaring nam af van 19,1 tot 18,7 arbeidsjaren.

Kenmerken van personen rond het 90ste, 50ste en 10de percentiel, 1979 en 2002

Percentiel	1979			2002			mutatie 1979-2002 (%)		
	10	50	90	10	50	90	10	50	90
Reëel bruto uurloon (euro, prijzen 2002)	10,1	13,6	23,0	9,4	14,4	25,4	- 6	6	11
Opleiding (in jaren) ^a	9,4	10,0	13,4	11,4	12,5	14,6	22	25	9
Ervaring (in jaren) ^a	19,1	21,6	23,6	18,7	21,2	24,0	- 2	- 2	2

^a Het betreft die werknemers die in een bandbreedte van plus en min 5 percentielen rondom het desbetreffende percentiel zitten. Voor de groep rond het 10de percentiel betreft het bijvoorbeeld de groep tussen het 6de en 15de loonpercentiel.

Verenigde Staten een toename in ongelijkheid die sterker is dan in voorgaande jaren, terwijl aan de onderkant de loonongelijkheid stabiel blijft en vervolgens zelfs afneemt. Dit beeld van versnellende ongelijkheid aan de bovenkant en stabilisatie aan de onderkant wordt ook wel polarisatie genoemd, zie paragraaf 5.2.3.

5.2.3 De oorzaken achter loonongelijkheid in Nederland

In deze paragraaf bespreken we vier factoren die in de discussie rond loonongelijkheid een belangrijke rol spelen. Achtereenvolgens betreft dit de rol van 1) veranderingen in relatieve vraag en aanbod van hoogopgeleiden 2) polarisatie 3) rendementsveranderingen op onderwijs en ervaring en 4) instituties.

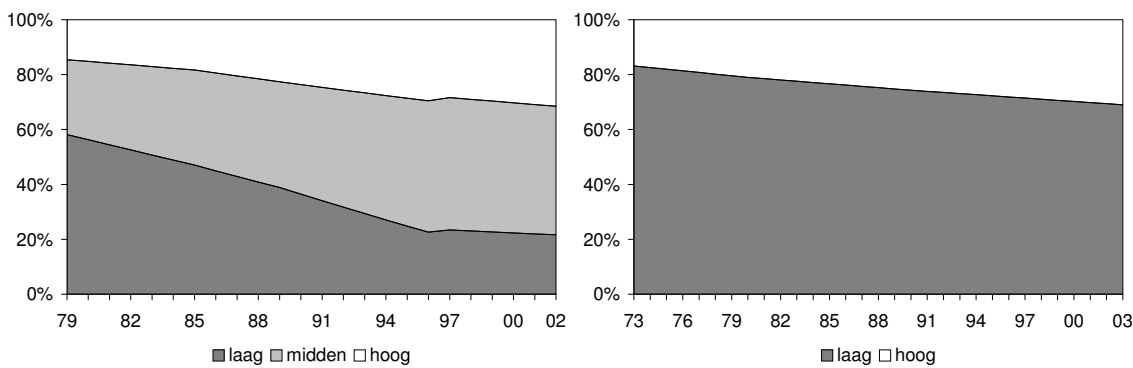
Vraag en aanbod

De relatieve prijs van een bepaald goed of dienst daalt als zijn relatieve aanbod stijgt bij een gegeven relatieve vraag. Dit geldt ook voor het relatieve aanbod van hoog- versus laaggeschoolden. Bedrijven nemen hoog- en laaggeschoolden in dienst naar gelang hun relatieve loon. Als het relatieve loon van hooggeschoolden stijgt, zullen bedrijven geneigd zijn om hooggeschoolden in het productieproces te vervangen door andere productiemiddelen, waaronder machines en lager geschoolden. Omgekeerd zijn bedrijven geneigd extra arbeidsaanbod van hooggeschoolden op te nemen, indien hun relatieve loon daalt. Een toename van het relatieve aanbod zou volgens deze analyse leiden tot een lager relatief loon, zodat bedrijven het extra aanbod in dienst nemen.

Figuur 5.6 laat zien dat in Nederland inderdaad een forse verschuiving in het aanbod van laag-, midden- en hoogopgeleiden heeft plaatsgevonden. Werknemers zijn hoger opgeleid. Tussen

1985 en 1996 vindt de grootste relatieve stijging in opleidingsniveau plaats. In 1979 bestaat de beroepsbevolking nog voor 63% uit laagopgeleiden (primair onderwijs, mavo, vbo) tegen 26% in 2002. De middengroep en hoogopgeleiden kennen beide een verdubbeling over die periode. De Verenigde Staten heeft eenzelfde ontwikkeling doorgemaakt, ook daar is het aanbod van hoogopgeleiden gestegen gevolgd door een afvlakking.

Figuur 5.6 Ontwikkeling aandelen beroepsbevolking ouder dan 23 jaar per opleidingsniveau,^a weging naar gewerkte uren, Nederland 1979-2002 (links), Verenigde Staten 1973-2003 (rechts)^b

^a De verschillende opleidingsklassen in Nederland zijn als volgt gedefinieerd: laag = primair onderwijs + vbo + mavo, midden = havo/vwo + mbo en hoog = hbo + wo. Voor de Verenigde Staten geldt laag = high school drop outs, high school graduates, some college en hoog = bachelor's degree en post graduate degree.

^b Bron: Loonstructuuronderzoek (LSO), CBS (NL) en T. Lemieux, Increasing residual wage inequality: Composition effects, noisy data, or Rising demand for skill?, *American Economic Review*, vol. 96, 2006, blz.461-498 (VS).

Op grond van figuur 5.6 is de verwachting dat het relatieve loon in Nederland zich tussen 1979 en 2002 in het voordeel van de laaggeschoolden heeft ontwikkeld. Laaggeschoolden zijn immers steeds schaarser geworden. Het tegendeel is echter waar. Terwijl het relatieve aanbod van hoogopgeleiden toenam stegen hun relatieve werkgelegenheid en relatieve loon.

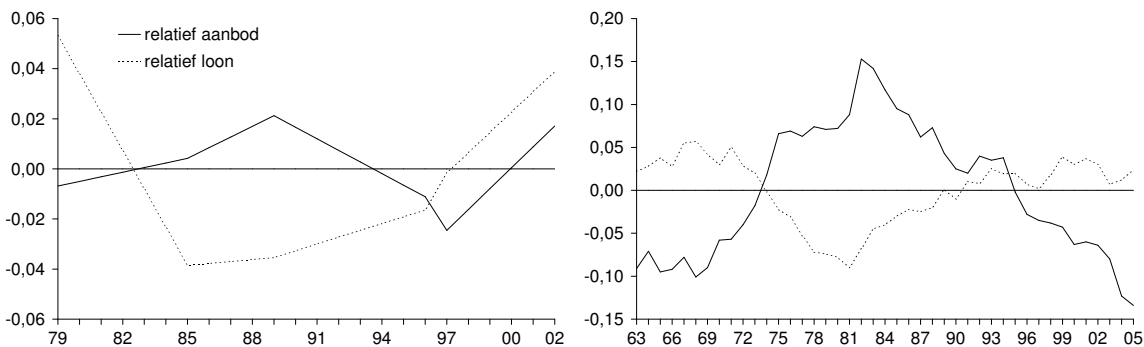
De oorzaak voor de gelijktijdige toename van het relatieve aanbod en het relatieve loon van hoogopgeleiden wordt in eerste instantie gezocht in een verschuiving van het productieproces waarbij de vraag naar hoger opgeleiden toeneemt. De dominante factor achter deze verschuiving is de opkomst van computers en de informatietechnologie. De nieuwe technologie ondersteunt met name het werk van hoogopgeleiden, waardoor hun productiviteit toeneemt. De relatieve toename van de productiviteit van hoogopgeleiden leidt vervolgens tot een vraagverschuiving in het voordeel van deze hoogopgeleiden. Deze technologische verandering wordt daarom skill-biased technological change (SBTC) genoemd. Als de verschuiving van de relatieve vraag sneller verloopt dan de verschuiving van het relatieve aanbod, zal het relatieve loon van hoger opgeleiden stijgen.

Het effect van SBTC is moeilijk direct te meten. Dit effect wordt daarom meestal weergegeven via een tijdstrend. Hierbij wordt aangenomen dat de invoering van een nieuwe technologie meestal geleidelijk en trendmatig verloopt. Figuur 5.6 laat zien dat ook de verschuiving naar

hoger opgeleiden een trendmatig verloop kent. De theorie van vraag en aanbod geeft aan dat bij trendmatige ontwikkelingen van vraag en aanbod de relatieve lonen ook trendmatig veranderen. Volgens deze theorie stijgt het relatieve loon van hoogopgeleiden trendmatig als het trendmatige vraageffect domineert over het relatieve aanbod en vice versa.

Deze theorie valt te toetsen door zowel de relatieve lonen als het relatieve aanbod van hoger opgeleiden te ontdoen van hun trend. In dat geval blijft een standaardmodel van vraag en aanbod over. Als het relatieve aanbod van hoger opgeleiden in een bepaalde periode snel stijgt ten opzichte van de trend, zal hun relatieve loon ten opzichte van de trend dalen.

Figuur 5.7 Relatief aanbod en loonongelijkheid (in efficiency-eenheden), zonder trend, in perunen, hoog- vs middenopgeleiden voor Nederland (links), hoog- vs laagopgeleiden Verenigde Staten (rechts)^a

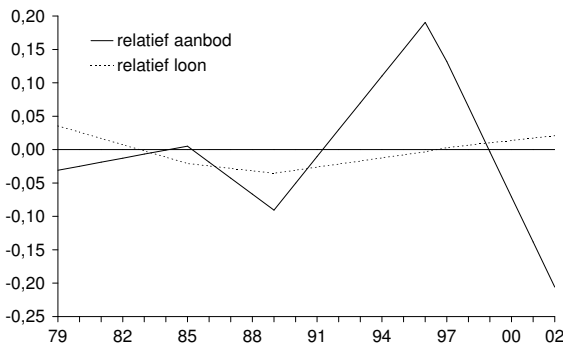

^a Bron: Loonstructuuronderzoek (LSO), CBS (NL) en D.H. Autor, L.F. Katz en M.S. Kearney, Trends in U.S. wage inequality: Revising the revisionists, mimeo MIT, 2007 (VS).

Figuur 5.7 laat de relatieve lonen en het aanbod van hoger opgeleiden na eliminatie van de trend zien voor Nederland en de Verenigde Staten. Voor Nederland gaat het om de verhouding tussen hoog- en middenopgeleiden en voor de Verenigde Staten om die tussen hoog- en laagopgeleiden. Tot 1997 vertoont de verhouding tussen hoog- en middenopgeleiden in Nederland een mooi spiegelbeeld: een stijging van het relatieve aanbod van hoogopgeleiden gaat gepaard met een daling van het relatieve loon. Na 1997 lijkt dit beeld te veranderen en stijgen zowel het relatieve aanbod als het relatieve loon sneller dan de trend. Autor, Katz en Kearney (2007)⁴⁷ hebben deze exercitie uitgevoerd voor de Verenigde Staten. Voor de Verenigde Staten is het standaard vraag en aanbod beeld na correctie voor de trend sterker zichtbaar dan voor Nederland. Na correctie voor de tijdstrend neemt het relatieve loon van hoogopgeleiden af als de relatieve werkgelegenheid toeneemt. Na 1990 vindt wel een trendbreuk plaats, hetgeen mogelijk samenhangt met de afvlakking in de groei van de ongelijkheid in die periode. Voor de verhouding tussen midden- en laagopgeleiden levert deze analyse voor Nederland een veel minder duidelijk beeld op, zie figuur 5.8. Vooral in de middenperiode is geen duidelijk patroon zichtbaar.

⁴⁷ Zie D.H. Autor, L.F. Katz en M.S. Kearney, Trends in U.S. wage inequality: Revising the revisionists, mimeo MIT, 2007.

Figuur 5.8 Relatief aanbod en loonongelijkheid midden versus laagopgeleiden (in efficiency eenheden), zonder trend, in perunen, Nederland^a

^a Bron: Loonstructuuronderzoek (LSO), CBS.

Wat impliceren deze plaatjes voor het al dan niet optreden van skill-biased technological change? Zowel in Nederland als in de Verenigde Staten blijkt de hypothese dat een trendmatige verschuiving in de vraag naar hoger opgeleiden de eveneens trendmatige verschuiving in het aanbod heeft opgevangen, steun te vinden in de data. Tenminste, aan de bovenkant van het opleidingsgebouw lijkt de hypothese voor Nederland stand te houden. Dit pleit voor het bestaan van skill-biased technological change. Aan de onderkant is het beeld in Nederland minder consistent en lijken aanvullende verklaringen nodig om de loonongelijkheid te duiden. Voor de Verenigde Staten zijn voor de periode na 1990 aanvullende verklaringen nodig voor de sterk verschillende ontwikkeling van de loonongelijkheid aan de boven- en onderkant van de loonverdeling.

Bovenstaande analyse betreft de relatieve lonen naar opleidingscategorie, terwijl paragraaf 5.2.2 de totale loonongelijkheid in beeld brengt. Het is opvallend dat deze twee beelden van de loonverschillen maar beperkt op elkaar aansluiten. De ontwikkeling van het relatieve loon van hogeropgeleiden in Nederland in de periode 1979-2002 toont een U-vorm (zie figuur 5.7), terwijl de loonongelijkheid gemeten als de verhouding tussen het 90ste en 10de percentiel over de hele periode stijgt, zie figuur 5.5. In de periode 1983 tot 1997 neemt het relatieve loon van hoogopgeleiden af, terwijl de loonongelijkheid tussen het 90ste en 50ste percentiel juist toeneemt. In de periode na 1997 zijn de ontwikkelingen verschillend. Het relatieve loon van hoogopgeleiden neemt versneld toe, terwijl de totale loonongelijkheid juist afvlakt. De loonongelijkheid gemeten als het loonverschil tussen opleidingsprofielen blijkt beperkt te stroken met de loonongelijkheid gemeten tussen percentielen. Met andere woorden, veranderingen in het rendement op onderwijs verklaren slechts een deel van de totale loonongelijkheid. Deze paragraaf gaat hier later op in.

Polarisatie

De sterk divergerende ontwikkeling van de ongelijkheid aan de boven- en onderkant van de loonverdeling in de Verenigde Staten leidt in de jaren negentig tot een aanpassing van de SBTC-theorie. De invloed van computers wordt gerelateerd aan de mate waarin banen routinematig en dus automatiseerbaar zijn. Routinematige werkzaamheden worden volgens deze theorie veelal uitgevoerd door middenopgeleiden. De abstracte vaardigheden van de hoger opgeleiden profiteren juist van de nieuwe technologie resulterend in een toenemende vraag naar hoger opgeleiden. De handmatige vaardigheden van laagopgeleiden zijn moeilijk te automatiseren en de computertechnologie heeft daarom weinig invloed op hun relatieve werkgelegenheid.⁴⁸ Dit zou kunnen leiden tot een achterblijvende ontwikkeling van de lonen van de middengroep. Deze aangepaste verklaring wordt de polarisatiehypothese genoemd.⁴⁹

Voor de Verenigde Staten biedt deze hypothese een mogelijke verklaring voor de ontwikkeling van de loonprofielen van hoger, middelbaar en lager opgeleiden. In Nederland daarentegen zijn op macroniveau geen aanwijzingen voor polarisatie. In Nederland neemt de loonongelijkheid tussen midden- en laagbetaalden juist toe. Ook in de werkgelegenheidsstructuur in Nederland lijken geen aanwijzingen aanwezig voor de polarisatiehypothese, zelfs niet op sectoraal niveau.⁵⁰ Het aandeel van de beroepsbevolking met een middenopleiding neemt juist toe, zie figuur 5.6.

Rendement op onderwijs en ervaring en residuele loonongelijkheid

Als skill-biased technological change een belangrijke rol heeft gespeeld in de toename van de relatieve lonen van hoogopgeleiden, dan moet dit zichtbaar zijn in de rendementen op onderwijs en ervaring.

Loonongelijkheid weerspiegelt de verschillen in de individuele opbrengsten van arbeid, het individuele loon. De hoogte van deze opbrengsten hangt samen met de voorraad menselijk kapitaal (opleiding, ervaring) van een individuele werknemer. Een werknemer met een hoog opleidingsniveau krijgt gemiddeld per uur meer betaald dan een lager geschoolde werknemer en werknemers met veel ervaring verdienen gemiddeld meer dan collega's met een geringer aantal ervaringsjaren. Verschillen in opbrengsten van opleiding en ervaring van jaar op jaar kunnen een deel van de ontwikkeling in loonongelijkheid verklaren. Deze opbrengsten worden bepaald door vraag en aanbod van deze karakteristieken op de arbeidsmarkt. Iedere karakteristiek kent hierbij haar eigen rendement. Zo genereert een jaar extra onderwijs gemiddeld een loonstijging van zo'n 8%.

⁴⁸ De woorden hoogopgeleid en hoogbetaald zijn synoniem in deze redenering.

⁴⁹ Zie D.H. Autor, L.F. Katz en M.S. Kearney, The polarization of the U.S. labor market, *American Economic Review*, V96, 2006, blz. 189-194 en D.H. Autor, F. Levy en R.J. Murnane, The skill content of recent technological change: An empirical investigation, *Quarterly journal of economics*, V118, 2003, blz. 1279-1333.

⁵⁰ Zie Loonongelijkheid in Nederland, N.M. Bosch, F.H. Huizinga, D. Lanser en M.W. van der Steeg, CPB Discussion Paper, te verschijnen in 2008.

In een periode waarin skill-biased technological change een prominente rol speelt, neemt de relatieve vraag naar hoogopgeleiden op de arbeidsmarkt toe. Als de relatieve vraag sneller toeneemt dan het relatieve aanbod van hoogopgeleiden dan stijgt het relatieve loon. Het rendement op onderwijs stijgt waardoor ceteris paribus ook de loonongelijkheid toeneemt. Het rendement op onderwijs bepaalt slechts een deel van de ontwikkeling in de loonongelijkheid. Andere factoren kunnen er zelfs voor zorgen dat de ontwikkeling van het rendement op onderwijs en de loonongelijkheid een tegengestelde ontwikkeling doormaken. Zo daalde in de jaren zeventig in de Verenigde Staten het rendement op onderwijs, terwijl de loonongelijkheid toen al toenam. In de Verenigde Staten is sinds de jaren tachtig het rendement op onderwijs aanzienlijk gestegen, evenals de loonongelijkheid.⁵¹

De Nederlandse ontwikkeling van het rendement op een jaar onderwijs, gemeten als de procentuele loonstijging per jaar extra onderwijs, lijkt die in de Verenigde Staten te volgen met een vertraging van ongeveer 15 jaar, al zijn de veranderingen minder groot. Het rendement daalt in de jaren tachtig, waarna stabilisatie optreedt. Vanaf de jaren negentig neemt het rendement op onderwijs toe, zie figuur 5.9. De loonongelijkheid stijgt daarentegen over de gehele periode 1979-2002. In tegenstelling tot het rendement op onderwijs, varieert het rendement op ervaring nauwelijks over de periode 1979 tot 1996. Tussen 1996 en 2002 treedt een lichte daling op. Alleen onder laagopgeleiden neemt het rendement op ervaring over de gehele periode toe.

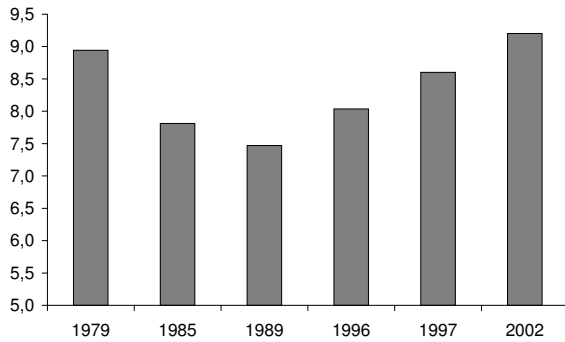
Katz en Autor (1999)⁵² en Lemieux (2006)⁵³ vinden dat in de Verenigde Staten slechts een derde van de ontwikkeling in de loonongelijkheid is toe te schrijven aan variërende rendementen op onderwijs en ervaring. In Nederland is gemiddeld 46% van de loonongelijkheid onder mannen te verklaren uit het rendement op onderwijs en ervaring en zo'n 40% voor vrouwen. Het merendeel van de ontwikkeling in de loonongelijkheid blijkt plaats te vinden onder werknemers met een gelijk geslachts-, opleidings- en ervaringsprofiel. Onder de groep hoogopgeleiden met veel ervaring (>30 jaar) variëren de lonen het sterkst, terwijl onder laagopgeleide, startende werknemers de loonverschillen relatief klein zijn. Het loonverschil onder werknemers met eenzelfde geslacht, opleiding en ervaring wordt ook wel de residuele loonongelijkheid genoemd. Het residu is dat deel van het loon dat overblijft na aftrek van het effect van ervaring en opleiding.

⁵¹ B.A. Weinberg, Experience and technology adoption, mimeo Ohio state university, 2005.

⁵² L.F. Katz en D.H. Autor, Changes in the wage structure and earnings inequality. In: O. Ashenfelter en D. Card (eds) *The Handbook of Labor Economics*, Volume 3, 1999.

⁵³ T. Lemieux, Increasing wage inequality: Composition effects, noisy data, or rising demand for skills?, *American Economic Review*, vol. 96, 2006, blz.461-498.

Figuur 5.9 Rendement op een jaar onderwijs in procenten, Nederland^a

^a Bron: Loonstructuuronderzoek (LSO), CBS.

In sommige analyses wordt de ontwikkeling van deze residuele loonongelijkheid toegeschreven aan een veranderende vraag naar niet-waargenomen competenties. Volgens die analyses zou de toename in residuele ongelijkheid daarom een extra aanwijzing zijn voor het optreden van SBTC. Lemieux (2006) laat echter zien dat de toename in de residuele ongelijkheid voor een belangrijk deel wordt veroorzaakt door veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking. De residuele ongelijkheid is hoger onder de groep hoger opgeleiden en mensen met meer ervaring. Omdat in de Verenigde Staten het aandeel van die groep relatief is toegenomen is automatisch de residuele loonongelijkheid ook toegenomen. Lemieux (2006) vindt dat in de Verenigde Staten dit compositie-effect aanzienlijk is. In Nederland is dit effect minder uitgesproken.

5.2.4 De rol van instituties op loonongelijkheid

Zoals zichtbaar in figuur 5.8 blijkt de ontwikkeling van de loonongelijkheid aan de onderkant van de loonverdeling in Nederland lastig te verklaren met behulp van het eenvoudige model van vraag en aanbod. Naast vraag- en aanbodfactoren wordt in de internationale literatuur daarom ook gewezen op veranderingen in instituties die de veranderingen in loonongelijkheid mede kunnen verklaren. Daarbij gaat het met name over het minimumloon, maar ook over de macht van de vakbonden en prestatiebeloning. De eerste institutie speelt hoofdzakelijk een rol aan de onderkant van de loonverdeling. Met behulp van een solide empirische analyse toont Lee aan dat in de Verenigde Staten met name de onderste helft van de loonverdeling in de jaren tachtig een sterke relatie vertoont met de ontwikkeling van het minimumloon.⁵⁴ De afnemende macht van vakbonden in diverse landen geldt als mogelijke verklarende factor voor het achterblijven van de loonontwikkeling bij middenbetaalden. De aanwijzingen daarvoor verschillen echter per

⁵⁴ D.S. Lee, Wage inequality in the U.S. during the 1980s: rising dispersion of falling minimum wage?, *Quarterly Journal of Economics*, V114, 1999, blz. 941-1023.

land. Aan de bovenkant van de loonverdeling wijst de literatuur naar de rol van prestatiebeloning.⁵⁵

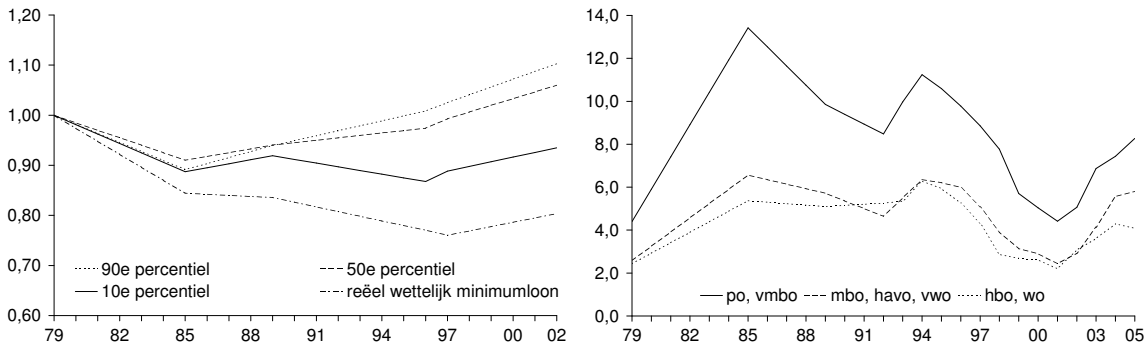
Figuur 5.10 (links) geeft voor Nederland de ontwikkeling van het reële minimumloon weer naast die van het 90ste, 50ste en 10de percentiel. Alle reeksen zijn geïndexeerd op 1979. Het wettelijk minimumloon daalt tot 1997 in reële termen. Ook daalt het minimumloon continu ten opzichte van de feitelijke lonen. De daling van het minimumloon ten opzichte van het 10de percentiel is daarbij het meest relevant. Deze daling treedt vooral op in de periode 1984-1989 en 1992-1995, waarin het minimumloon bevroren was. Naast het wettelijk minimumloon (WML) speelt de hoogte van de bijstandsuitkering een rol aan de onderkant van het loongebouw. De netto bijstandsuitkering is gekoppeld aan het bruto wettelijk minimumloon na aftrek van belastingen en premies. Beide grootheden ontwikkelen zich hierdoor min of meer gelijk, al blijft de bijstandsuitkering iets achter bij het inkomen van werkenden met een loon gelijk aan het bruto WML.

Tussen 1989 en 1996 neemt de loonongelijkheid in Nederland sterk toe. Figuur 5.10 (links) bevestigt dit beeld. De loonontwikkeling van het 90ste, 50ste en 10de percentiel volgen elkaar redelijk, met uitzondering van de periode 1989-1996. In die periode lopen de loonprofielen van de percentielen sterk uiteen. Het 10de percentiel daalt in reële termen, terwijl de bovenste percentielen een groei kennen. De loonongelijkheid neemt vooral aan de onderkant toe.

De bevroering van het minimumloon volgde op een periode van hoge werkloosheid en had als doel loonmatiging te bevorderen en daarmee het herstel van de werkgelegenheid te initiëren en extra lage lonen banen te creëren. Ten gevolge van dit beleid trad denivellering op. Het niveau van het minimumloon en de bijstand beïnvloedden met name de lonen aan de onderkant. Het beleid verlaagde als het ware de vloer onder het loongebouw, waardoor de lonen zich gemakkelijker konden aanpassen op basis van vraag en aanbod. Deze denivellering is met name zichtbaar in de periode 1989-1996. De lonen aan de onderkant dalen in die periode, terwijl het economische herstel in de eerste helft van de jaren negentig aan de bovenkant van de loonverdeling leidt tot een loonstijging. Eind jaren negentig lijkt de rol van het wettelijk minimumloon te zijn uitgespeeld als effectieve bodem voor de onderkant van het loongebouw. De afstand tussen het 10de loonpercentiel en het minimumloon is dan aanzienlijk toegenomen.

⁵⁵ R.B. Freeman, How much has de-unionization contributed to the rise in male earnings inequality? In: S. Danziger en P. Gottschalk (eds), *Uneven tides*, 1993 en R. B. Freeman, Labour market institutions and earnings inequality, *New England Economic Review*, 1996, blz. 157-168 en F.D. Blau and L.M. Kahn, Institutions and laws in the labor market, In: O. Ashenfelter en D. Card (eds), *Handbook of labor economics*, V3, H25, 1999, blz.1399-1461 en T. Lemieux, Performance pay and wage inequality, NBER working papers 13128, 2007.

Figuur 5.10 Geïndexeerd reëel uurloon, geselecteerde percentielen versus reëel minimumloon, 1979-2002, index = 1 in 1979, Nederland^a (links) en werkloosheid per opleidingscategorie in %, Nederland, 1979-2005, (laag, midden, hoog)^b (rechts)

^a Bron: Loonstructuuronderzoek (LSO), CBS.

^b Bron: Arbeidskrachtentelling (AKT) en Enquête Beroepsbevolking (EBB), CBS.

De daling van het reële minimumloon heeft ook gevolgen gehad voor de relatieve werkloosheid per opleidingscategorie, zie figuur 5.10 (rechts). Met de ingezette daling van het reële minimumloon en het bijstandsniveau aan het eind van de jaren tachtig heeft de onderkant van de loonverdeling meer ruimte gekregen om mee te bewegen met de conjunctuur. Daardoor kon een conjuncturele neergang zich meer uiten in een loonaanpassing in plaats van in een stijging van de werkloosheid. Zodoende zijn na 1984 de arbeidsmarktfluctuaties van laaggeschoolden meer in de pas gaan lopen met die van midden- en hooggeschoolden.

5.2.5 Conclusie

Welke ontwikkelingen heeft de loonongelijkheid in Nederland doorgemaakt en welke oorzaken liggen hieraan ten grondslag? Dit onderzoek analyseert deze vragen tegen de achtergrond van de discussie in de Verenigde Staten.

Zowel in Nederland als in de Verenigde Staten is de loonongelijkheid over de periode 1979-2002 gestegen. Echter, de loonongelijkheid in Nederland ligt aanzienlijk lager dan in de Verenigde Staten en ook de verhouding tussen het 90ste en 10de percentiel van de loonverdeling neemt in Nederland minder sterk toe. Bovendien vinden de ontwikkelingen niet gelijktijdig plaats. In Nederland nam met name in de periode 1989-1996 de loonongelijkheid sterk toe en in de Verenigde Staten in de jaren tachtig. Daarnaast nam in Nederland met name de loonongelijkheid aan de onderkant toe, terwijl de Verenigde Staten de sterkste toename kende aan de bovenkant van de loonverdeling.

Skill-biased technological change (SBTC) vormt een eerste mogelijke verklaring voor de waargenomen ontwikkeling in de loonongelijkheid in Nederland. De data voor de bovenkant van de loonverdeling ondersteunen deze hypothese. De trendmatige groei van de relatieve vraag naar hoogopgeleiden, veelal gekoppeld aan SBTC, heeft de trendmatige groei van het aanbod

geneutraliseerd, zodat per saldo weinig effect op de loonverdeling is opgetreden. Voor de polarisatiehypothese, waarbij zowel de relatieve lonen als de werkgelegenheid onder middenopgeleiden achterblijven, blijken zowel in de sectorale werkgelegenheidsdata als in de ontwikkeling van de loonongelijkheid geen aanwijzingen te zijn. Aan de onderkant van de loonverdeling zijn additionele verklaringen nodig. Met name de bevroering van het wettelijk minimumloon in de tweede helft van de jaren tachtig en begin jaren negentig heeft bijgedragen aan het herstel van de werkgelegenheid van laagopgeleiden. Ten gevolge van dit beleid zijn de loonverschillen tussen 1989 en 1996 toegenomen.

5.3 Markten in beweging

In vergelijking met de verwachtingsvolle uitspraken over marktwerking in de jaren '90 is de toonzetting in het publieke debat de laatste jaren kritischer geworden. Het is moeilijk om voor specifieke marktordeningsoperaties vast te stellen wat de gerealiseerde welvaartswinsten zijn, maar vanuit de economische theorie en empirie is het aannemelijk dat er substantiële welvaartswinsten zijn geboekt. Markt- en technologische ontwikkelingen zullen blijven vragen om herijkingen van de balans tussen markt en overheid.

“What will be the new role of government? After all, there is no market without government to define the rules and context. The state creates and maintains the parameters within which the market operates. And that is the new direction. The state accepts the discipline of the market; government moves away from being producer, controller, and intervener, whether through state ownership or heavy-handed regulation. The state as manager is an increasing laggard in the competitive, mobile economy. Instead, government shifts toward becoming a referee, setting the rules of the game to ensure, among other things, competition.”⁵⁶

Gedurende de jaren '80 en '90 zijn er diverse marktordeningsoperaties van start gegaan in Nederland en andere Europese lidstaten. Dat gebeurde door privatisering en verzelfstandiging van staatsbedrijven, liberalisering van monopoliesectoren, en deregulering van specifieke markten. In Nederland werd veel beleid in gang gezet onder de vlag van de operatie MDW (Marktwerking, Deregulering en Wetgevingskwaliteit). Er werd voortvarend afscheid genomen van het kartelparadijs, de Mededingingswet werd opgetuigd, en sectorspecifieke wetten zoals voor energie en telecommunicatie werden nieuw leven ingeblazen. Dit alles in combinatie met reorganisatie van het toezicht op naleving. De OPTA en de NMa werden opgericht in 1997 respectievelijk 1998, later gevolgd door diverse andere toezichthouders. In zijn geheel beschouwd was dit een grondige breuk met het verleden.

⁵⁶ D. Yergin en J. Stanislaw, *The Commanding Heights: The Battle Between Government and the Marketplace That Is Remaking the Modern World*, Simon & Schuster, 1998, blz. 373.

Na de voortvarende aanpak en het optimisme in de jaren negentig, zijn er recent gemengde gevoelens gerezen ten aanzien van het marktorderingsbeleid.⁵⁷ Het publieke debat richt zich daarbij op specifieke aspecten, zoals verminderde kwaliteit of verslechtering van arbeidsvoorwaarden. Nu is het in de praktijk moeilijk om vast te stellen wat marktwerkingsoperaties precies gebracht hebben, met name omdat de beschikbaarheid van data problematisch is. Zonder empirische evaluaties van welvaartseffecten kunnen de beoogde resultaten van liberalisering, deregulering, verzelfstandiging en privatisering in de perceptie overschaduwd worden door negatieve deeleffecten die veel meer in het oog springen. Een voorbeeld is verlies aan sectorale werkgelegenheid, wat – wanneer de arbeidsmarkt in zijn totaliteit goed functioneert en werknemers elders weer aan de slag kunnen – op termijn opgevangen kan worden.

Een centrale gedachte achter marktorderingsoperaties is het verhogen van de welvaart door markten beter te laten functioneren. Dat gebeurt bijvoorbeeld door meer concurrentie, of door een aanpassing van de balans tussen marktwerking en overheidsinterventie, waarbij de overheid een sturende positie vervangt door de rol van marktmeester. Dat houdt in dat de overheid via regels de markt ordent en toezicht houdt op de naleving daarvan. Die regels hebben eventueel betrekking op het borgen van randvoorwaarden, bijvoorbeeld ten aanzien van kwaliteit of toegankelijkheid. Ofschoon er over specifieke marktoperaties vaak weinig empirisch materiaal voorhanden is, laten analyses over meerdere sectoren heen zien dat meer concurrentie tot productiviteitswinsten leidt, wat doorwerkt in welvaart. Dit speciaal onderwerp bespreekt economische inzichten en empirische conclusies uit de literatuur over de effecten van deregulering en liberalisering op productiviteit en welvaart, en blikt kort terug op een aantal marktorderingsoperaties.

5.3.1 Concurrentie en welvaart

Overheidsingrijpen in een markt is zinvol wanneer het marktfalen vermindert of wegneemt en het de welvaart verhoogt, wat het geval is wanneer de baten van minder marktfalen opwegen tegen de kosten van de implementatie van beleid.⁵⁸ Overheidsingrijpen kent echter imperfecties; het kan bijvoorbeeld te ver gaan of door veranderingen in de loop van de tijd achterhaald worden (overheidsfalen). Sommige marktorderingsoperaties, in sectoren met veel overheidsinterventie, mikken op een reductie van overheidsfalen. Het beleid is dan gericht op het vinden van een nieuw evenwicht tussen markt en overheid, veelal met een grotere rol voor de markt. De nutssectoren en de zorgsector zijn daar een illustratie van. Vanwege de oorspronkelijke marktfalens, die in beginsel aanwezig blijven, ligt volledige deregulering niet in het verschiep. Beleid en regelgeving kunnen verder invulling geven aan maatschappelijk gewenste randvoorwaarden. Mogelijke redenen zijn het binnen de perken houden van negatieve

⁵⁷ Voor een beeld van de recente publieke discussie, zie E. van Damme, *Marktwerking: time-out of intensivering?*, *Markt & Mededinging*, nr. 10 (3), 2007, blz. 65-67.

⁵⁸ Een andere reden voor overheidsingrijpen, hier verder buiten beschouwing gelaten, is herverdeling.

externe effecten (zoals milieuvervuiling) en het waarborgen van randvoorwaarden ten aanzien van kwaliteit of toegankelijkheid van dienstverlening.⁵⁹

Het kader 'Welvaart, statische en dynamische efficiëntie' legt uit waaruit welvaart bestaat en wat verstaan wordt onder statische en dynamische efficiëntie. Omdat dynamische efficiëntie betrekking heeft op een langere termijn, valt er in de regel meer welvaartswinst te behalen met beleidsinterventies die dynamische efficiëntie proberen te vergroten. Dat kan op korte termijn ten koste gaan van de statische efficiëntie – er bestaat dan een tradeoff tussen statische en dynamische efficiëntie.⁶⁰ Een voorbeeld is een situatie waarin intensieve concurrentie weliswaar tot lagere prijzen leidt, maar ook tot minder prikkels voor productinnovatie.

Meer concurrentie leidt in de regel tot meer statische efficiëntie, omdat producenten gedwongen worden efficiënter te werken en hun prijzen te verlagen tot het onderliggende kostenniveau. Wat betreft de dynamische efficiëntie is nu een centrale vraag: leidt meer

Welvaart, statische en dynamische efficiëntie

De welvaart, ofwel het te verdelen surplus, in een markt is opgebouwd uit consumenten- en producentensurplus.^a Het consumentensurplus is de meerwaarde die consumenten gezamenlijk ontleen aan de consumptie van het desbetreffende goed. Die meerwaarde is het bedrag wat een consument zou willen betalen verminderd met de daadwerkelijk betaalde prijs. Het producentensurplus is de som van de winsten van de aanbieders die in de markt actief zijn.

Marktfalen leidt tot welvaartsverliezen. Economen onderscheiden diverse vormen van marktfalen: publieke goederen, marktmacht (inclusief natuurlijk monopolie), asymmetrische informatie en externaliteiten. Zo kan een grote mate van marktmacht, zoals in een monopolie, resulteren in een prijs ver boven de onderliggende kosten. Sommige consumenten haken dan af omdat hun betalingsbereidheid kleiner is dan de monopolieprijs. Omdat er dan minder surplus wordt gegenereerd, ontstaat er een welvaartsverlies. Het niet-gerealiseerde surplus staat bekend als *deadweight loss*. Dit is een verlies waar niets tegenover staat – de te verdelen taart wordt er kleiner door.

Een markt is 'statisch efficiënt' wanneer een optimale combinatie van productiefactoren wordt gekozen binnen de restricties opgelegd door bestaande technologie (productieve efficiëntie), en op basis daarvan een aansluiting van vraag en aanbod plaatsvindt die het totale surplus maximaliseert (allocatieve efficiëntie). Op de langere termijn kan technologie niet meer als constante factor worden beschouwd. Wanneer bedrijven investeren in product- en procesinnovaties die hun technologische begrenzingsen verruimen, wordt de 'dynamische efficiëntie' groter. Dit begrip kan geïnterpreteerd worden als de additionele welvaart (geaggregeerd over de tijd) die toe te schrijven is aan nieuwe technologie. Merk overigens op dat de begrippen statische en dynamische efficiëntie ruimer zijn dan kostenefficiëntie.

^a Zie hoofdstuk 11 in J. Stiglitz, *Economics of the Public Sector, Third Edition*, W.W. Norton & Company, 2000.

⁵⁹ Het rapport Onderzoek Marktwerkingsbeleid (februari 2008) door het Ministerie van Economische zaken bevat een inventarisatie van de ontwikkelingen op dergelijke randvoorwaarden en op sectorale werkgelegenheid in elf bedrijfstakken. Deze paragraaf is complementair aan de studie door het ministerie vanwege de focus op algemene inzichten uit de economische literatuur.

⁶⁰ Zie bijv. M. Bennett, M. Canoy en P. de Bijl, *Future Policy in Telecommunications: An Analytical Framework*, CPB Document 5, 2005; en E. Canton, *Concurrentie en innovatie: Implicaties voor marktwerkingsbeleid*, CPB Memorandum 23, 2002.

concurrentie tot meer innovatie? Allereerst is er het Schumpeteriaanse argument dat innovatieprikkel sterker zijn naarmate de verwachting van de resulterende winst groter is. Die winst is hoger naarmate het bedrijf meer monopolie macht heeft. Of, omgekeerd, hoe meer concurrentie, des te kleiner de winst en daarmee de prikkel om te investeren in nieuwe technologie van de producent. Van de andere kant kan men beargumenteren dat meer concurrentie bedrijven juist dwingt om te investeren in proces- en productinnovatie om de concurrentie voor te blijven. De race tussen concurrenten om het beste product stimuleert dus de innovatie. Dit staat bekend als het escape competition effect. Omdat er twee tegengestelde effecten zijn, is de relatie tussen concurrentie en innovatie op voorhand niet eenduidig bepaald.

Recente economische theorie beargumenteert in meer detail dat de relatie tussen concurrentie-intensiteit en innovatie beschreven kan worden door de vorm van een 'omgekeerde U': meer concurrentie leidt in eerste instantie tot meer innovatie, maar op een gegeven moment slaat het verband om.⁶¹ Een verklaring van het onderliggende mechanisme is, in een notendop, als volgt. Als concurrentie intensiever wordt, neemt de prikkel bij bedrijven toe om zich te onderscheiden door een efficiëntievoordeel ten opzichte van concurrenten. Voor bedrijven die achterlopen qua efficiëntie nemen de prikkels om de achterstand in te halen juist af, bijvoorbeeld omdat de kans om de achterstand nog in te lopen verdampt. Bij verdere toename van de concurrentie gaat, vanaf een bepaald punt, het tweede effect domineren, en leidt verdere verhoging van de concurrentie tot minder innovatie.⁶²

Naast een effect van concurrentie-intensiteit op dynamische efficiëntie hebben ook de eigendomsstructuur en governance een belangrijke invloed. Zij bepalen immers de doelstellingen van en prikkels binnen bedrijven. Nu is het zo dat de doelstellingen van een private onderneming in de regel eenduidiger zijn, wat de aansturing vereenvoudigt en sterkere prikkels kan genereren. In gevallen waarbij er complexe publieke belangen in het spel zijn die moeilijk contracteerbaar zijn, en het verder lastig is om effectieve concurrentie van de grond te krijgen, kan publiek eigendom echter te verkiezen zijn vanuit welvaartsoogpunt.

Omdat de theorie geen uitsluitsel geeft over het verband tussen concurrentie en dynamische efficiëntie, zal de empirie uitsluitsel moeten geven. Paragraaf 5.3.4 komt daar op terug.

Winnaars en verliezers

In de praktijk blijkt meer concurrentie vaak samen te gaan met een hogere productieve efficiëntie, vanwege een grotere druk om kosten te verlagen. Dat kan leiden tot druk op de

⁶¹ Voor een uitgebreide beschrijving van het mechanisme, zie P. Aghion en R. Griffith, *Competition and Growth: Reconciling Theory and Evidence*, MIT Press, 2005; en J. Boone en E.E.C. van Damme, Marktstructuur en innovatie, in: B. Jacobs en J.J.M. Theeuwes (red.), *Innovatie in Nederland: De markt draalt en de overheid faalt*, Preadviezen, Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 2004, blz. 71-92.

⁶² Er zijn ook andere mechanismen om de 'omgekeerde U' relatie te onderbouwen. De economische theorie hierover is nog in ontwikkeling.

arbeidsvoorwaarden in de betrokken sector of een vermindering van de sectorale werkgelegenheid. Een bedrijfstak waar dit momenteel speelt is bijvoorbeeld de post. In het algemeen zal de pijn die dit voor betrokken werknemers kan opleveren kleiner zijn naarmate de arbeidsmarkt beter functioneert. Dan kunnen werknemers die boventallig raken snel werk in een andere bedrijfstak vinden. Wanneer de arbeidsmarkt echter sterk gereguleerd is, is herstel van werkgelegenheid tijdrovend en vergt het een pijnlijk aanpassingsproces. Dit stelt beleid voor de keuze of de winst op lange termijn (meer dan) opweegt tegen de pijn op korte termijn. Indien gekozen wordt voor de winst op langere termijn, kan het sociaal gewenst zijn flankerend beleid in te zetten om de pijn te verzachten. Dat helpt tevens om meer steun te verkrijgen voor deregulering.

Specifieker, wat gebeurt er bij deregulering van een markt met de reële lonen? De werknemers in de bedrijfstak kunnen de verminderde winstgevendheid van hun bedrijf terugzien in een daling van hun loon ten opzichte van wat er in andere bedrijfstakken verdiend wordt. Consumenten profiteren van een lager prijsniveau, bijvoorbeeld omdat lagere kosten worden doorvertaald in de prijs. Per saldo is het voordeel van consumenten groter dan het nadeel van de werknemers in de bedrijfstak, omdat deregulering leidt tot een efficiëntere inzet van productiefactoren. Voor de betrokken werknemers zal in de regel het effect op hun loon overheersen: zij gaan er reëel op achteruit, omdat de lagere productprijs slechts een geringe daling van het algehele prijspeil tot gevolg heeft. Dit verklaart de weerstand tegen marktwerkingsoperaties: de nadelen voor een specifieke groep zijn zeer zichtbaar, de voordelen voor de grote groep van consumenten zijn diffuus.

In het algemeen zijn er dus bij markthervormingen die welvaartswinst opleveren, ook partijen die er op achteruit gaan. Hoewel het voor de hand lijkt te liggen dat wanneer de totale welvaartswinst positief is, verliezers altijd gecompenseerd kunnen worden door de winnaars, is dit in de praktijk vaak lastig. Zo kunnen compensatieregelingen nieuwe gedragseffecten uitlokken en gaan welvaartsoverdrachten meestal gepaard met welvaartsverliezen, bijvoorbeeld omdat de benodigde heffing verstoringen in de hand werkt. Stiglitz wijst er verder op dat de overheid zich niet geloofwaardig kan binden om toekomstige overdrachten aan de benadeelden te handhaven.⁶³ Desalniettemin kan een ex ante analyse van maatschappelijke kosten en baten nuttig zijn om benadeelden gehoord te laten worden, hun belangen in een vroeg stadium zichtbaar te maken en mee te nemen in de besluitvorming in het licht van de overige belangen. Daarnaast kan een transparante discussie ook helpen de partijen die voordelen ondervinden van een wijziging in de marktordening te mobiliseren en zo de kwaliteit van de besluitvorming ten goede komen.

⁶³ J. Stiglitz, *The Private Uses of Public Interests: Incentives and Institutions*, *Journal of Economic Perspectives*, vol. 12 (2), 1998, blz. 3-22. Zie ook C. Teulings, L. Bovenberg en H. van Dalen, *De cirkel van goede intenties: De economie van het publieke belang*, Amsterdam University Press, 2005.

5.3.2 Enkele marktorderingsoperaties nader beschouwd

Deze paragraaf belicht een vijftal bedrijfstakken waar belangrijke marktorderingsoperaties hebben plaatsgevonden.^{64 65} In theorie kan de welvaartswinst van marktorderingsoperaties in een bedrijfstak worden vastgesteld middels een maatschappelijke kosten-batenanalyse. Het empirisch vaststellen van een causaal effect van beleid is echter lastig. Een experiment (met een controlegroep) zou het ideale middel zijn om causale effecten van beleid te evalueren, maar kan vaak niet worden uitgevoerd. Neem bijvoorbeeld de liberalisering van de Nederlandse telecommunicatiemarkt. Om het effect op welvaart te bepalen is een vergelijking nodig met de situatie zonder liberalisering. Dat vergelijkingsmateriaal ontbreekt en er zijn geen vergelijkbare landen voorhanden waar géén liberalisering heeft plaatsgevonden. De effecten van marktorderingsbeleid op statische efficiëntie zijn in potentie vast te stellen door gegevens van meerdere ondernemingen en sectoren en voor meerdere jaren (paneldata) te analyseren. Daarbij kan gecorrigeerd worden voor conjunctuureffecten en verschillen tussen bedrijfstakken. Heikel punt blijft echter het vaststellen van een causaal verband (dat geldt nog meer voor de effecten op dynamische efficiëntie).

Bouw

De introductie van mededingingsbeleid en de oprichting van de NMa heeft belangrijke gevolgen gehad voor de bouwsector. Illegale (prijs)afspraken tussen bedrijven beperken de concurrentie. Dit werkt prijsopdrijvend. Er ontstaat dan een deadweight loss (zie kader over welvaart), resulterend in lagere welvaart. Een tv-uitzending in november 2001 over schaduwboekhoudingen in de bouw leidde tot het oprollen door de NMa van een van de grootste kartels in de Nederlandse geschiedenis. Op haar website meldt de toezichthouder in totaal meer dan 1000 kartelzaken in acht verschillende deelsectoren in de bouw. Schattingen van het prijsopdrijvend effect van prijsafspraken lopen uiteen van 8,8% (Parlementaire Enquêtecommissie, 2002)⁶⁶ en 9%-12% (NMa, 2002)⁶⁷ tot 14% (SEO/TNO, 2001).⁶⁸ Een conservatieve schatting van het resulterende welvaartsverlies door efficiëntieschade ligt tussen de 100 en 500 mln euro per jaar en van de illegale kartelwinst, een herverdeling van afnemers naar bouwers, tussen de 1,4 en 2 mld euro per jaar.⁶⁹ Het gevolg hiervan is een vermindering

⁶⁴ Zie voor andere terugblikken o.a. M. Janssen, De weg naar marktwerking is duister en zelden aangenaam, paper ter gelegenheid van workshop Managing Transition, 2004; E. van Damme, MDW tegen het licht, *RegelMaat*, nr. 3, 2001, blz. 87-97; E. van Damme, Pragmatic privatisation: The Netherlands 1982-2002, in: M. Köthenbürger, H-W. Sinn en J. Whalley (red.), *Privatization Experiences in the European Union*, CES-IFO/MIT-Press, 2006, blz. 289-337; diverse bijdragen in ESB Dossiers 4464 (2005) en 4500S (2006); CPB, Economische Verkenning 2003-2006, *Met een helikopter over mededingingsland*, Bijzondere Publicatie 33, 2001. Voor de zorgsector, zie Speciaal onderwerp Eerste ervaringen met stelselherziening zorg, *Centraal Economisch Plan 2007*, CPB, Den Haag.

⁶⁵ Recent evalueerde het Ministerie van Economische Zaken, op verzoek van de Tweede Kamer, de effecten van een aantal marktorderingsoperaties (rapport Onderzoek Marktwerkingsbeleid), februari 2008.

⁶⁶ De bouw uit de schaduw: eindrapport enquête bouwnijverheid, Eindrapport Parlementair Enquêtecommissie, 2002.

⁶⁷ Jaarverslag NMa, 2002.

⁶⁸ SEO/TNO, Statistisch onderzoek naar prijs en kostenontwikkeling in de bouwsector, 2001.

⁶⁹ M.P. Schinkel, mimeo, Illegale winsten en efficiëntieschade als gevolg van kartelafspraken in de Nederlandse bouw: Een toelichting op de Zembla-uitzending Afrekenen met de bouwfraude, 2006.

van de statische efficiëntie. Er is geen informatie beschikbaar over dynamische effecten en eventuele winst aan dynamische efficiëntie van het openbreken van het bouwkartel.

Goederenvervoer over het spoor

In het goederenvervoer over spoor hebben, in het begin van de jaren '90, Europese richtlijnen de liberalisering van goederenvervoer en de scheiding tussen exploitatie en beheer van het spoor geïnitieerd. Dit mondde uit in onder meer de verzelfstandiging en opsplitsing van de NS in 1995 en de oprichting van infrastructuurbeheerder ProRail in 2003. Daarbij werden eisen gesteld ten aanzien van non-discriminatoire toegang tot de infrastructuur, bijzondere diensten en voorzieningen van de netwerkbeheerder. Goederenvervoerders, die sinds 1998 toetreden tot de markt, krijgen onder voorwaarden en tegen vergoeding toegang tot de infrastructuur en voorzieningen. Het aantal actieve spoorvervoerders in Nederland is in de afgelopen tien jaar fors toegenomen en het vervoerde volume over het spoor is, bij een vergelijkbare capaciteit, verdubbeld: het vervoerde volume steeg van 19,5 miljoen ton in 1995 naar 41,5 in 2006 (totale stijging 113%).⁷⁰ De benutting van het spoor, en ook de congestie, zijn toegenomen vanwege bovenstaande en andere ontwikkelingen (bijvoorbeeld in het reizigersvervoer). De inschatting is dat liberalisering en harmonisatie tot een hogere efficiëntie hebben geleid.⁷¹ De veiligheid op het spoor (in zijn geheel) is in de periode 1995-2004 verbeterd: het aantal doden op het spoor in deze periode is gehalveerd terwijl het aantal gewonden grosso modo gelijk gebleven.⁷²

Luchtvaart (reizigersvervoer)

In de luchtvaartsector bieden luchtvaartmaatschappijen onder meer lijndiensten aan voor personenvervoer tussen luchthavens. Onder impuls van de Europese Commissie is de luchtvaartsector geleidelijk geliberaliseerd en gedereguleerd om te komen tot een interne markt voor Europees luchttransport. Nederland was met de bilaterale 'open skies' overeenkomsten met de Verenigde Staten relatief vroeg initiatiefrijke. Luchtvaartmaatschappijen hebben sinds halverwege de jaren negentig het recht op het aanbieden van dienstverlening in een ander EU-land, non-discriminatoire toegang tot luchthavens is geregeld, stringente overheidsregels betreffende de tariefstelling en capaciteitsverdeling zijn losgelaten en nationale luchtvaartmaatschappijen zijn geprivatiseerd. In de laatste jaren is er toetreding geweest door budgetmaatschappijen, zijn de tarieven fors gedaald en is het aantal routes (en daarmee de keuzevrijheid) uitgebreid.⁷³ De gemiddelde ticketprijs voor grensoverschrijdende vluchten van de voormalige nationale luchtvaartmaatschappijen is in de periode 1991-2004 met grofweg 40-

⁷⁰ Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid (2007), Marktontwikkelingen in het goederenvervoer per spoor 1995-2020, november 2007, Den Haag

⁷¹ Zie Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid (2007). Overigens wijst een studie die geen onderscheid maakt tussen goederen- en personenvervoer erop dat concurrentie op het spoor niet per definitie leidt tot meer productieve efficiëntie (M. Lijesen, G.J. Driessen en M. Mulder, The impact of competition on productive efficiency in European railways, CPB Discussion Paper 71, 2006).

⁷² NEA, Goederenvervoermonitor 2005, periode 1994-2004, april 2006.

⁷³ R. Gonenc en G. Nicoletti, Regulation, market structure and performance in air passenger transportation, OECD Economic Studies, nr. 32, 2001.

50% gedaald.⁷⁴ Deze effecten duiden op een vergroting van de statische efficiëntie. Innovaties zoals de introductie van e-tickets, automatische boekingsystemen en de gedeeltelijke vervanging van indirecte door directe vluchten hebben geleid tot een hogere bezettingsgraad. Deze ontwikkelingen zijn gunstig voor statische en dynamische efficiëntie. Specifiek beleid en regelgeving richten zich onder meer op de grotere druk op het milieu en overlast voor omwonenden die veroorzaakt worden door de groei van het vliegverkeer.

Taximarkt

De liberalisering van de taximarkt is met de nieuwe Wet Personenvervoer in 2000 in gang gezet, omdat de taxi werd ervaren als duur en van onvoldoende kwaliteit. Vervolgens is de regelgeving na de evaluatie in 2004 aangepast. Doel van de liberalisatie was om de markt efficiënter te laten opereren en de dienstverleningskwaliteit en het gebruik van taxi's te bevorderen. Door het vrijgeven van de markt is het aantal taxivergunningen kort na de liberalisering met circa 10% gestegen,⁷⁵ wat gepaard ging met een waardeverlies van bestaande vergunningen en tot veel onvrede leidde bij ondernemers die een forse prijs voor hun vergunning hadden betaald. Kort na de liberalisatie stegen de tarieven met 13% terwijl het aantal ritten stabiel bleef. Wel nam het aantal reizigerskilometers toe.⁷⁶ Dit kan erop duiden dat taxichauffeurs minder bereid waren om korte ritten te aanvaarden vanwege de lange wachttijden voor taxi's bij de standplaats.⁷⁷ De prijsstijging kwam mede doordat de opbouw van taxitarieven niet inzichtelijk was, wat prijsvergelijking en daarmee prijsconcurrentie bemoeilijkte. Verder werd concurrentie gehinderd doordat klanten veelal alleen de voorste taxi in de rij konden kiezen.⁷⁸ Het beeld ten aanzien van statische efficiëntie is dus ongunstig. Er valt niet veel te zeggen over eventuele veranderingen in dynamische efficiëntie. Merk op dat publieke belangen, bijvoorbeeld ten aanzien van de toegankelijkheid voor personen die afhankelijk zijn van taxivervoer, via specifiek beleid worden ingevuld (bijvoorbeeld gemeentes die taxivervoer inzetten in plaats van openbaar vervoer of voor specifieke doelgroepen).

Telecommunicatie (vaste telefonie)

De markt voor vaste telefonie betreft telefonie via vaste aansluitpunten voor telefoontoestellen. Herordening van de markt was (op Europees niveau) onder meer ingegeven door de gedachte dat, vanwege technologische vooruitgang, telecommunicatie geen natuurlijk monopolie meer was. Privatisering van de voormalige PTT en liberalisering van de markt vonden plaats gedurende de periode 1989-1996, wat met de oprichting van OPTA in 1997 een vervolg kreeg. Randvoorwaarden, zoals toegankelijkheid en betaalbaarheid, werden geborgd via de

⁷⁴ J. de Wit, Luchtvaartconcurrentie: een slag in de lucht?, in: *Dynamische Marktwerking*, Sdu Uitgevers, 2006.

⁷⁵ Studie door TNS Nipo Consult, geciteerd in Onderzoek marktwerkingsbeleid van het ministerie van Economische Zaken, 2006.

⁷⁶ Studie door TNS Nipo Consult / KPMG BEA, geciteerd in Onderzoek marktwerkingsbeleid van het ministerie van Economische Zaken, 2004.

⁷⁷ J. Poort, B. Baarsma en C.N. Teulings, *Marktwerking op de rit*, SEO, 2005.

⁷⁸ I.P. van Staveren, *Deregulering taximarkt mislukt*, ESB, nr. 4406, 2003, blz. 278.

verplichting tot een ‘universele dienst’. Het ingrijpen van OPTA, onder meer door toegangsregulering van het netwerk van KPN, leidde tot een sterke toename van het aantal aanbieders.⁷⁹ Het gezamenlijke marktaandeel van concurrenten van KPN in vaste telefonie steeg daarbij geleidelijk, tot 14% in 2006.⁸⁰ Toetreders hadden, door de lage toegangstarieven, geen sterke prikkels om eigen netwerken uit te rollen. De kabelbedrijven waren in eerste instantie vrij passief ten aanzien van het aanbieden van telefonie. Daar kwam verandering in met de opkomst van digitale telefonie (VoIP), wat investeringen onder toetreders uitlokte. Concurrenten, waaronder kabelbedrijven, hadden in dat segment in 2006 een gezamenlijk marktaandeel van 78%. Het totaalbeeld is dat zowel de statische als de dynamische efficiëntie substantieel zijn toegenomen, zonder afbreuk te doen aan maatschappelijke randvoorwaarden.

Op basis van bovenstaande dwarsdoorsnede ontstaat het beeld dat er in de meeste gevallen welvaartswinsten geboekt zijn waar consumenten van profiteren. In diverse bedrijfstakken is het beeld dat de statische efficiëntie, en soms ook de dynamische efficiëntie, gestegen is. Dat wil overigens niet zeggen dat iedereen erop vooruit gaat; er kunnen altijd verliezers zijn die niet meedelen in de welvaartswinst. Er zijn echter ook operaties geweest die niet als succes te bestempelen zijn; de taximarkt laat zien hoe belangrijk de details van het marktontwerp zijn.

5.3.3 **Beleid in historisch en internationaal perspectief**

De Nederlandse ervaringen met marktordening kunnen in internationaal en historisch perspectief worden geplaatst met behulp van gegevens van de OECD betreffende de mate van regulering in haar lidstaten.⁸¹ Voor diverse bedrijfstakken uit de dienstensector zijn indicatoren beschikbaar die terug gaan tot 1975. In figuur 5.11 beschrijven die indicatoren de mate van productmarktregulering in vier van deze bedrijfstakken (spoor, elektriciteit, telecommunicatie, post) op een schaal van 0 tot 6 (een hogere score duidt op meer regulering). De figuur vergelijkt Nederland met een aantal kenmerkende landen en geeft een beeld van het reguleringsniveau in de jaren 1975, 1985, 1995 en 2003.

Het beeld voor Nederland is gemengd. Nederland kwam van ver (denk aan het kartelparadijs), maar we zien dat Nederland soms (mee) voorop loopt (post). De postsector (brieven, pakketten en koeriersdiensten) werd geprivatiseerd en gedeeltelijk geliberaliseerd. In de spoorwegen (reizigersvervoer, vrachtvervoer en infrastructuur) werd het netwerk gescheiden van de vervoersdienst en vond liberalisering plaats. In de elektriciteitssector (opwekking, transmissie, distributie en levering) was liberalisering de drijvende kracht. In telecommunicatie (vaste, mobiele en internationale telefonie) werd geprivatiseerd en geliberaliseerd. Bij de andere

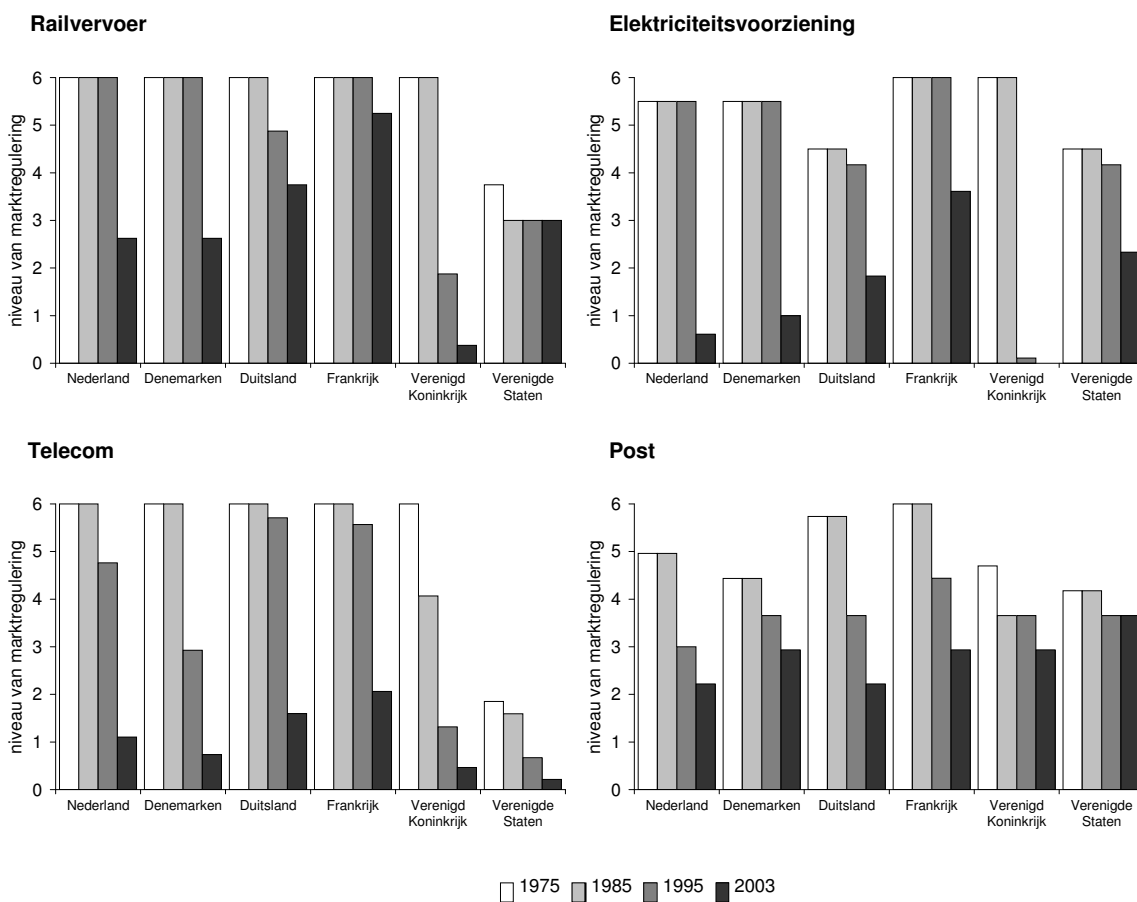
⁷⁹ Wat prijsontwikkeling betreft is er geen eenduidige observatie mogelijk. Een herbalancering van de tariefstructuur van KPN leidde tot een hoger abonnementstarief en lagere gesprekskosten. Verder hangen de maandelijkse telefoonkosten af van persoonlijke gebruikprofielen, die verschillen onder consumenten.

⁸⁰ OPTA, Jaarverslag en marktmonitor 2006, blz. 77-78.

⁸¹ P. Conway en G. Nicoletti, Product Market Regulation in the Non-Manufacturing Sectors of OECD Countries: Measurement and Highlights, Economics Department Working Papers nr.530, 2006.

bedrijfstakken dan post loopt de ontwikkeling van Nederland in de pas met die in Denemarken, en vooruit op Duitsland en Frankrijk. Al deze landen zijn (wat betreft rail, elektriciteit en telecom) relatieve laatkomers ten opzichte van het VK en de Verenigde Staten, maar maken vanaf de tweede helft van de jaren negentig grote inhaalslagen. Het niveau van regulering in 2003 in Nederland en Denemarken ligt, over het algemeen, tussen dat van de Angelsaksische landen en Duitsland en Frankrijk in. Merk overigens op dat de figuur niet bedoeld is om te suggereren dat lagere scores een doel op zich zijn. Een markt heeft immers regels nodig. In de toekomst zullen bovendien, inspeland op maatschappelijke en technologische veranderingen, nog regelmatig aanpassingen plaatsvinden van de balans tussen overheidsinterventie versus liberalisering en deregulering.

Figuur 5.11 Verandering in het niveau van productmarktregulering in netwerksectoren

Bron: berekend en gecompileerd uit de dataset behorende bij P.Conway and G. Nicoletti, *Product market regulation in the non-manufacturing sectors of OECD countries: measurement and highlights*, OESO, Economics Department Working Papers nr. 530, 2006.

5.3.4 Empirische inzichten uit de economische literatuur

Empirische studies geven aanwijzingen voor het effect van toenemende concurrentie op innovatie en productiviteit. De eerste generatie studies uit de tweede helft van de jaren negentig leverde een positief verband op tussen concurrentie en innovatie. Een voorbeeld daarvan is een

studie van Nickell.⁸² Daaruit bleek dat meer concurrentie gepaard gaat met een hogere groei van totale factor productiviteit (TFP). De omvang van dit effect is fors. Wanneer alle bedrijven gerangschikt worden naar de omvang van winstgevendheid (een bedrijf dat meer concurrentie ondervindt maakt minder winst), dan vindt Nickell een verschil in TFP-groei van 3,8 à 4,6%-punt tussen een bedrijf in het 80ste en het 20ste percentiel. Vergelijkbare effecten treden op bij een lagere marktconcentratie, ofwel bij meer toetreding op de markt. In een vergelijkbare studie voor de Nederlandse industrie bleek de TFP-groei eveneens boven (onder) het gemiddelde te liggen in sectoren met veel (weinig) concurrentie.⁸³ Concurrentie en marktwerking gaan dus gepaard met meer innovatie die in TFP-groei tot uiting komt. Deze studies maakten geen onderscheid tussen mogelijk tegengestelde invloeden van concurrentie op innovatie en productiviteit, de ‘omgekeerde U’ uit de theorie van paragraaf 5.3.1.

Recenter onderzoek laat empirische aanwijzingen zien voor de ‘omgekeerde U’.⁸⁴ Er is in het VK geschikt datamateriaal aanwezig om dit te onderzoeken vanwege enkele substantiële beleidswijzigingen die doorwerkten op de concurrentie-intensiteit, zoals de totstandkoming van de Europese interne markt en diverse hervormingen in specifieke bedrijfstakken. In dat onderzoek worden verschillende maatstaven voor concurrentie en innovatie gehanteerd, en wordt vanuit verschillende invalshoeken naar de beschikbare data van een panel bedrijven gekeken. Centrale conclusie is dat de data de ‘omgekeerde U’ relatie tussen concurrentie en innovatie bevestigen. Het blijkt dat naarmate een bedrijfstak qua technologie meer als ‘nek-aan-nek’ gekenmerkt wordt (dat wil zeggen er is weinig spreiding in de door bedrijven gebruikte technologieën), er een sterkere reactie volgt op een toename van de concurrentie. In dat geval speelt het escape competition effect een belangrijke rol; zie paragraaf 5.3.1.⁸⁵

Meer specifieke empirische bevindingen gaan over de effecten van innovatie op productiviteitsverbeteringen. Wanneer een liberalisering ‘gemeten’ wordt door de toename in (potentiële) toetreding, dan blijkt dat het innovatie stimuleert bij bedrijven en in bedrijfstakken die initieel dicht bij de technologische ‘frontier’ (begrenzings) zitten. Dergelijke bedrijven kunnen overleven en toetreding ontmoedigen door te innoveren. Dat geldt niet voor bedrijven en sectoren die ver van de frontier verwijderd zijn. Voor dergelijke bedrijven verlaagt de dreiging van toetreding de verwachte winst van innovatie.⁸⁶

⁸² S.J. Nickell, Competition and Corporate Performance, *Journal of Political Economy*, vol. 104 (4), 1996, blz. 724-746.

⁸³ M.H.C. Lever en H.R. Nieuwenhuijsen, The impact of competition on productivity in Dutch manufacturing, in: D.B. Audretsch en A.R. Thurik (red.), *Innovation, industry evolution, and employment*, Cambridge University Press, 1999.

⁸⁴ Zie hoofdstukken 3 en 4 in P. Aghion en R. Griffith, *Competition and Growth: Reconciling Theory and Evidence*, MIT Press, 2005.

⁸⁵ Recent onderzoek voor de Nederlandse detailhandel vond geen ‘omgekeerde U’, maar een stijgend effect van concurrentie op innovatie en productiviteit. Zie H. Creusen, B. Vroomen, H. van der Wiel en A. Kuypers, Dutch retail trade on the rise? Relation between competition, innovation and productivity, CPB Document 137, 2006.

⁸⁶ Zie sectie 4.2 in P. Aghion en R. Griffith, *Competition and Growth: Reconciling Theory and Evidence*, MIT Press, 2005.

Met behulp van de data over hervormingsoperaties in OESO-landen gedurende twee decennia, is onderzoek verricht naar de vraag of verschillende hervormingspatronen een verklaring bieden voor groei- en productiviteitsverschillen tussen landen.⁸⁷ Zo laat een land als de VS een hoge mate van samenhang zien tussen de mate van concurrentieverhogende hervormingen en productiviteit van productiefactoren, tegenover een lagere correlatie voor landen als Frankrijk, Italië en Spanje. Empirische analyse om dat uit te diepen leidde tot de volgende bevindingen. Ten eerste leiden, in fabricage-industrieën, lagere toetredingsbarrières en minder overheidsingrijpen tot een sneller inhaalproces naar technologische best practices. Toetredingsbeperkende regulering kan dus de adoptie van bestaande technologieën hinderen, omdat het leidt tot een lagere concurrentie-intensiteit minder technologie spillovers, en minder toetreding van high tech nieuwkomers. Ten tweede leiden privatiseringsprocessen die gepaard gaan met meer competitieve druk en effectievere corporate governance tot extra productiviteitswinst. Dit geldt overigens niet noodzakelijkerwijs voor privatisering zonder liberalisering en kan gedwarsboemd worden wanneer de overheid aandelen in handen houdt.

Concluderend kan men stellen dat de empirie een positief verband laat zien tussen concurrentie en innovatie, maar dat, in overeenstemming met de ‘omgekeerde U’, hier wel grenzen aan zijn.

5.3.5 Tot slot

Het succes van marktordeningsoperaties is primair af te meten aan vergrotingen van de welvaart. Omdat gedegen empirische data en vergelijkingsmateriaal ontbreken voor de verschillende bedrijfstakken, is het niet mogelijk om onomstotelijk vast te stellen wat de door marktordening veroorzaakte welvaartswinsten zijn. Een nadere blik op de diverse bedrijfstakken suggereert echter dat de statische en dynamische efficiëntie veelal zijn gestegen – uitzonderingen daargelaten. Er is vaak tijd nodig om te leren en bij te sturen. Marktordening is maatwerk – subtiele details kunnen de doorslag geven. Empirische studies laten verder zien dat de introductie en vergroting van concurrentie in de regel leiden tot productiviteitswinsten en meer dynamische efficiëntie. Derhalve is het aannemelijk dat hervormingen geleid hebben tot welvaartswinsten.

Natuurlijk kunnen er ook verliezers zijn, die soms een krachtig tegengeluid laten horen. Vanuit hun perspectief een terecht tegengeluid, maar vanuit een maatschappelijk oogpunt is het nuttig om dat in een breder kader te plaatsen dat oog heeft voor de zwijgende meerderheid van consumenten die profiteren van lagere prijzen of een verbeterd aanbod. Betere data, en vooral ook transparantie van en inzicht in de verschillende deelbelangen en maatschappelijk gewenste randvoorwaarden, kunnen dat ondersteunen. Bij voorkeur zou men de belangen van potentieel

⁸⁷ G. Nicoletti en S. Scarpetta, Regulation, productivity and growth: OECD evidence, *Economic Policy*, 2003, blz. 9-72.

benadeelden in een vroeg stadium zichtbaar willen maken en de besluitvorming willen richten op het vergroten van de omvang van de te verdelen taart, ofwel van de totale welvaart.

Terugkijkend is het evident dat de afgelopen periode veel gebeurd is in Nederland op marktorderingsgebied, in aansluiting op internationale ontwikkelingen. Is Nederland nu 'klaar' met marktorderingsbeleid? Los van heersende gevoelens en voorkeuren over 'meer versus minder marktwerking', luidt het antwoord ontkennend. Immers, veranderingen in bedrijfstakken gaan onverminderd door. De telecommunicatiemarkt bijvoorbeeld zal er over tien jaar geheel anders uitzien door technologische vooruitgang. In de post zorgt innovatie eveneens voor belangrijke veranderingen (denk aan inzamelen en sorteren van poststukken) en verandert het consumentengedrag sterk (denk aan e-mail). De energiemarkt is heel gevoelig voor ontwikkelingen op het internationale vlak en ten aanzien van grondstoffen en milieu. Dergelijke ontwikkelingen zullen blijven vragen om aanpassingen in regulering, om herijkingen van de rol van de overheid als marktmeester en om bijstellingen in de balans tussen marktwerking en overheidsinterventie.

Bijlagen

De indeling van de bijlagen is aangepast. Het onderscheid tussen A- en B-bijlagen is komen te vervallen. De nieuwe bijlagetabellen zijn een uitbreiding, zowel in de lengte van de periode als in de mate van detaillering, van de in de hoofdttekst opgenomen tabellen.

Alle bijlagen zijn ook in een digitale versie beschikbaar op de website van het CPB. Daarnaast wordt een aantal overzichten alleen nog op de website gepubliceerd en niet meer in de bijlagen van het Centraal Economisch Plan en de Macro Economische Verkenning. Een overzicht van de beschikbare gegevens naar wijze van publicatie is te vinden op de CPB-site:

<http://www.cpb.nl/nl/pub/cepmev/cep/>.

De cijfers in de hierna volgende tabellen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2006.

In 2005 en 2006 heeft een groot aantal institutionele wijzigingen hun beslag gekregen. Het ging daarbij in 2005 om de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ) en de Wet Basisvoorziening Kinderopvang (WBK). In 2006 volgden de invoering van de Zorgverzekeringswet (ZVW), de wet VUT, Prepensioen en Levensloop (VPL) en de wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA). Veel van deze institutionele wijzigingen leidden tot financieringsverschuivingen tussen de particuliere en de collectieve sector en zijn als zodanig van invloed op de ontwikkeling van bijvoorbeeld de particuliere consumptie, de overheidsconsumptie, de werkgelegenheid bij bedrijven en overheid, de arbeidsproductiviteit in de marktsector en de collectieve lastendruk.

Voor sommige grootheden hebben deze stelselwijzigingen dermate grote gevolgen gehad, dat gemakkelijk een verkeerd beeld kan ontstaan van de onderliggende ontwikkeling. Om die reden is ervoor gekozen in diverse tabellen *in de hoofdttekst* naast de ongecorrigeerde ook gecorrigeerde cijfers toe te voegen, waarbij rekening is gehouden met de verschuivingen die zijn opgetreden als gevolg van de invoering van de genoemde stelselwijzigingen. In de hierna volgende bijlagen worden geen gecorrigeerde cijfers gegeven, teneinde zo goed mogelijk aan te sluiten bij de Nationale Rekeningen van het CBS.

Bijlage 1.1 Middelen en bestedingen 2007 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2006 in Prijzen 2006	Volume- mutatie	2007 in prijzen 2006	Prijs- mutatie	2007 in prijzen 2007
Beloning werknemers	263,1	2,2	268,8	2,5	275,7
Bedrijvensector	212,7	2,5	218,1	2,3	223,1
Overheidssector	50,4	0,6	50,7	3,7	52,6
Exploitatieoverschot (netto)	129,4				137,2
Afschrijvingen	78,4	2,8	80,5	0,8	81,1
Bedrijvensector	65,0	2,8	66,8	0,8	67,3
Overheidssector	13,4	2,5	13,7	0,8	13,8
Belastingen op productie en invoer	70,8				74,6
Subsidies	7,7				8,9
Bruto binnenlands product marktprijzen	534,0	3,5	552,5	1,3	559,8
Invoer	351,6	5,4	370,5	1,7	376,6
Goederen	274,4	6,5	292,4	1,7	297,5
Diensten	77,2	1,3	78,1	1,3	79,2
Totale middelen	885,6	4,2	923,0	1,4	936,4
Betaalde primaire inkomens	141,1				147,0
Betaalde inkomensoverdrachten	15,4				15,3
Saldo lopende transacties met het buitenland	40,9				38,9
Totaal	197,3				201,3

	2006 in prijzen 2006	Volume- mutatie	2007 in prijzen 2006	Prijs- Mutatie	2007 in prijzen 2007
Consumptieve bestedingen	388,9	2,2	397,4	2,1	405,5
Huishoudens	253,5	2,1	258,8	1,7	263,2
Overheid	135,4	2,4	138,6	2,7	142,3
Uitkeringen in natura	52,1	5,3	54,9	1,6	55,8
Lonen	50,4	0,2	50,5	4,2	52,6
Overig	32,9	1,0	33,2	2,1	33,9
Investeringen vaste activa	105,3	4,5	110,0	1,2	111,3
Bedrijvensector	87,9	5,5	92,7	1,2	93,8
Woningen	34,0	4,4	35,4	2,4	36,3
Overige vaste activa	53,9	6,2	57,2	0,5	57,5
Overheidssector	17,4	-0,2	17,4	0,9	17,5
Veranderingen voorraden	0,1		-0,5		-0,5
Nationale Bestedingen	494,3	2,6	506,9	1,9	516,4
Uitvoer	391,3	6,3	416,1	0,9	420,0
Goederen	314,0	6,5	334,4	1,0	337,7
Diensten	77,3	5,7	81,7	0,7	82,3
Totale bestedingen	885,6	4,2	923,0	1,4	936,4
Uitvoersaldo	39,8				43,4
Ontvangen primaire inkomens	149,9				150,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	7,7				7,9
Totaal	197,3				201,3

Bijlage 1.2 Middelen en bestedingen 2008 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2007 in Prijzen 2007	Volume- mutatie	2008 in prijzen 2007	Prijs- mutatie	2008 in prijzen 2008
Beloning werknemers	275,7	1	278,5	4	289,9
Bedrijvensector	223,1	1¼	225,8	4	235,1
Overheidssector	52,6	¼	52,7	4	54,8
Exploitatieoverschot (netto)	137,2				142,7
Afschrijvingen	81,1	2¼	83,0	1¼	83,9
Bedrijvensector	67,3	2¼	68,8	1	69,5
Overheidssector	13,8	2½	14,2	1½	14,4
Belastingen op productie en invoer	74,6				78,8
Subsidies	8,9				9,3
Bruto binnenlands product marktprijzen	559,8	2¼	572,8	2¼	586,1
Invoer	376,6	4¾	394,7	1½	400,6
Goederen	297,5	5½	313,8	1¼	318,0
Diensten	79,2	2¼	80,9	2¼	82,7
Totale middelen	936,4	3¼	967,5	2	986,7
Betaalde primaire inkomens	147,0				150,0
Betaalde inkomensoverdrachten	15,3				16,4
Saldo lopende transacties met het buitenland	38,9				36,5
Totaal	201,3				202,9

	2007 in prijzen 2007	Volume- mutatie	2008 in prijzen 2007	Prijs- Mutatie	2008 in prijzen 2008
Consumptieve bestedingen	405,5	1½	411,5	2¾	422,7
Huishoudens	263,2	2	268,3	2½	275,2
Overheid	142,3	¾	143,2	3	147,5
Uitkeringen in natura	55,8	½	56,0	2	57,1
Lonen	52,6	½	52,9	3¾	54,8
Overig	33,9	1¼	34,3	3½	35,6
Investeringen vaste activa	111,3	5¼	117,1	1½	118,9
Bedrijvensector	93,8	5¼	98,7	1½	100,2
Woningen	36,3	2¼	37,1	2½	38,1
Overige vaste activa	57,5	7	61,5	1	62,1
Overheidssector	17,5	5¼	18,4	1½	18,7
Veranderingen voorraden	- 0,5		0,8		0,8
Nationale Bestedingen	516,4	2½	529,6	2½	542,4
Uitvoer	420,0	4¼	438,1	1½	444,3
Goederen	337,7	4¾	353,5	1½	359,1
Diensten	82,3	2¾	84,5	¾	85,2
Totale bestedingen	936,4	3¼	967,5	2	986,7
Uitvoersaldo	43,4				43,7
Ontvangen primaire inkomens	150,0				151,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	7,9				8,2
Totaal	201,3				202,9

Bijlage 1.3 Middelen en bestedingen 2009 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2008 in Prijzen 2008	Volume- mutatie	2009 in prijzen 2008	Prijs- mutatie	2009 in prijzen 2009
Beloning werknemers	289,9	1/4	290,8	4 1/4	303,0
Bedrijvensector	235,1	1/2	236,0	4	245,4
Overheidssector	54,8	0	54,8	5	57,6
Exploitatieoverschot (netto)	142,7				147,9
Afschrijvingen	83,9	2 1/2	86,1	1 1/2	87,4
Bedrijvensector	69,5	2 1/2	71,3	1 1/2	72,4
Overheidssector	14,4	2 1/2	14,8	1 3/4	15,0
Belastingen op productie en invoer	78,8				84,5
Subsidies	9,3				9,7
Bruto binnenlands product marktprijzen	586,1	1 3/4	596,1	2 3/4	613,2
Invoer	400,6	3 3/4	415,9	1/4	417,3
Goederen	318,0	4 1/4	331,2	0	331,3
Diensten	82,7	2 1/2	84,7	1 1/2	86,1
Totale middelen	986,7	2 1/2	1012,0	1 3/4	1030,5
Betaalde primaire inkomens	150,0				152,0
Betaalde inkomensoverdrachten	16,4				15,4
Saldo lopende transacties met het buitenland	36,5				45,1
Totaal	202,9				212,5

	2008 in prijzen 2008	Volume- mutatie	2009 in prijzen 2008	Prijs- Mutatie	2009 in prijzen 2009
Consumptieve bestedingen	422,7	1	427,4	3¼	441,5
Huishoudens	275,2	1	277,9	3	285,9
Overheid	147,5	1½	149,6	4	155,5
Uitkeringen in natura	57,1	2¾	58,7	3	60,5
Lonen	54,8	¼	54,9	4¾	57,6
Overig	35,6	1	35,9	4¼	37,5
Investeringen vaste activa	118,9	0	118,9	2	121,2
Bedrijvensector	100,2	- ½	99,8	2	101,7
Woningen	38,1	- ¼	38,0	3	39,1
Overige vaste activa	62,1	- ½	61,7	1½	62,6
Overheidssector	18,7	2½	19,2	1¾	19,5
Veranderingen voorraden	0,8		0,6		0,6
Nationale Bestedingen	542,4	¾	546,9	3	563,3
Uitvoer	444,3	4¾	465,1	½	467,2
Goederen	359,1	5	377,5	¼	378,4
Diensten	85,2	3	87,7	1¼	88,8
Totale bestedingen	986,7	2½	1012,0	1¾	1030,5
Uitvoersaldo	43,7				49,9
Ontvangen primaire inkomens	151,0				154,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	8,2				8,6
Totaal	202,9				212,5

Bijlage 2 Kerngegevens voor Nederland, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
Internationale conjunctuur					
Relevante wereldhandel	8,7	4,7	7,6	8,5	4,7
Prijspeil goederenimport	- 0,1	0,3	1,5	- 3,5	- 1,8
Concurrentenprijs	- 1,1	0,8	6,5	- 1,2	- 1,8
Ruwe-olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	17,0	20,6	19,1	12,8	17,8
Eurokeurs (dollar per euro)	1,37	1,31	1,13	1,11	1,07
Lange rente (niveau in %)	6,9	6,2	5,6	4,6	4,6
Volume bestedingen en buitenlandse handel					
Bruto binnenlands product (BBP, economische groei)	3,1	3,4	4,3	3,9	4,7
Consumptie huishoudens	2,7	4,3	3,5	5,1	5,3
Overheidsbestedingen	2,7	0,5	1,5	3,0	3,5
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	9,3	10,4	13,5	8,3	11,3
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	11,0	3,8	11,3	7,5	9,0
w.v. binnenslands geproduceerd	6,8	2,4	5,9	3,8	4,1
wederuitvoer	19,7	6,4	21,3	13,7	16,7
Invoer van goederen	11,4	4,9	12,1	9,1	9,3
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijspeil goederenexport (exclusief energie)	1,2	- 0,2	2,2	- 1,9	- 2,7
Prijsconcurrentiepositie ^a	- 3,7	0,9	4,0	- 0,9	0,0
Consumentenprijsindex (CPI)	2,0	2,1	2,2	2,0	2,2
Contractloon marktsector	1,4	1,9	2,3	3,1	2,9
Loonsom per werknemer marktsector	1,6	1,8	2,8	4,1	3,9
Koopkracht, mediaan alle huishoudens	.	.	0,5	1,9	0,3
Arbeidsmarkt					
Beroepsbevolking	2,9	1,6	1,8	1,5	1,8
Werkzame beroepsbevolking	3,4	2,2	2,8	3,1	2,7
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	8,2	7,6	6,6	5,2	4,3
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	533	501	448	354	301
Marktsector^b					
Productie	3,9	3,6	5,5	4,9	5,8
Arbeidsproductiviteit	1,5	0,7	2,0	2,2	3,1
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	2,3	2,9	3,4	2,7	2,6
Prijs toegevoegde waarde	1,5	0,6	1,7	1,4	1,0
Reële arbeidskosten	0,1	1,3	1,1	2,7	2,9
	niveau in %				
Arbeidsinkomensquote	80,8	80,9	79,8	80,0	80,1
Winstquote (van productie in Nederland) ^c	8,7	7,5	8,4	9,1	10,3
	niveau in % BBP				
Collectieve financiën					
EMU-saldo	- 9,2	- 1,9	- 1,2	- 0,9	0,4
EMU schuld (ultimo jaar)	76,1	74,1	68,2	65,7	61,1
Collectieve lasten	40,2	40,2	39,7	39,4	40,4

^a Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

^b Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerend-goedsector.

^c Marktsector exclusief banken en verzekeringen.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
11,4	1,2	2,9	4,7	8,4	5,3	9,5	5,7	4½	5
6,6	-1,5	-4,6	-2,4	1,0	3,3	3,9	1,7	1¼	0
7,9	0,9	-0,5	-3,8	1,2	3,0	3,4	0,4	-¼	¼
28,4	24,4	25,0	28,8	38,2	54,4	65,2	72,5	87	87
0,92	0,90	0,94	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37	1,45	1,45
5,4	5,0	4,9	4,1	4,1	3,4	3,8	4,3	4	4¼
3,9	1,9	0,1	0,3	2,2	1,5	3,0	3,5	2¼	1¾
3,7	1,8	0,9	-0,2	1,0	0,7	-0,8	2,1	2	1
3,0	4,9	4,1	2,6	-1,0	0,7	8,5	2,1	1¼	1½
-2,0	-3,0	-7,6	-1,0	-2,7	0,4	10,6	6,2	7	-½
15,7	1,3	1,4	2,4	9,1	6,8	8,5	7,0	5	5½
6,5	-2,0	2,8	-2,7	4,1	2,2	4,3	4,0	2½	2¾
28,7	5,5	-0,4	9,0	15,2	12,0	13,0	10,1	7¾	8
14,1	2,1	0,4	3,1	8,1	6,1	9,2	6,5	5½	4¼
3,7	0,1	-2,6	-2,0	-0,2	0,6	1,7	0,9	0	¼
1,4	-0,8	0,1	-3,5	0,1	0,4	-0,5	-2,1	-1¾	-¾
2,6	4,5	3,4	2,1	1,2	1,7	1,1	1,6	2½	2¾
3,2	4,2	3,5	2,7	1,5	0,7	2,0	1,9	3¼	3¾
5,3	5,4	5,5	4,5	3,5	1,4	2,4	2,5	4	4
1,1	3,3	0,5	-0,8	-0,2	-2,3	1,3	1,0	-¼	1
2,5	2,0	0,9	0,9	0,0	0,0	1,2	1,6	¾	¾
3,1	2,3	0,2	-0,5	-1,2	0,0	2,2	2,6	1¼	¾
3,8	3,5	4,1	5,4	6,5	6,5	5,5	4,5	4	4¼
270	252	302	399	479	483	413	344	310	320
5,1	1,6	-0,8	0,0	2,6	2,3	4,1	4,3	2½	1½
3,1	0,6	1,0	2,5	4,0	2,7	2,0	1,3	1½	1¼
1,9	0,9	-1,7	-2,5	-1,3	-0,4	2,0	2,9	1	¼
2,7	4,0	4,7	2,1	-0,5	0,6	-0,5	0,5	1½	2¼
2,6	1,4	0,7	2,4	4,0	0,8	3,0	2,1	2½	1¾
80,0	80,6	80,4	80,3	80,2	78,6	79,3	79,6	80¼	80½
11,8	10,1	11,2	10,9	10,8	10,5	12,1	11,5	11	10¾
2,0	-0,2	-2,0	-3,1	-1,7	-0,3	0,6	0,6	1,1	1,4
53,8	50,7	50,5	52,0	52,4	52,3	47,9	45,5	43,0	40,3
39,9	38,3	37,7	37,4	37,5	37,9	39,5	39,5	40,3	40,2

Bijlage 3 Kerngegevens wereldeconomie en externe data voor Nederland, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
Kerngegevens wereldeconomie					
BBP volume					
Eurogebied	2,5	1,5	2,6	2,8	3,0
Verenigde Staten	2,5	3,7	4,5	4,2	4,5
Japan	2,0	2,7	1,6	-2,0	-0,1
Azië exclusief Japan	8,6	7,9	6,2	1,9	6,5
Wereld	3,1	3,6	4,0	2,4	3,5
Wereldhandelsvolume goederen	10,5	6,5	10,0	4,4	6,1
Invoervolume EU-15 (goederen)	7,8	4,4	8,0	10,5	5,6
Consumentenprijsindex eurogebied (HICP)	2,6	2,2	1,7	1,2	1,1
Consumentenprijsindex Verenigde Staten (CPI)	2,8	2,9	2,3	1,5	2,2
Wereldhandelsprijs (euro's)	-5,0	2,9	8,8	-4,2	1,4
Industrieproducten (euro's)	-5,4	1,4	7,0	-1,7	0,6
Grondstoffen excl. energie (euro's, HWWI)	-0,3	-3,6	15,8	-13,9	-5,7
Voedings- en genotmiddelen	-8,8	8,5	18,2	-14,9	-15,8
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	3,9	-12,1	10,5	-12,6	1,4
Metalen	5,2	-7,5	17,8	-13,9	-0,2
Energie (euro's, HWWI)	-3,1	20,1	11,2	-27,8	33,4
Externe data voor Nederland					
Relevant wereldhandelsvolume, goederen excl. energie	8,7	4,7	7,6	8,5	4,7
Invoerprijs Nederland (gulden/euro)					
Goederen	-0,1	0,3	1,5	-3,5	-1,8
Goederen exclusief energie	0,0	-1,3	1,1	-1,8	-3,5
Consumptiegoederen	-1,2	-0,1	1,9	0,7	-0,1
Investeringsgoederen	-1,6	-3,0	-5,1	-4,4	-3,5
Overige grondstoffen en halffabrikaten	1,5	-1,1	2,2	-0,2	-4,0
Wederuitvoer	-0,7	-1,3	2,0	-3,0	-4,2
Energie	-1,2	23,1	7,0	-26,8	31,2
Concurrentenprijs, goederen excl. energie	-1,1	0,8	6,5	-1,2	-1,8
Relatieve arbeidskosten pep Nederland tov concurrenten ^a	5,8	-3,6	-3,9	1,0	-2,4
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	1,37	1,31	1,13	1,11	1,07
Ruwe-olieprijs (Brent, dollar per vat)	17,0	20,6	19,1	12,8	17,8
Ruwe-olieprijs (Brent, euro per vat)	12,4	15,8	16,9	11,5	16,7
Lange rente Duitsland	6,8	6,2	5,7	4,6	4,5
Lange rente Verenigde Staten	6,6	6,4	6,4	5,3	5,6
Korte rente eurogebied	4,5	3,3	3,3	3,5	3,0
Korte rente Verenigde Staten	5,9	5,4	5,6	5,5	5,3

^a Verwerkende industrie.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
3,8	1,9	0,9	0,8	2,0	1,6	2,8	2,6	1½	1¾
3,7	0,8	1,6	2,5	3,6	3,1	2,9	2,2	1	1¾
2,9	0,2	0,3	1,5	2,7	1,9	2,4	2,1	1¼	1½
7,1	4,8	6,5	7,4	8,2	8,3	8,8	8,9	7¾	8
4,7	2,1	2,7	3,8	5,0	4,4	4,9	4,7	3¾	4
13,6	-0,1	3,7	6,4	11,0	7,8	9,8	7,1	4¾	6
12,6	0,9	0,6	3,9	6,9	4,6	8,3	4,2	3	3¾
2,1	2,4	2,3	2,1	2,1	2,2	2,2	2,1	2½	1¾
3,4	2,8	1,6	2,3	2,7	3,4	3,2	2,9	3¼	2
15,0	-0,9	-4,9	-8,6	-0,5	5,4	4,0	-1,6	0	¼
10,2	-0,1	-4,7	-8,9	-3,3	2,4	0,9	-3,9	-2¼	0
19,7	-7,1	-2,6	-4,6	9,7	10,0	25,6	7,8	-5	3
7,2	-4,3	6,1	-9,5	1,6	-0,1	9,9	14,4	15	3
22,2	-11,5	-5,8	1,7	-0,2	1,2	10,8	10,9	-4	3
29,6	-5,8	-7,2	-4,9	24,9	23,1	42,7	3,5	-17	3
73,1	-7,6	-5,5	-4,4	23,0	36,4	18,1	2,6	13	0
11,4	1,2	2,9	4,7	8,4	5,3	9,5	5,7	4½	5
6,6	-1,5	-4,6	-2,4	1,0	3,3	3,9	1,7	1¼	0
2,5	-0,8	-4,3	-2,7	-0,5	-0,2	1,3	1,2	-1¼	0
0,5	0,3	0,2	-1,3	-1,2	-0,7	2,7	3,1	½	½
-1,2	-3,2	-3,4	-1,5	-1,3	-1,7	-1,2	-0,2	-¾	0
5,7	1,1	-3,2	-3,0	0,9	2,1	4,7	4,3	-1	1
1,4	-1,7	-6,4	-3,3	-1,1	-1,1	-0,4	-0,6	-1¾	-½
69,6	-7,4	-7,0	1,0	15,8	33,8	21,6	5,3	16¼	0
7,9	0,9	-0,5	-3,8	1,2	3,0	3,4	0,4	-¼	¼
-7,9	2,5	4,8	8,8	2,7	-1,2	0,5	3,0	3	¾
0,92	0,90	0,94	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37	1,45	1,45
28,4	24,4	25,0	28,8	38,2	54,4	65,2	72,5	87	87
30,7	27,2	26,4	25,5	30,7	43,7	51,9	52,9	60	60
5,3	4,8	4,8	4,1	4,1	3,4	3,8	4,2	4	4¼
6,0	5,0	4,6	4,0	4,3	4,3	4,8	4,6	3½	3¾
4,4	4,3	3,3	2,3	2,1	2,2	3,1	4,3	3¾	4
6,5	3,7	1,7	1,2	1,6	3,5	5,2	5,3	2¾	2¾

Bijlage 4 Nederlandse invoer en uitvoer, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
Invoervolume					
Goederen (inclusief energie)	11,4	4,9	12,1	9,1	9,3
Energie	11,9	3,6	1,9	-0,5	-0,2
Goederen (exclusief energie)	11,3	5,0	12,9	9,9	9,8
Consumptiegoederen (exclusief energie)	4,5	7,1	6,7	7,4	8,6
Investeringsgoederen	13,4	20,3	15,2	16,8	15,0
Grondstoffen en halffabrikaten (exclusief energie)	12,3	2,2	13,7	9,1	9,1
Diensten	6,2	6,7	11,3	8,7	9,4
Uitvoervolume					
Goederen	11,0	3,8	10,3	6,9	8,4
Energie	10,6	3,4	-2,2	-2,1	-3,2
Goederen (exclusief energie)	11,0	3,8	11,3	7,5	9,0
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	6,8	2,4	5,9	3,8	4,1
wederuitvoer	19,7	6,4	21,3	13,7	16,7
Diensten	3,0	6,8	13,1	6,3	9,8
Relevante wereldhandel	8,7	4,7	7,6	8,5	4,7
Handelsprestatie ^a	2,3	-0,9	3,6	-0,9	4,3
Marktprestatie ^b	-1,9	-2,3	-1,8	-4,7	-0,6
Prijsontwikkeling					
Invoer goederen	-0,1	0,3	1,5	-3,5	-1,8
Uitvoer goederen (inclusief energie)	1,0	0,7	2,7	-2,8	-2,0
Uitvoer energie	-0,8	14,1	9,7	-16,9	11,6
Uitvoer goederen (exclusief energie)	1,2	-0,2	2,2	-1,9	-2,7
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	2,5	-0,1	2,5	-0,3	-1,8
wederuitvoer	-1,4	-0,4	1,7	-4,3	-4,0
Concurrentenprijs	-1,1	0,8	6,5	-1,2	-1,8
Prijsconcurrentiepositie ^c	-3,7	0,9	4,0	-0,9	0,0
Arbeidskosten per eenheid product in euro's in de verwerkende industrie					
Nederland					
Loonvoet ^d	2,9	2,2	2,2	3,9	3,3
Arbeidsproductiviteit	4,2	2,7	0,2	2,6	3,8
Arbeidskosten per eenheid product	-1,3	-0,5	2,0	1,4	-0,5
Euroconcurrenten					
Loonvoet ^d	3,4	3,1	3,1	1,8	2,5
Arbeidsproductiviteit	2,5	1,5	4,7	2,1	2,6
Arbeidskosten per eenheid product	0,8	1,6	-1,6	-0,3	-0,1
Niet-euroconcurrenten					
Loonvoet ^d	2,7	3,2	4,9	4,9	4,2
Arbeidsproductiviteit	4,2	2,2	2,8	0,7	3,9
Effectieve wisselkoers euro	6,1	-1,6	-6,1	1,2	-2,4
Arbeidskosten per eenheid product	-10,7	2,4	11,9	1,1	3,9

^a Totale uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.

^b Binnenslands geproduceerde uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.

^c Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen (exclusief energie).

^d In locale valuta.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
14,1	2,1	0,4	3,1	8,1	6,1	9,2	6,5	5½	4¼
10,4	6,6	0,3	1,2	3,9	5,3	5,2	0,0	2½	1
14,4	1,6	0,4	3,4	8,5	6,2	9,8	7,7	6	4¾
9,0	0,9	1,9	-3,4	0,5	1,1	4,4	3,0	2¾	2½
-4,9	-3,8	-0,6	6,6	-4,1	6,1	17,6	3,5	9½	-1¼
18,9	2,4	0,3	4,1	11,6	6,9	9,7	8,8	6	5¾
6,2	3,8	-0,1	-2,1	-1,4	3,6	4,5	1,3	2¼	2½
15,3	1,8	1,3	2,2	9,2	6,1	8,1	6,5	4¾	5
9,1	7,1	0,3	-0,3	10,3	-1,1	5,0	2,2	2	3
15,7	1,3	1,4	2,4	9,1	6,8	8,5	7,0	5	5½
6,5	-2,0	2,8	-2,7	4,1	2,2	4,3	4,0	2½	2¾
28,7	5,5	-0,4	9,0	15,2	12,0	13,0	10,1	7¾	8
7,0	2,6	-0,4	-0,6	3,3	5,1	2,9	5,7	2¾	3
11,4	1,2	2,9	4,7	8,4	5,3	9,5	5,7	4½	5
4,3	0,1	-1,5	-2,3	0,7	1,5	-1,0	1,3	½	½
-4,9	-3,3	-0,1	-7,5	-4,3	-3,1	-5,2	-1,7	-2	-2¼
6,6	-1,5	-4,6	-2,4	1,0	3,3	3,9	1,7	1¼	0
6,8	0,1	-3,2	-1,6	0,5	3,2	3,5	1,0	1½	¼
65,7	-0,1	-9,4	3,4	8,3	33,2	19,6	1,8	15¼	-¼
3,7	0,1	-2,6	-2,0	-0,2	0,6	1,7	0,9	0	¼
6,5	1,7	-0,5	-0,3	1,1	2,6	3,9	2,5	1½	1
0,3	-1,7	-5,2	-4,0	-1,5	-1,5	-0,5	-0,6	-1½	-¼
7,9	0,9	-0,5	-3,8	1,2	3,0	3,4	0,4	-¼	¼
1,4	-0,8	0,1	-3,5	0,1	0,4	-0,5	-2,1	-1¾	-¾
4,9	4,3	5,3	4,3	4,1	1,7	2,9	2,3	¾	3¼
7,0	0,3	2,6	2,4	6,7	3,1	3,2	2,7	2¼	2¾
-2,1	4,1	2,7	1,9	-2,6	-1,4	-0,3	-0,4	1½	½
3,5	2,5	3,0	2,7	3,3	2,0	3,9	2,6	3	3
4,9	0,9	1,7	2,0	4,3	2,7	4,6	3,1	2	3¼
-1,4	1,6	1,3	0,6	-0,9	-0,7	-0,7	-0,6	¾	-¼
6,3	3,6	2,6	4,6	3,0	3,0	3,9	3,5	2¼	2¾
4,5	0,3	3,9	4,7	6,8	3,5	4,1	3,8	3	3¼
-6,6	0,7	2,7	14,2	5,6	-0,7	0,7	5,8	¾	-¼
13,4	1,7	-5,2	-12,6	-8,6	0,2	-1,0	-5,8	-¾	-½

Bijlage 5 Consumptie, inkomen en vermogen van huishoudens, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	volumemutaties per jaar in %				
Consumptie					
Vaste lasten ^a	3,0	7,1	- 0,2	1,9	2,0
Overige consumptie	2,6	3,5	4,6	6,1	6,2
w.v. voedings- en genotmiddelen	2,1	2,3	1,9	1,1	1,8
duurzame consumptiegoederen	3,1	5,7	5,6	10,2	9,1
overige goederen en diensten	2,5	2,7	5,1	5,8	6,2
Totale consumptie	2,7	4,3	3,5	5,1	5,3
Reëel beschikbaar gezinsinkomen					
Looninkomen	6,0	5,0	5,4	5,5	2,0
Uitkeringsinkomen	- 7,9	- 1,7	- 3,0	- 0,4	2,8
Winstinkomen	15,3	- 0,8	16,5	- 3,0	0,5
Totaal inkomen	2,5	2,8	4,0	3,5	2,1
	% beschikbaar gezinsinkomen ^b				
Besparingen					
Individueel	5,3	4,1	4,5	3,1	0,4
Collectief ^c	8,8	8,1	7,8	8,3	7,7
Totaal	14,1	12,2	12,4	11,4	8,0
Vermogens en schulden^d					
Aandelenbezit	47	61	80	86	113
Spaargelden	113	108	102	96	93
Eigen woningbezit	211	228	243	258	297
Overige bezittingen ^e	139	141	133	126	117
Hypotheekschulden	83	91	99	107	118
Overige schulden	20	21	23	27	33
Totaal bezittingen minus schulden	407	426	436	433	469

^a Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.

^b Inclusief collectieve besparingen.

^c Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

^d Ultimo jaar.

^e Chartaal geld, girale deposito's, obligaties, aandelen aanmerkelijk belang, ondernemingsvermogen zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1,4	4,7	1,6	2,7	2,5	1,8	- 11,6	0,6	3¼	2¼
4,4	1,0	0,7	- 1,0	0,5	0,4	2,8	2,5	1½	½
1,3	1,0	0,7	0,3	1,0	- 0,1	2,1	2,2	1	1
5,2	0,1	0,9	- 1,7	0,4	1,0	5,7	4,5	2¼	- 2
5,0	1,5	0,6	- 1,1	0,4	0,3	1,7	1,7	1	1¾
3,7	1,8	0,9	- 0,2	1,0	0,7	- 0,8	2,1	2	1
2,7	3,5	- 0,1	- 1,0	1,2	- 2,5	0,3	3,7	1¼	2¼
0,0	5,1	3,1	1,3	1,5	- 1,4	1,3	1,9	2¼	2½
4,9	26,3	- 13,8	- 26,8	- 10,8	21,1	- 7,4	- 6,4	- 4¼	- 7½
2,2	5,6	- 0,6	- 2,5	0,6	- 1,0	0,1	2,6	1¼	1¾
- 1,0	2,3	1,0	- 1,2	- 1,5	- 3,1	- 2,3	- 1,8	- 2½	- 1¾
6,8	7,3	7,7	8,8	9,0	9,9	8,8	8,5	8¼	8
5,8	9,7	8,7	7,6	7,4	6,7	6,5	6,6	5¾	6¼
116	81	51	55	55	56	60	56	.	.
88	80	78	77	75	79	82	80	.	.
348	351	371	383	399	417	445	454	.	.
115	108	109	103	112	126	126	129	.	.
127	128	137	148	162	181	196	205	.	.
35	34	36	42	40	38	40	36	.	.
505	458	435	427	440	458	476	477	.	.

Bijlage 6 Investerings en rendement, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	niveaus in dzd				
Woningbouw					
Gereedgekomen nieuwbouwwoningen	93,8	88,9	92,3	90,5	78,6
w.v. koopwoningen	64,7	57,9	66,4	69,1	61,0
	mutaties per jaar in %				
Investerings bedrijven in woningen	0,1	3,9	5,6	3,0	2,8
Investerings bedrijven in overige vaste activa					
Machines en computers	13,7	17,7	17,8	4,4	12,7
Bedrijfsgebouwen	- 4,5	- 2,5	10,2	10,1	12,0
Vervoermiddelen	4,1	- 1,2	2,9	16,0	9,9
Overige materiële en immateriële activa	18,4	13,5	13,8	11,1	9,2
Totaal overige vaste activa	9,3	10,4	13,5	8,3	11,3
w.v. conjunctuurgevoelig ^a	15,3	7,2	12,6	11,6	15,9
	niveaus in %				
Investeringsquote ^b	15,7	16,3	17,1	17,3	18,1
Rendement marktsector^c					
Kapitaalinkomensquote	17,1	17,1	18,7	19,1	19,1
Winstquote (van productie in Nederland)	8,7	7,5	8,4	9,1	10,3
Rentabiliteit eigen vermogen	8,2	7,1	8,0	7,4	8,7
Solvabiliteit	46,4	47,3	47,8	46,5	46,9
Netto rentelastenquote	4,5	4,3	3,9	3,7	3,2
Belastingquote	3,9	5,2	6,5	6,3	5,7
	in %-punt				
Arbeidsinkomenquote marktsector					
Mutatie arbeidsinkomenquote	- 1,4	0,1	- 1,1	0,2	0,2
Groeibijdragen					
loonvoet	1,3	1,5	2,3	3,3	3,1
arbeidsproductiviteit	- 1,5	- 0,6	- 1,7	- 1,5	- 2,3
marge binnenlandse afzetprijs	- 0,8	- 0,7	- 0,9	- 1,1	- 0,9
externe ruilvoet	- 0,4	0,0	- 0,8	- 0,4	0,2

^a Exclusief investeringen in vliegtuigen, schepen, railvoertuigen, energieprojecten en immateriële activa.

^b In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (sector bedrijven exclusief onroerend-goedsector).

^c Sector bedrijven exclusief delfstoffenwinning, onroerendgoedsector, zorg en banken en verzekeringen.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
70,7	73,0	66,7	59,6	65,3	67,0	72,4	76,0	80	79
55,4	58,9	54,1	46,7	51,2	50,1	52,2	55,0	58	57
1,6	3,2	- 6,5	- 3,7	4,1	5,7	4,5	4,4	2¼	-¼
- 3,6	0,0	- 6,9	- 0,4	- 2,9	3,5	13,5	12,2	9¼	- 2½
2,5	- 3,3	- 10,6	- 4,7	- 5,2	- 9,7	3,8	15,1	2¼	- ¾
1,6	- 6,1	- 12,5	13,0	- 3,8	- 4,1	14,7	- 2,7	8	- 6
- 4,6	- 5,9	- 2,9	- 7,6	- 1,8	6,5	8,8	- 3,7	6¼	6¼
- 2,0	- 3,0	- 7,6	- 1,0	- 2,7	0,4	10,6	6,2	7	- ½
- 0,8	- 0,5	- 10,0	- 4,8	- 0,7	1,2	6,9	9,7	1	- 3½
16,6	15,4	13,8	13,4	12,7	12,4	13,2	13,4	13¾	13½
19,6	18,9	18,8	17,6	17,6	18,6	19,2	20,0	19¼	19
11,8	10,1	11,2	10,9	10,8	10,5	12,1	11,5	11	10¾
8,7	6,7	7,7	8,5	10,6	10,7	10,9	12,4	9	10¾
45,5	44,4	43,3	44,8	45,2	47,1	46,5	46,2	45¾	45¾
2,3	2,9	3,2	3,5	3,4	3,9	3,0	4,0	4	4¼
5,6	6,1	4,6	3,3	3,6	4,3	4,3	4,5	4¼	4
- 0,2	0,6	- 0,2	- 0,1	- 0,1	- 1,5	0,7	0,2	½	¼
4,3	4,3	4,4	3,6	2,8	1,2	1,9	2,0	3¼	3¼
- 2,2	0,0	- 0,3	- 1,8	- 3,5	- 2,4	- 2,0	- 1,3	- 1¼	- 1
- 2,1	- 2,8	- 3,1	- 1,9	- 0,1	- 0,6	0,0	- 1,1	- 1¾	- 1¾
0,0	- 0,8	- 1,2	0,1	0,7	0,3	0,9	0,6	¼	- ¼

Bijlage 7 Prijzen en lonen, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
bijdragen per jaar in %					
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	0,0	0,2	0,4	0,1	0,1
Invoer grondstoffen en diensten	0,2	0,1	0,3	0,1	-0,2
Invoer energie	0,0	0,2	0,1	-0,3	0,2
Indirecte belastingen	0,1	0,5	0,2	0,2	0,3
Huur	0,8	0,7	0,6	0,6	0,5
Aardgas	0,1	0,0	0,3	-0,1	-0,3
Kwartaire diensten	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
Arbeidskosten	-0,1	0,8	0,1	0,8	0,7
Bruto margeverbetering	0,9	-0,5	0,3	0,6	0,3
mutaties per jaar in %					
Consumptieprijs	2,1	2,0	2,3	2,0	1,9
Prijsindices					
Consumentenprijsindex	2,0	2,1	2,2	2,0	2,2
Afgeleide index (laag tot en met 2002)	1,6	1,2	1,9	1,7	1,7
Onderliggende inflatie	.	.	1,5	2,1	1,8
Geharmoniseerde inflatie (HICP)	.	.	1,9	1,8	2,0
Loonvoet marktsector					
Contractloon (incl. overloop)	1,4	1,9	2,3	3,1	2,9
Incidenteel	-0,3	1,2	1,0	0,6	0,9
Brutoloon	1,1	3,1	3,2	3,7	3,7
Sociale lasten werkgevers	0,5	-1,3	-0,5	0,4	0,1
Loonvoet marktsector	1,6	1,8	2,8	4,1	3,9
Loonvoet bedrijven	1,6	1,9	2,4	4,0	3,8

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
0,6	0,2	0,2	0,0	0,0	0,1	0,6	0,6	¼	¼
0,7	0,3	0,0	0,1	0,3	0,3	0,4	0,4	0	¼
0,5	-0,2	-0,1	0,1	0,2	0,5	0,4	0,2	½	0
0,2	0,7	-0,1	0,3	0,4	0,3	0,0	0,0	¼	¾
0,4	0,5	0,4	0,5	0,5	0,4	0,4	0,3	¼	¼
0,5	0,4	0,0	0,2	-0,1	0,4	0,6	0,2	¼	0
0,3	0,3	0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0	0
0,9	2,0	1,8	1,3	0,0	-0,1	0,4	0,9	1¼	1¼
-0,2	0,1	0,4	-0,3	-0,4	0,0	-0,6	-1,0	-½	0
3,8	4,5	3,0	2,4	1,0	2,1	2,3	1,7	2½	3
2,6	4,5	3,4	2,1	1,2	1,7	1,1	1,6	2½	2¾
2,1	3,6	3,4	1,9	0,9	1,4	1,5	1,5	2¼	2
1,9	3,5	3,4	1,7	0,6	0,5	0,8	1,2	2	2¼
2,3	5,1	3,9	2,2	1,4	1,5	1,7	1,6	2½	3
3,2	4,2	3,5	2,7	1,5	0,7	2,0	1,9	3¼	3¾
1,7	2,7	0,5	0,9	1,1	1,1	0,7	0,6	½	¾
5,0	6,9	4,0	3,6	2,6	1,8	2,7	2,5	3¾	4½
0,3	-1,5	1,5	0,9	0,9	-0,3	-0,3	0,0	¼	-½
5,3	5,4	5,5	4,5	3,5	1,4	2,4	2,5	4	4
5,1	5,4	5,3	4,4	3,5	1,4	2,4	2,3	4	4

Bijlage 8 Kerngegevens arbeidsmarkt,^a 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
mutaties per jaar in dzd personen					
(Beroeps)bevolking en arbeidsaanbod					
Bevolking	76	71	80	97	105
w.v. 15-64 jaar	34	35	38	46	52
Beroepsbevolking	185	102	121	99	120
w.v. werkzame beroepsbevolking	199	134	174	193	173
werkloze beroepsbevolking	- 14	- 32	- 53	- 94	- 53
Arbidsaanbod ^b	189	105	125	104	124
w.v. demografie	24	18	17	19	17
participatie	74	89	76	75	61
conjunctureel	91	- 2	33	10	45
niveaus					
Participatiegraad 20-64 jaar (in %)	66	67	68	68	69
w.v. mannen	80	81	82	83	83
vrouwen	52	52	53	54	55
mutaties per jaar in %					
(Beroeps)bevolking en arbeidsvolume					
Bevolking	0,5	0,5	0,5	0,6	0,7
w.v. 15-64 jaar	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5
Beroepsbevolking 15-64	2,9	1,6	1,8	1,5	1,8
Werkzame beroepsbevolking 15-64	3,4	2,2	2,8	3,1	2,7
Werkzame personen vanaf 12 uur per week	3,4	2,2	2,8	3,1	2,7
Werkzame personen	2,3	2,2	3,1	2,6	2,6
Arbeidsvolume werkzame personen (arbeidsjaren)	1,8	2,3	3,1	2,9	2,4
w.v. marktsector	2,3	2,9	3,4	2,7	2,6
zorgsector	2,0	2,3	4,2	5,6	2,4
overheid	- 1,3	- 1,0	0,0	1,9	1,3
Arbeidsvolume zelfstandigen	2,7	3,7	2,2	- 1,3	- 2,8
niveaus					
Arbeidsduur voltijdswerknemers (uren per jaar) ^c	1734	1734	1728	1716	1713
Deeltijdfactor (arbeidsjaren per werkzaam persoon)	0,807	0,808	0,807	0,810	0,808
Werkloosheid en vacatures					
Werkloze beroepsbevolking 15-64 (dzd)	533	501	448	354	301
Idem in % van de beroepsbevolking (dzd)	8,2	7,6	6,6	5,2	4,3
Vacatures (in dzd) ^d	55	68	94	135	171
Vacaturegraad (in % werkgelegenheid) ^e	1,0	1,2	1,4	1,9	2,3

^a Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld. Voor 1995-2000 is de werkzame beroepsbevolking het resultaat van eigen berekeningen. Dit heeft ook gevolgen voor de participatiegraad, de beroepsbevolking, en het werkloosheidspercentage in die periode.

^b Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen vanaf 12 uur per week en de werkloze beroepsbevolking. Het verschil met de beroepsbevolking wordt veroorzaakt door het verschil tussen werkzame personen vanaf 12 uur per week en de werkzame beroepsbevolking: grenspendel, werkzame 65-plussers en overige niet-ingezetenen. Inclusief een statistisch effect van 20 dzd in 2005 en 2008, als gevolg van de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ).

^c Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest-, vakantie-, en ADV-dagen.

^d Voor 1997 exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs.

^e Vacatures als percentage van de arbeidsvraag (vacatures + banen werknemers).

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
113	121	103	76	56	38	26	36	50	50
61	71	63	41	23	14	11	18	20	10
173	141	64	63	- 3	3	85	117	65	60
204	159	14	- 34	- 83	0	156	185	100	50
- 31	- 18	50	97	80	3	- 70	- 69	- 35	10
177	125	82	67	11	15	104	132	75	70
21	22	8	- 8	- 17	- 20	- 31	- 35	- 25	- 20
72	83	87	76	92	87	89	88	75	65
85	21	- 13	- 1	- 63	- 72	26	78	30	25
70	71	71	72	72	72	73	74	74	75
83	83	83	83	82	82	82	82	82	82
57	59	59	61	61	62	64	65	66	67
0,7	0,8	0,6	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2	¼	¼
0,6	0,7	0,6	0,4	0,2	0,1	0,1	0,2	¼	0
2,5	2,0	0,9	0,9	0,0	0,0	1,2	1,6	¾	¾
3,1	2,3	0,2	- 0,5	- 1,2	0,0	2,2	2,6	1¼	¾
3,1	2,0	0,4	- 0,4	- 1,0	0,2	2,4	2,8	1½	¾
2,2	2,1	0,5	- 0,5	- 0,9	0,2	1,8	2,9	1½	¾
1,9	1,6	- 0,3	- 1,1	- 1,0	- 0,3	1,8	2,6	1¼	½
1,9	0,9	- 1,7	- 2,5	- 1,3	- 0,4	2,0	2,9	1	¼
2,1	5,3	6,3	4,8	1,4	1,7	2,9	2,5	3¼	2¼
1,4	2,7	2,9	2,0	- 1,9	- 1,6	- 0,6	0,8	½	0
- 0,4	- 0,7	- 1,1	0,2	1,3	2,7	4,1	5,3	2	2
1713	1714	1722	1724	1725	1727	1727	1727	1728	1728
0,805	0,801	0,795	0,790	0,789	0,785	0,785	0,783	0,780	0,778
270	252	302	399	479	483	413	344	310	320
3,8	3,5	4,1	5,4	6,5	6,5	5,5	4,5	4	4¼
203	197	149	109	118	150	195	226	.	.
2,7	2,5	1,9	1,4	1,6	2,0	2,5	2,8	.	.

Bijlage 9 Kerngegevens collectieve financiën, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	% BBP				
Collectieve uitgaven					
Openbaar bestuur	11,0	10,7	10,4	10,4	10,3
Veiligheid	1,4	1,4	1,3	1,4	1,4
Defensie	1,8	1,7	1,6	1,4	1,5
Infrastructuur	1,4	1,6	1,4	1,5	1,5
Onderwijs	5,4	5,2	4,9	4,8	4,8
Collectieve zorg	6,0	5,6	6,1	6,0	6,0
w.v. AWBZ	3,7	2,6	3,0	3,1	3,0
ZVW	2,3	3,0	3,0	3,0	2,9
Overig (o.a. WMO)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Sociale zekerheid	14,8	14,1	12,8	12,2	11,7
w.v. AOW/ANW	5,7	5,6	5,4	5,3	5,2
WW en bijstand	3,1	3,4	2,9	2,5	2,1
arbeidsongeschiktheid	3,5	2,9	2,7	2,6	2,6
overig (o.a. zorgtoeslag)	2,5	2,3	1,8	1,8	1,9
Overdrachten aan bedrijven ^a	7,3	2,0	2,1	2,4	2,3
Internationale samenwerking	2,5	2,5	2,5	2,5	2,4
Rente	5,6	5,3	4,9	4,7	4,3
Bruto collectieve uitgaven ^{a, b}	57,2	50,1	48,0	47,2	46,3
Niet-belastingmiddelen	7,8	8,0	7,1	6,9	6,3
w.v. materiële verkopen	3,3	3,3	3,3	3,2	3,2
gasbaten	0,9	0,9	0,9	0,6	0,4
overige inkomsten	3,6	3,7	3,0	3,1	2,7
Netto collectieve uitgaven ^{a, b}	49,4	42,1	40,9	40,3	39,9
Collectieve lasten^b	40,2	40,2	39,7	39,4	40,4
w.v. belastingen	24,3	25,0	24,6	24,5	24,8
premies wettelijke sociale verzekering	15,9	15,2	15,1	15,0	15,5
EMU-saldo en schuld					
EMU-saldo ^c	- 9,2	- 1,9	- 1,2	- 0,9	0,4
w.v. centrale overheid ^c	- 8,4	- 1,5	- 2,1	- 1,1	- 0,9
lokale overheid	0,0	0,2	0,8	0,0	0,1
wettelijke sociale verzekering	- 0,8	- 0,5	0,0	0,3	1,2
EMU-schuld	76,1	74,1	68,2	65,7	61,1
	mutaties per jaar in %				
Diversen					
Loonvoet sector overheid	2,1	0,4	3,2	3,1	4,4
Prijs overheidsconsumptie, beloning werknemers	3,0	0,4	- 0,3	1,4	4,3
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (IMOC)	0,8	2,4	4,3	5,3	1,5
Prijs bruto overheidsinvesteringen (IBOI)	0,5	0,9	- 0,5	- 0,3	0,4
Werkgelegenheid overheid (% totaal)	16,9	16,4	16,0	15,9	15,8
Werkgelegenheid zorg (% totaal)	10,0	10,0	10,1	10,3	10,3

^a In 1995 zijn de jaarlijkse subsidies aan de woningbouwcorporaties afgekocht voor 4,9% BBP.

^b In 2006 komen zowel de collectieve uitgaven als de collectieve lasten 1,5% BBP hoger uit als gevolg van de invoering van de ZVW.

^c In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van 0,3% BBP.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
10,3	10,5	10,8	11,2	10,7	10,6	10,2	10,1	9,9	9,8
1,3	1,5	1,7	1,7	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8
1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,3	1,3	1,2	1,2
1,6	1,7	1,8	1,8	1,7	1,7	1,7	1,7	1,8	1,8
4,8	4,9	5,0	5,2	5,1	5,1	5,1	5,1	5,1	5,1
6,0	6,2	6,8	7,2	7,2	7,2	8,7	8,8	8,7	8,8
3,1	3,2	3,6	3,8	3,9	3,9	3,9	3,8	3,3	3,3
2,9	3,0	3,2	3,4	3,3	3,3	4,8	4,7	5,0	5,1
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,4	0,4
11,3	11,2	11,4	11,7	11,5	11,1	11,3	11,2	11,2	11,1
4,9	4,9	4,9	5,0	5,0	4,9	4,8	4,7	4,7	4,7
1,8	1,8	1,9	2,2	2,2	2,1	2,0	1,7	1,6	1,5
2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	1,9	1,8	1,7
2,1	2,2	2,2	2,1	2,1	2,0	2,6	2,9	3,1	3,1
2,3	2,4	2,3	2,2	2,1	1,8	1,7	1,9	1,9	1,9
2,4	2,3	2,1	2,1	2,2	2,4	2,4	2,3	2,5	2,0
3,7	3,2	2,8	2,6	2,5	2,4	2,2	2,2	2,0	1,9
45,0	45,2	45,9	46,9	46,1	45,2	46,2	46,2	46,0	45,5
7,1	6,6	6,2	6,3	6,8	7,0	7,4	7,3	6,9	6,8
3,2	3,1	3,1	3,3	3,3	3,4	3,2	3,1	3,1	3,0
0,7	0,9	0,9	0,9	1,0	1,1	1,6	1,4	1,7	1,9
3,2	2,6	2,2	2,2	2,5	2,6	2,6	2,7	2,1	1,9
38,0	38,6	39,7	40,6	39,3	38,2	38,9	38,9	39,2	38,7
39,9	38,3	37,7	37,4	37,5	37,9	39,5	39,5	40,3	40,2
24,5	24,7	24,5	23,6	23,6	24,8	25,3	25,8	26,5	26,6
15,4	13,7	13,3	13,8	13,9	13,1	14,2	13,8	13,7	13,6
2,0	- 0,2	- 2,0	- 3,1	- 1,7	- 0,3	0,6	0,6	1,1	1,4
0,4	- 0,2	- 1,0	- 2,8	- 1,7	0,1	0,8	0,7	0,8	1,7
0,0	- 0,1	- 0,5	- 0,3	- 0,2	- 0,2	0,0	0,1	0,0	0,0
1,6	0,1	- 0,4	0,0	0,1	- 0,2	- 0,2	- 0,2	0,2	- 0,3
53,8	50,7	50,5	52,0	52,4	52,3	47,9	45,5	43,0	40,3
5,0	5,2	4,3	5,1	3,7	1,2	1,1	3,7	4	5
4,1	4,9	4,1	2,8	2,9	2,4	2,0	4,2	3¼	4¾
5,8	4,4	3,7	2,0	1,2	1,6	2,5	1,9	2¼	3
1,9	3,4	2,4	2,6	0,9	0,6	1,2	0,9	1½	1¾
15,6	15,8	16,1	16,4	16,2	16,3	16,1	15,8	15,6	15,6
10,4	10,7	11,4	12,1	12,4	12,7	12,8	12,8	13,1	13,3

Bijlage 10 Sociale zekerheid, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
Inactieven/actieven					
Inactieven (dzd uitkeringsjaren)	4184	4165	4131	4074	4049
w.v. AOW	2079	2103	2127	2150	2171
ANW	188	187	180	147	143
ziekteverzuim	306	288	301	334	363
arbeidsongeschiktheid totaal	752	737	743	757	766
werkloosheidsuitkering	366	365	315	261	221
bijstand (WWB) (dzd personen)	492	484	466	427	384
Arbeidsvolume (dzd mensjaren, excl. ziekteverzuim)	5468	5619	5788	5932	6051
i/a-ratio (%)	76,5	74,1	71,4	68,7	66,9
	mld euro				
Vermogenspositie werknemersfondsen^a	- 2¼	- 2¾	- 3	- 1¾	¼
w.v. AO	- ¼	- ¼	- ¾	- ½	0
AWF/UFO	- 2	- 2½	- 2¼	- 1¼	¼
	mld euro				
Vermogenspositie AWBZ en ZVW	- 2½	- 2	- 1¾	- 2	- ½
AWBZ	- 1¼	- 1	- ¼	- ½	¼
ZVW	- 1¼	- 1	- 1½	- 1½	- ¾

^a De vermogenspositie meet het verschil tussen het feitelijke vermogen en het normvermogen per ultimo van het jaar.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
4031	4033	4064	4103	4137	4165	4128	4094	4075	4090
2192	2213	2236	2264	2300	2340	2380	2420	2470	2525
138	134	130	125	120	114	110	105	100	95
381	389	388	335	304	319	356	381	385	370
788	798	806	813	796	773	721	711	700	695
184	172	185	238	280	285	243	188	145	140
348	328	319	328	337	335	319	289	260	250
6152	6247	6232	6213	6176	6145	6224	6369	6450	6495
65,5	64,6	65,2	66,0	67,0	67,8	66,3	64,3	63¼	63
3¾	7¼	8¼	8½	8¼	7¾	7¼	7¾	9¼	7½
1¼	2¼	3¾	4¼	4	3½	3	2½	2½	3
2½	5	4½	4¼	4¼	4¼	4¼	5¼	6¾	4½
½	½	- 3	- 3¾	- 2¾	- 3¼	- 2½	- 4¼	- 4½	- 5¼
0	- 1	- 4	- 4½	- 2½	- 1½	- 1¼	- 2½	- 4½	- 5¼
½	1½	1	¾	- ¼	- 1¾	- 1¼	- 1¾	0	0

Bijlage 11	Belasting- en premietarieven, 2005-2009				
	2005	2006	2007	2008	2009
	in %				
Tarieven loon- en inkomstenheffing					
AOW-premie eerste en tweede schijf (niet voor 65-plussers)	17,90	17,90	17,90	17,90	17,90
ANW-premie eerste en tweede schijf	1,25	1,25	1,25	1,10	1,10
AWBZ-premie eerste en tweede schijf	13,45	12,55	12,00	12,15	12,15
Belastingtarief eerste schijf	1,80	2,45	2,50	2,45	2,40
Belastingtarief tweede schijf	9,35	9,75	10,25	10,70	10,85
Belastingtarief derde schijf	42,00	42,00	42,00	42,00	42,00
Belastingtarief vierde schijf	52,00	52,00	52,00	52,00	52,00
Overige tarieven					
Aof-basispremie werkgever	5,60	5,40	5,15	5,65	5,70
Aok gedifferentieerde premie werkgever	1,65	1,00	0,50	0,15	0,10
Whk premie UWV werkgever	0,00	0,00	0,75	0,55	0,60
WW-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	1,75	1,50	1,25	1,35	1,35
WW-marginale AWF-premie werkgever	2,45	3,45	4,40	4,75	3,55
WW-marginale AWF-premie werknemer	5,85	5,20	3,85	3,50	0,00
Inkomensafhankelijke ZVW-premie	6,75	6,50	6,50	7,20	7,00
	euro				
Nominale zorgpremie per volwassene ^a	386	1030	1103	1047	1089
Standaardpremie ZVW t.b.v. zorgtoeslag	0	1015	1059	1200	1248
Inkomensgrenzen en (maximale) kortingen loon- en inkomstenheffing					
Lengte eerste belastingschijf	16893	17046	17319	17579	17861
Lengte tweede belastingschijf	13464	13585	13803	14010	14234
Lengte derde belastingschijf	21405	21597	21942	22271	22627
Algemene heffingskorting	1894	1990	2043	2074	2064
Algemene heffingskorting 65-plus	909	948	957	970	963
Arbeidskorting	1287	1357	1392	1443	1467
Alleenstaande ouderkorting	1401	1414	1437	1459	1483
Combinatiekorting	228	146	149	112	44
Aanvullende combinatiekorting	389	608	700	746	758
Inkomensafhankelijke aanvullende combinatiekorting	0	0	0	0	233
Ouderenkorting	454	374	380	486	494
Alleenstaande ouderenkorting	0	562	571	555	584
Aanvullende ouderenkorting	287	0	0	0	0
Inkomensgrenzen					
Franchise AWF	15080	15138	15660	15921	16443
Maximum premie-inkomensgrens WNVZ	43587	43848	45017	46205	47823
Maximum premie-inkomensgrens ZVW	29754	30015	30623	31231	32237

^a Exclusief de gemiddelde no-claimteruggave en de gemiddelde eigen betalingen.

Bijlage 12   Nominaal beschikbare inkomens, 2008

	Tweeverdiener ^a	Alleenstaande (ouders)	Alleenverdiener	Alle huishoudtypen
	mediaan nominaal beschikbaar inkomen			
Werknemers				
< 175% WML	26200	17500	22300	} 34400
175-350% WML	34700	24200	30200	
> 350% WML	50400	42800	51100	
Uitkeringsgerechtigden				
< 120% WML	} 22700	13700	18200	} 16900
> 120% WML		18100	22500	
65-plussers				
< 120% AOW	20400	15600	} 27600	} 21800
> 120% AOW	28700	25600		
Alle huishoudtypen				28700

^a De indeling van tweeverdieners naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.

Bijlage 13 Koopkracht, wig, sociale lasten en koppeling, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
Koopkracht (exclusief incidenteel)^a					
Mediaan alle huishoudens	.	.	0,5	1,9	0,3
Modaal, alleenverdiener met kinderen	0,8	0,6	0,3	1,7	-0,2
Modaal alleenstaand	0,8	0,0	0,3	0,8	-0,2
2x Modaal, alleenverdiener met kinderen	.	.	-0,7	1,5	-1,0
Tweeverdieners, 1½ x modaal met kinderen	.	.	0,6	1,4	0,0
Minimum plus, alleenverdiener met kinderen	0,7	0,4	0,4	2,6	0,0
Minimumuitkeringsgerechtigden, paar met kinderen	-0,1	-0,2	0,5	2,0	0,1
Idem, zonder kinderen	-0,4	-0,2	0,5	1,9	0,1
Minimumuitkeringsgerechtigde, alleenstaand	.	.	0,3	2,0	0,3
AOW alleenstaand	.	.	1,5	5,0	0,6
	euro per jaar				
Bruto modaal inkomen	22235	22689	23143	23597	24050
Gemiddelde wig en replacement rate (markt)	niveaus in %				
Werkgeverswig	19,8	17,2	16,5	16,2	16,3
Werknemerswig	24,1	25,4	25,6	25,6	26,0
Replacement rate	73,2	71,7	71,6	71,5	71,4
	% bruto loon				
Sociale lasten bedrijven					
Totaal werkgevers:	25,7	24,3	23,9	24,2	24,5
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	15,4	13,8	13,2	13,1	13,3
pensioenpremies (incl. VUT)	5,7	5,9	5,9	6,5	6,5
rechtstreeks betaalde sociale lasten	4,2	4,3	4,5	4,4	4,5
Totaal werknemers:	19,4	19,3	20,0	20,6	21,7
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	16,9	16,9	17,2	17,9	18,8
pensioenpremies (incl. VUT)	2,4	2,3	2,7	2,6	2,8
	mutaties per jaar in %				
De koppeling					
Contractloon	1,2	1,6	2,0	2,8	2,7
Bruto minimum loon	0,0	1,4	1,7	2,7	3,0
Netto minimum uitkering	1,7	2,2	2,3	3,3	3,1

^a In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoelag.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1,1	3,3	0,5	- 0,8	- 0,2	- 2,3	1,3	1,0	- ¼	1
0,9	5,9	0,8	- 1,5	0,5	- 1,8	1,6	1,0	- ½	1½
0,5	4,4	- 0,1	- 1,4	0,2	- 3,0	1,5	1,1	- ½	1¾
1,0	4,2	- 0,4	- 0,5	- 1,0	- 2,9	6,4	1,0	- ½	1¼
1,0	5,8	0,3	- 1,5	1,6	- 2,2	1,0	1,2	- ¾	1½
2,0	8,9	1,9	- 0,2	1,3	- 0,5	1,6	0,2	2	1
1,4	4,3	2,1	- 0,9	0,2	- 0,9	3,3	1,0	- ½	1½
0,8	3,1	0,6	- 1,8	- 0,3	- 1,9	2,8	0,9	- ½	- ¼
1,2	2,9	0,7	- 1,1	- 0,1	- 2,1	1,5	1,0	- ½	- ¼
0,8	3,4	1,1	- 0,7	0,6	- 0,5	3,3	1,2	- ¼	0
24958	27000	28000	28500	29000	28500	29500	30000	30500	31644
17,0	16,6	17,9	18,6	20,1	20,0	19,1	19,2	19,5	19,3
25,7	23,6	23,1	24,2	23,6	23,7	23,4	22,9	23,3	23,1
71,1	69,8	69,9	69,7	69,2	69,5	69,2	69,0	69,2	68,8
24,8	22,9	24,6	25,5	26,7	26,3	26,0	26,0	26,4	25,8
13,3	10,9	10,9	11,0	11,2	10,8	11,8	11,7	12,5	11,8
7,1	8,0	9,7	10,9	11,8	11,6	10,7	10,6	10,4	10,5
4,1	3,8	3,8	3,4	3,3	3,7	3,5	3,7	3,6	3,4
21,4	20,4	19,5	21,9	22,3	22,8	22,2	21,1	20,3	20,2
18,8	17,0	16,1	17,8	18,1	17,6	18,0	17,0	16,4	16,2
2,5	3,3	3,3	4,0	4,0	5,0	4,2	4,0	4,0	4,0
3,2	4,3	3,7	2,8	1,2	0,7	2,1	2,0	¾	¾
2,8	6,0	4,4	3,1	0,6	0,0	1,1	2,4	¾	¾
3,1	6,9	4,4	3,2	1,3	- 0,2	4,4	3,1	2	¾

Verklaring van afkortingen

adv	arbeidsduurverkorting
AEA	American Economic Association
AEX-index	Amsterdam Exchange Index
AIQ	Arbeidsinkomensquote
AKT	Arbeidskrachtentelling
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AO	Arbeidsongeschiktheid
Aof	Arbeidsongeschiktheidsfonds
Aok	Arbeidsongeschiktheidskas
AOW	Algemene Ouderdomswet
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
BBB-rating	Beoordeling van een gematigde kredietwaardigheid door kredietratingbureau Standard & Poor's.
BBP	Bruto Binnenlands Product
btw	belasting op de toegevoegde waarde
cao	collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
CEPR	Centre for Economic Policy Research
CES-Ifo	Centre for Economic Study-Information and Forschung, institute for economic research at the University of München
CPB	Centraal Planbureau
CPI	Consumentenprijsindex
DBC's	Diagnose-behandelcombinaties
DGA	Directeur-groootaandeelhouder
EBB	Enquête Beroepsbevolking
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EMU	Economische en Monetaire Unie
ESB	Economisch Statistische Berichten
EU	Europese Unie
EU-15	De landen die vóór 1 mei 2004 lid waren van de EU
FED	Amerikaanse centrale bank
FES	Fonds Economische Structuurversterking
ggz	geestelijke gezondheidszorg
havo	hoger algemeen voortgezet onderwijs

hbo	hoger beroepsonderwijs
HICP	European Harmonized Indices of Consumer Prices
HWWA	Hamburgisches Weltwirtschaftliches Archiv - Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg
i/a-ratio	inactieven/actieven ratio
IBOI	Prijsmutatie Bruto Overheidsinvesteringen
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IMOC	Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie
KBA	Maatschappelijke kosten-batenanalyse
KPN	Koninklijke PTT Nederland NV
LSO	Loonstructuur onderzoek
mbo	middelbaar beroepsonderwijs
MEV	Macro Economische Verkenning
MIT	Massachusetts Institute of Technology
MLO	Microlastenontwikkeling
MOE	Midden- en Oost-Europese landen
MSCI Europe	Breed gespreide index van circa 600 grote Europese ondernemingen
NBER	National Bureau of Economic Research
NEA	Kennisinstituut in de wereld van vervoer, verkeer, logistiek en infrastructuur
NMa	Nederlandse Mededingingsautoriteit
NNI	Netto Nationaal Inkomen
OCW	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OFHEO	Office of Federal Housing Enterprise Oversight
OPTA	Onafhankelijke Post en Telecommunicatie Autoriteit
pep	per eenheid product
ROA	Research centrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt
SAFFIER	Short and medium term Analysis and Forecasting using Formal Implementation of Economic Reasoning
SBTC	Skill-biased technological change
RBG	Rijksbegroting in enge zin
S&P 500	Standard and Poor's index (beursindex van de Verenigde Staten)
SEO	Stichting Economisch Onderzoek
SZA	Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid
TFP	Totale factor productiviteit
UFO	Uitvoeringsfonds voor de Overheid
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems

UV-curve	Unemployment Vacancies-curve
UWV	Uitvoeringsorganisatie Werknemersverzekeringen
VAR	Verklaring Arbeidsrelatie
VK	Verenigd Koninkrijk
VLZ	Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte
vmbo	voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs
VoIP	Voice over Internet Protocol
VpB	Vennootschapsbelasting
VPL	Wet VUT, Prepensioen en Levensloop
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde Uittreding
vwo	voorbereidend wetenschappelijk onderwijs
Wajong	Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
WBK	Wet Basisvoorziening Kinderopvang
Whk	Werkhervattingskans
WIA	Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid
WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WMO	Wet Maatschappelijke Ondersteuning
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WO	Wetenschappelijk Onderwijs
WW	Werkloosheidswet
WWB	Wet Werk en Bijstand
WWI	Wet Werk en Inkomen
ZVW	Zorgverzekeringswet
ZZP'ers	Zelfstandigen zonder personeel